

בשערי ספר

מאת

נפתלי בן-מנחם

הוצאת מוסד הרב קוק . ירושלים תשכ"ז

כל הזכויות שמורות

Printed in Israel

דפוס המערב, ירושלים

רובן הגדול של הרשימות שנאספו בזה נתפרסמו בשנים האחרונות
 ב'עיתורי סופרים' של 'הצופה' וחלקן במקומות אחרים (עיין ב'הערה'
 שבסוף הספר). חסתי עליהן ואמרתי אאסוף אותן יחד ויהיו ספר
 שרבים יוכלו לעיין בו אולי אף ייהנו הימנו. השתדלתי להקל על
 הקורא וליתן את הדברים בצורה מתאימה לקורא של ימינו.
 עם פרסומם הראשון ב'הצופה' עוררו הדברים תגובות רבות, בעל-
 פה ובכתב, ויש שהבאתין בפנים כמות שהגיעו אלי, שמצאתי בהן
 עניין רב ואמרתי ראויות הן לשבצן בתוך דבריי.
 מובן שעם כינוסם של הדברים נבדקו שוב ושוב, פה ושם תיקנתי
 פרטים הטעונים תיקון ויש שהוספתי חידושים שנתחדשו בינתיים.
 הרי אין לך יום שאין בו חידוש במדעי היהדות ומכל שכן בשדה זה
 של הספרות שעסקתי במיוחד, שרבה העזובה השוררת בו, והוא
 מחכה לידיים נאמנות, שינכשו את העשבים השוטים שעלו בו.
 נעים לי להביע תודה למערכת, 'הצופה' שאילמלא עידודה ספק
 אם הייתי ממשיך בכתיבתן של רשימות אלו, ולמוסד הרב קוק,
 שלאורו כתבתי רוב הדברים והוא גם הוציאם בספר.
 נ' בן-מנחם

ירושלים עה"ק, טבת תשכ"ז

התוכן

פירוש הרמב"ן על התורה 9; בשולי 'רב פנינים' 16; באר מים חיים 19;
הפקרות רבה 25; 'מכתם לדוד' מאת ר' דוד שפרבר 28; דון פידרו השלישי
ומשטרי יעקב קרסינו 34; אור חדש על רמח"ל? 36; איגרת חדשה של
הבעש"ט 41; הצדיק מקאלוב 43; שלהבת אהבה לארץ-ישראל 49; בין
פרמישלאן וקאמארנא ברעש גדול 54; בצילו של 'שלחן הטהור' 58;
בין גבעות עולם בסיגט 62; ר' אברהם אבלי מיקרי דרדקי מדרוהוביטש 67;
וויזניץ 71; אם ובנה 79; 'האדמו"ר מאוהעל' 84; בשולי 'מגדולי התורה
והחסידות', ספר כ 91; ר' יחזקאל פאנעט 94; שיירים מתורת חת"ם
סופר 97; בשולי מ'החתם סופר ועד הרצל' 100; 'קול אריה' בין פרשבורג
וצאנו 107; מחבר שברח מליטא והשתקע בקופנהאגן 166; מחבר פלאי
והוא ידוע 120; הרב מאזעס חיים ליטש-ראזענבוים 126; בשולי 'הדרום'
(חוברת טז) 129; עם חוברת חדשה של 'הדרום' (יח) 133; ר' שמואל
סלאנט ז"ל 138; הכניסה למערת המכפלה בתברון 141; הדפוס העברי
בירושלים 146; פנקס הקהילות 158; ידע-עם (כרך ו, קובץ א-ב) 161;
הספר 'הואיל משה באר' מאת ר' משה כרמי 164; מגנוי ישראל בפאריש
173; עם מתקשטים בנוצות זרים 175; גווילי ספרים 182; זאמושץ, אין על
עפר משלה ... 185; בין 'חדושי הרי"ם' ל'קול אריה' 188; מבוא למחזור
בני רומא 191; סידור-תפילה חדש 195; זמירות של שבת 202; הגאון
מברז'אן 214; ר' עקיבא יוסף שלעזינגער 217; 'קהלת משה' של ר'
שמואל ווינער 221; ר' שמואל קרויס 223; ר' חיים בלאך וספרו 'אוצר
חיים' 224; אונגני של הרב י"ל הכהן מימון 225; ר' יהודה אהרן סג"ל
וייס ז"ל 227; רחוב החבצלת בירושלים שפנה זיוו 231; המחזור שנעלם

התוכן

באונגאריה ונתגלה בירושלים 233; ה'הגדה של פסח' בשנת תשכ"ב 235;
ה'הגדה של פסח' בשנת תשכ"ג 242; שתי הגדות חסידיות 246; טיול ביער
ה'הגדה' 250; הוספות 259; הערה 262; מפתח השמות 265.

רשימת הציורים

1. ר' אריה ליב שטיינהרט
עמ' 10
2. פירוש התורה לרמב"ן. כתב-יד
13
3. שער 'בת עין', ירושלים תר"ז [1847]
51
4. שער 'קול אריה', סילאדי שאמלויא תרס"ד [1904]
109
5. שער 'קרן אור פני משה', המבורג תקמ"ז [1787]
117
6. שער "דרך הטוב", מונקאטש תרס"א, 1900
121
7. הואיל משה באר, חלק ה, עיש תקצ"ג, 1833
169
8. שער 'הגדה של פסח', סביוניטה [שכ"ז, 1567]
254

פירוש הרמב"ן על התורה

תוך תקופה קצרה ביותר זכה פירוש הרמב"ן על התורה לפופולאריות שלא זכה בה אף פירוש מן הפירושים הקלאסיים שעל התורה.

כור זהב

תחילה זכה בפירושו של ר' ארי' ליב שטיינהארט: ספר "כור זהב" תוכנו ומעשהו ביאור יקר ונעלה, על פירוש התורה, לרבינו הקדוש הרמב"ן זצ"ל זי"ע אשר טפחתי ורביתי, אני בעניי הכינותי, איש צעיר, מאוד מאוד זעיר... בעיר בראדשין במדינת גאליציה נולדתי, ובעיר קאליש בגאליציה גודלתי וגרתי, ובחסד השם תהלתי, חסדי ומצודתי, עתה מגורתי, בירושלים עיר קדשנו, מזרה ישראל יקבצנו, ולהר מרום מאויינו, כרועה עדרו ינהלנו, יביאנו ויטענו, ובמרעה טוב ירענו...

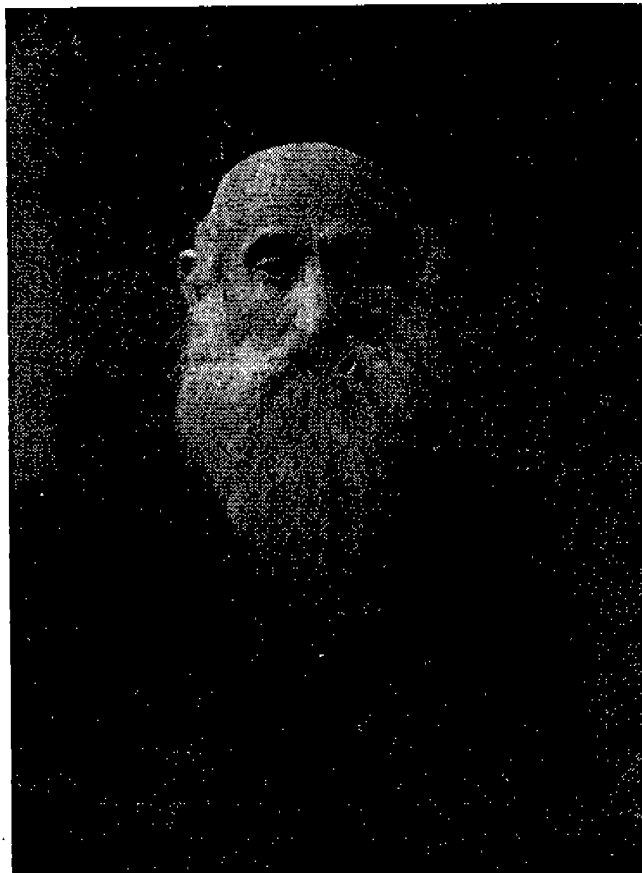
הספר נדפס בירושלים בשנת תרצ"ו. אך אין זה אלא קיצור פירושו. ידעתי את המחבר ודרכי עבודתו בירושלים; הוא התכונן להדפיס מהדורה חדשה מורחבת ודפק על פתחי בתי-הוצאה ונדיבים ושומע לא היה לו. פגשתיו כשכבר בא בימים, מתגורר בשכונת-ספר, בדד, וכל מעייניו בפירוש הרמב"ן. עם פטירתו, ביום יז במרחשון תש"ז, ספק אם מישוהו ידע לשמור על אוצרותיו. שיירים מעזבונו של המחבר הובאו לגנזי מוסד הרב קוק.

המחבר לא היה רב ולא אב"ד, אלא סוחר שהצליח "לאסוף הון ועושר בכח ואונים", אך ההצלחה הפכה לו פתאום פנים ואיבד רוב הונו ורכושו. בצר לו עלה ארצה, בשנת תרצ"ג, והקדיש את כל זמנו לחיבורו על הרמב"ן.

תכלת מרדכי

בשנת תשי"ד יצא: ספר תכלת מרדכי; ביאורים וחדושים על

פירוש הרמב"ן ז"ל על התורה מאת הרב ... מרדכי גימפל יפה...
הובא לדפוס בפעם הראשונה מכתב יד קדשו של המחבר ז"ל על ידי
גכדו בן בתו הרב יעקב הכהן וואלק, הוצאת האחים לוין-אפשטיין
ושות', ירושלים.

ר' אריה ליב שטיינהארט

ביאורים אלה נמצאו על גליונות חמשה חומשי תורה של המחבר,
שנכתבו במשך שנים רבות, תוך עיון ולימוד, ונרשמו בקצרה,
בראשי-תיבות מרובים וברמיזות. המביא לבית הדפוס ראוי לשבח
רב על עבודתו החשובה. מוזר שלפי הרב חיים דוב שעוועל (עיין
להלן) נדפס הספר בפעם הראשונה בווארשא תרכ"ה ובשנת תשי"ד

"נדפס מחדש בירושלים". אין זו אלא "שבשתא". בשנת תרכ"ה, בחיי המחבר, נדפסו בווארשא "תוספת ביאורים והגהות הרמ"ג" על מדרש שוחר טוב, היא מדרש תהלים.

שלוש מהדורות של פירושי הרמב"ן והנה זכינו ובבת אחת התחילו שלושה מהדירים לההדיר את הפירוש על התורה.

הראשון בתור הוא "פירוש הרמב"ן על התורה יוצא לאור על פי כתבי יד עתיקים ועל פי הדפוסים הראשונים עם מראי מקומות והערות", מאת מנחם צבי איזנשטט, כרך א'ב, בראשית, ניו־יארק תשי"ט—תשכ"ב.

אמרתי "הראשון בתור" משום שהמחבר התחיל בהדפסת ספרו בירושלים עיר הקודש עוד בשנת ת"ש. המהדיר, ר' מנחם צבי איזנשטט, ישב אז בארץ ושמעתי הרבה על דרכי עבודתו ועל בקיאותו הגדולה בכתבי הרמב"ן מפי ר' יהודה פריס־חורב ז"ל, שקרא גם בזמנו הגהה של החלק הראשון (בראשית—לך־לך). יודע אני גם כמה עמל השקיע ר' יהודה פריס־חורב בקריאת הגהות אלו ותימה על המהדיר, שקיפח שכרו של עמל ולא הזכירו כלל. כך לא ייעשה.

לא זכה המחבר וירד למדינות הים ושם שקע בעולמות אחרים ואת "חכמת המסכן" שעסק בה בארץ הזנית, עד שנתעורר ביום אחד וחידש את עבודתו. הכרך הראשון של הפירוש, בראשית—וישלת, הוא כנראה תצלום של הגליונות שנדפסו בירושלים, בדפוסו הקטן של יהודה עמרם איתאח [המחבר נפטר בניו־יורק ביום ד' אב תשכ"ו (21.7.66) והובא לקבורה בירושלים ביום ח' אב].

השני הוא "פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים בצירוף הערות ומראי מקומות", מאת הרב חיים

דב שעועל, כך א"ב, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט—
תש"ך.

הרב שעועל עשה את עבודתו בזריזות, תוך שקידה מרובה, והצליח
תוך זמן קצר להוציא את הפירוש על התורה כולה.
השלישי הוא פרופ' יעקב ניומן, שהתחיל מוציא את פירוש
הרמב"ן עם תרגום אנגלי, הערות וכו', בליידן, הוצאת בריל, 1960.
עד עכשיו לא יצא אלא כך אחד, בראשית א—ו, כלומר: בראשית—
בח.

לא אמרתי כלום על דרכי עבודותיהם של המהדירים. לכל אחד
מהם גישה משלו, דרכי-עבודה מיוחדות ואין שני נביאים מתנבאים
בסגנון אחד. אך דומה, שאף אחד מן המהדירים לא שם לב ללשון
הרמב"ן המדויקת והמלוטשת כראוי. אילמלי שמו לב לכך וודאי
שהיו מיישרים הרבה הדורים שיש לזקוף אותם על חשבונם של
מעתיקים עמי-ארץ ומגיהים. העניין, שדוקא דפוס ויניציאה המאוחר,
ש"ה [1545], שומר על נוסחות מדויקים.

דומה גם, שלא ניצלו במידה מספקת אוצרות כתבי-היד. אפילו
הרב שעועל לא ניצל את כתבי-היד החשוב שבגנוזי מוסד הרב קוק,
שמוצאו מספרייתו החשובה של הרב חיים אברהם גאגין ז"ל
בירושלים, ישיבת מגן אברהם.

אוסף כמה הערות שרשמתי בשולי מהדורת איזנשטט:
עמ' קז, בהערה, מעתיק מדרשת הרמב"ן לקהלת, עמ' 24: "נתגלה
מספר מורה הנבוכים שהזכיר הרב שמצא בספר אומת צבא". ואין
כאן אלא שיבוש של "אמונת הצאבה". עיין: מורה הנבוכים, חלק ג,
תחילת פרק כט.

בראשית יב, א (עמ' קט): ורובם ככה. כך גם אצל שעועל. אין
ספק שצריך לומר: ורבים ככה.

שם שם, ו (עמ' קיב) מובא הפתגם "כל מה שאירע לאבות סימן

לבנים" ומעיר, שלא מצא את המאמר בצורה זו. שעוועל מציין:
תנחומא לך לך, ט: סימן נתן לו הקדוש ברוך הוא לאברהם, שכל
מה שאירע לו אירע לבניו. ואפשר להוסיף גם סוטה לד, א: סימן
לבנים, שעברו אבות את הירדן וכו'.

שם יד, ז: פ[י]ל[ו]ג[ו]גו של ים. המהדיר מעיר: לא מצאתי בטוי
זה. אין ספק שהרמב"ן מדבר על "פילגות-פילגוס של ים". עיין רש"י
שבת יט, א.

שם טו, ו (עמ' קכז): כי-נכון הדבר מעם האלהים. לשון הכתוב:
בראשית מא, לב. והרמב"ן ממשיך שם: אמת לא-ישוב ממנה.
לשון הכתוב: תהלים קלב, יא. וכן עשרות-עשרות שברי-פסוקים
ופסוקים שלימים משובצים יפה-יפה בלשון הרמב"ן ולעיתים קרובות
לא שמו לב לכך המהדירים.

שם כט, כז (עמ' רכח): ור"א (אבן-עזרא) אמר בכאן שהוא בנין
נפעל. איזנשטט אומר: כאן במקום לא מצאתי (בפירוש אבן-עזרא) רק
לעיל א, כו. אך הרמב"ן אומר בפירוש: "ור"א אמר בכאן" ש"נתנה"
הוא בניין נפעל. שעוועל אומר יפה: לא מצאתי זה בראב"ע. וכבר
העירותי במקום אחר (תרביץ, כרך כז, תשי"ח, עמ' 509), שבכתב-
יד ווינה של פירוש אבן-עזרא על התורה נוסף כאן: "ונתנה לך,
בנין נפעל והוי"ו השיבו לעתיד כמשפט כל פועל עבר וטעמו ותנתן
לך". ומשנת הרמב"ן אינה זוהי מקומה.

ושלוש הערות נוספות למהדורת שעוועל:

שמות יג, יא (עמ' שמד): על הנוסח "פטר רחם" במקום הנוסח
המשובש שבדפוסים הרגילים (פטר חמור) כבר העיר בזמנו הרב
אליהו דוב ברקובסקי ב"אוצר החיים", ספר ז, תרצ"א, עמ' 68. עיין
גם: במישור, שנה ב, תש"א, גל' יז, עמ' טז.

ויקרא ו, ז (עמ' כט): שאפילו מנחת כהנים נקמצת. עיין דברי הרב

פירוש הרמב"ן על התורה

דוד שפערבער בספרו "אפרקסתא דעניא", סאטורמארע ת"ש, סי' קכה, ב.

שם כא, ד (עמ' קלד). פירוש הרמב"ן "וטעם בעל בעמיו, כמו מבעלי יהודה" בשמואל-ב ו, ב — מן הנכבדים שביהודה — מקביל גם לתרגום השבעים "מן המנהיגים של יהודה" ולוולגטה: מן אנשי יהודה. אין ספק שהרמב"ן ראה תרגומים אלה.

פירוש שלא נדפס

אוסף עוד משהו על פירוש שלם על הרמב"ן שהיה במוחו של אדם, ואולי גם הועלה על הכתב, אך לא נדפס.

כוונתי לפירושו של ר' מאיר אליעזר הכהן ראפאפורט-הרטשטיין מאויהל שבאונגאריה. נפטר בתמוז תרפ"ט. הוא שקע כל ימיו בתורת הרמב"ן. עדים ספריו: תולדות הרמב"ן, קראקא תרנ"ח; שיטתו והלוך-רוחו של רבינו משה בן נחמן ז"ל — אוצרי-חיים, ספר ה, תרפ"ט. לא היה כמותו יודע את תורת הרמב"ן על כל מקצועותיה. בבחרותי שמעתי שהוא יודע את הרמב"ן כולו בעל-פה. לצערנו לא זכינו לפירושו. אבל ספריו הקטנים על הרמב"ן יהיו תמיד נכסי צאן ברזל בספרותנו.

ערב ראש-השנה תשכ"ג

בשולי, רב פנינים'

הוצאת האחים לוין-אפשטיין בירושלים עשתה מעשה גדול בהוצאה מחדש חמשת חומשי התורה ה"ישנים" שלה עם "ארבעים וחמשת פירושים מגדולי המפרשים הראשונים והאחרונים".

חמשת חומשי תורה אלה, אף על פי שכבר יצאו להם מוניטין בעולם היהודי, הוצאתם עכשיו בתקופה של סטיריאוטיפים ותצלומים מהווה משהו הראוי לתשומת-לב מיוחדת.

אמנם גם זו הדפסה סטיריאוטיפית, אף על פי כן ראוייה היא לשמש דוגמה: כיצד ניתן לתקן "אמהות" ישנות! חמשת חומשי התורה וכל הנלווה אליהם נבדקו מחדש: הטכסט, הטעמים, הניקוד, תרגום אונקלוס והפירושים. כולם-כולם הוגהו שוב על-ידי מגיחים מומחים, על יסוד דפוסים ראשונים, ומה שאפשר היה לתקן תוקן. הקורא שישווה מהדורה למהדורה ייווכח מיד בתיקונים אלה, שהם ניכרים בכל עמוד ועמוד, ומה שלא ניתן לתיקון במקום, בא בסוף כל "חומש" בנספחים מיוחדים, פירוש פירוש ונספחו. וכדי שירגיש הלומד בתיקון שבא בסוף ניתן כוכב במקום הדרוש.

אכן, אין זו עבודה קלה כל עיקר ואם בתוך ים התצלומים והסטיריאוטיפים המציפים את שוק הספרים שלנו בימים אלה אתה פוגש במשהו יפה וטוב, אין ספק שיש לברך על יזמה זו. אך עדיין מרובות התביעות מחומש זה ואין ספק שההוצאה תשים לב למשאלות, שכוונתן היחידה היא תיקונים ושיפורים נוספים:

1. בעל הטורים. אין ספק שגם "פרפראות" אלו, שהן חלק מפירושו הגדול של ר' יעקב ב"ר אשר, ראויות להינתן פעם באות גדולה

ובהשוואה לדפוסים הראשונים (קושטאנטינא רע"ד; ויניציאה ש"ד).
 כל לומד מקרא שמח ליהנות מפרפראות אלה.
 2. אבי עזר, פירוש על אבן-עזרא. פירוש זה על אבן-עזרא, מאת
 ר' שלמה הכהן מליסא נדפס בפעם הראשונה בפוזנא בשנת תקס"ב
 [1802]. זהו הספר היחיד שנדפס בעיר זו, והוא, כמובן, יקר-
 המציאות. מעטים-מעטים הטפסים ששרדו בידינו. במשך שנים
 השתדלתי לרכוש את הספר ולא הצלחתי. הוא הגיע אלי, אחר
 השואה, מספרייה פרטית קטנה באירופה. הפירוש נדפס אחר-כך
 כמה וכמה פעמים בצורה משובשת ביותר ובהשמטות מרובות
 ב"מקראות גדולות" שנדפסו בפולין (ווילנא, ווארשא, פיעטרקוב)
 ובירושלים. נראה שנדפס בפעם הראשונה ב"מקראות גדולות",
 ווילנא תרל"ד (עיין: ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, כרך ד, תל-
 אביב תשט"ז, עמ' 1077, מס' 687). לפניי היו: פיעטרקוב 1888
 [תרמ"ח]; ווילנא, עם מב פירושים, תרנ"ח—תרנ"ט (1899); ווילנא
 תרפ"ז.

אף נדפס פעם אחת לחוד בווארשא ולא צויינו לא שנת הדפוס
 ולא שם המדפיס*.
 אין ספק שפירוש זה ראוי לתשומת-לב מיוחדת ומן הראוי
 שבהוצאות הבאות יוגה כראוי.
 3. תולדות אהרן, מאת ר' אהרן מפיסארו, מראי-מקומות על כל
 פסוק הנמצא בש"ס. נדפס בפעם הראשונה בפריבורג ש"מ"ג—ש"מ"ד
 [1583]. וכבר העיר ר' אהרן הימאן בהקדמתו ל"תורה הכתובה
 והמסורה", שלא ראה עוד "ספר מלא שבושים כזה; כמעט בכל
 שורה ושורה עלו בו קמשונים וחרוולים וכל מדפיס ומדפיס מוסיף
 עליו שבושים על שבושים בשגגה ובזדון ונעשה ספר שאינו מוגה,
 * עיין: ג' בן-מנחם, מפרשי אבן-עזרא על המקרא — ארשת, ג, תשכ"א,
 עמ' 80.

שאסור על-פי דין להשהותו בבית, ואין איש שם על לב לתקנו".
מצווה גדולה תעשה אפוא הוצאת לוי-אפשטין, שבהוצאה הבאה של
"רב פנינים" יתוקן המעוות כלפי "תולדות אהרן". אמנם היום
מצויים בידינו ספרי-שימוש משובחים יותר מ"תולדות אהרן", אף
על פי כן אין להוציאו מן החומש, ששימש לו בן-לוייה במשך
תקופות רבות והוא היה בו המפתח היחיד לתורה שבעל-פה.
כ סיון תשכ"ב

באר מים חיים

דבר גדול עשו הרב שרגא פייוש שנעבאלג ור' יחיאל צבי הלוי קליין, שהוציאו בפעם הראשונה מתוך כתבי־יד פירושו החשוב של חיים ב"ר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג, על פירוש רש"י על התורה: באר מים חיים. אמנם לפי שעה אין בידינו אלא החלק הראשון (בראשית—שמות), אך אין ספק, שאם התחילו במצווה גדולה זו יסיימוה בקרוב.

אומר משהו על המחבר ועל ספרו "באר מים חיים".
נולד בשנת ר"ץ [1530], בערך, בפוזנא ויצק מים בישיבות פולין המפורסמות על ידיהם של ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) ור' שלום שכנא, יחד עם חברו ר' משה איסרלש (הרמ"א). בהקדמתו לספרו "אגרת הטיוול" הוא מזכיר גם את מורו ורבו ר' יצחק ספרדי "אשר מנוחתו כבוד בירושלים עיר הקודש... אשר גדלני על ברכו ולמדני מקרא בדיוק וגם פירש"י על החומש בעיון רב, מה רב טובו, שיחו ודבריו אשר הפיק מרגליות מפיו".

בשנת ש"ט [1549], בערך, בא לוורמיזה והקים בה ישיבה. בעיר זו ישב אז על כסא הרבנות דודו ר' יעקב ב"ר חיים אשכנזי. לאחר פטירתו של דודו, בשנת שכ"ג [1563], נתבקש ר' חיים לישוב על כסאו. מכאן עבר לוורידבורג (פרידברג הסמוכה לפראנקפורט על נהר מאין) ושימש בה אב־בית־דין עד יום פטירתו, חג השבועות שמ"ח [1588]. בספרו "באר מים חיים" (עמ' קב) הוא מזכיר את חותנו "הפרנס הנדיב והמשכיל" ר' אהרן שלקנווערד ז"ל.
הוא הירבה לחבר ספרים, אולם לא כל מה שחיבר הגיע אלינו ולא כל מה שהגיע אלינו נדפס.

עד היום לא נדפסו אלא שלושה מספריו, שזכו לכמה מהדורות: אגרת הטיול, ספר החיים, ויכוח מים חיים. יש מייחסים לו גם ספר רביעי: הצחות (אוסטרהא תקי"ז).

כמעט לכל ספריו תכונת מחקר ודרוש על דרך המוסר ומצטיינים בעמקותם ובחכמתם. נראה מתוכם ברק שכלו ורוחב דעתו. כנביא ומוכיח הוא עומד ומגלה לדורו פשעו ולחכמים עוונם בלא משוא-פנים.

בשער ספר החיים נאמר: "הוא יורה הדרך אשר ילך בה האדם קודם שיחטא ולאחר שחטא על הנפש, גם שאר הנהגת האדם עם קונו ועם בני ביתו וזולתם בתורה ובעבודה ובגמילות חסדים". בהקדמתו הוא מספר מה ראה לחבר ספר על דברי-אגדה. בשנת של"ח [1578] פרצה מגיפה בפרידברג והוכרח לישב כלוא בין כתלי ביתו כמעט חדשיים. ביקש להשתעשע בהויות של אביי ורבא, אולם "עכירות ענני הדאגות" מנעוהו מכך. אז החליט לכתוב את ספר החיים.

בספרו "ויכוח מים חיים" יצא לריב עם חברו וידידו מנוער, ר' משה איסרלש (הרמ"א), שחיבר ספר מיוחד על איסור והיתר, הוא "תורת חטאת". בהקדמה הוא אומר: "כמו שלא יערב לו לאדם רק המאכל שיתקן לו הוא עצמו, כפי אשר תאווה נפשו לאכול, ואינו רוצה כלל להיות מצפה על שלחן חבירו, כך לא יערב לו הוראות זולתו, אלא אם כן יסכים דעתו עליו. וכל שכן שאינו רוצה להיות מצפה על ספרי המחברים האחרונים, שאין דעתו סומך עליהם ולהיות מצפה על שלחן ערוך שלהם. ולזה מנעו הראשונים מלחבר שום ספר מיוחד על דיני איסור והיתר לקבוע המנהג והלכה לרבים". הוא קובל על הרמ"א, שהעז לשנות ב"תורת חטאת" סדר הדינים של ר' יצחק מדורא ב"ספר השערים". הוא מזכיר לו את הזמן שבו יצקו מים על ידי מורם ורבים ר' שלום שכנא ושמעו את שיעוריו

בספר השערים. ביקשו התלמידים את רבם, שיחבר ספר על דיני איסור והיתר בסדר מתאים יותר מזה של בעל ספר השערים, אך ר' שלום שכנא "אמר נואש לדברינו".

*

ספרו באר מים חיים, פירוש מפורט על פירוש רש"י שעל התורה, נשאר בכתב-יד בספריית בודלי שבאוקספורד. משום מה לא זכה הספר להידפס עד היום, אף-על-פי שלא נעלם כלל מעיני החוקרים. עוד בשנת 1869 פורסמה ההקדמה לספר על-ידי אברהם נאיבואיר (אבי"ן) ב"המגיד", שנה יג, 1869, גליון 37. מובן שהמהדירים החדשים אינם מזכירים זאת.

זכות גדולה נפלה בחלקם של המהדירים שהוציאו את הספר בצורה נאה.

ר' יחיאל צבי קליין אומר: "זה יותר מארבעים שנה שנודע לי מס' החשוב הזה... ומני אז לבי מקשקש והומה להוציא לאורה חמדה גנוזה זו, אשר הי' ספונה טמונה בכתב-יד קרוב לארבע מאות שנים. וכבר נסיתי בשנים שבין שתי מלחמות העולם האיומות, על-ידי מכתבים ושלוחים שונים, להוציא את הכתב-יד שהי' באוצר הספרים של הגאון ר' דוד אופנהיים... ונמכר אחר כך עם הספריה הגדולה שלו להבודליאנא, אבל לא עלתה בידו".*

אך חבל מאוד, שהמהדירים לא מלאו את תפקידם כיאות למהדירים של ספרי ראשונים. בעמ' 4 של הספר תצלומים של שני כתבי-יד שבאוקספורד והשוויתים אל הפנים (עמ' קצו) ואני מצטער לומר, שהדברים לא הועתקו כראוי. בספריית בודלי שני כתבי-יד של הספר, אך המהדירים אינם מגלים איזה מהם שימש להם יסוד. ור' שרגא פ' שנעעבאלג משתדל לגלות מקורות המחבר בפירושו.

* ר' יחיאל צבי קליין הוציא גם את ספר החיים של ר' חיים ב"ר בצלאל, בודאפעסט תרצ"ב; קליינווארדיין תרצ"ה.

אך יש והוא מפליג לספרות חסידית מאוחרת (אוהב ישראל, עבודת ישראל, אהבת ישראל וכו') הרחוקים מ"באר מים חיים" מרחק רב. הוא תנא ושייר הרבה.

בעמ' א, בהתחלה, מביא המחבר את הדעה, ש"רבי יצחק" בו פותח רש"י את פירושו הוא אביו, שהבן ביקש לכבדו ולהזכיר את שמו בתחילת הפירוש. נשמט מן המהדיר, שבינתיים נתגלה המקור של דברי רש"י במדרש תנחומא, מהדורת באבער. ועיין בספר רש"י, עמ' כו.

בעמ' קלד ציין אל "ראב"ע בשם רבינו ישועה" וישועה זה קראי היה. בהקדמתו לפירושו על התורה, בדרך השנית, קורא לו אבן-עזרא "מין אשר בדברי מעתיקי הדת לא יאמין". אמנם מעתיקים שלא ידעו שהיה קראי הכתירו אותו בתואר "רבי". גם ר' שרגא פ' שנעעבאלג העתיק ולא ידע מה העתיק.

המהדירים הוסיפו ל"באר מים חיים" פירוש רש"י ולא הודיעו מה שימש להם יסוד. ב"הקדמת המו"ל" מדובר על עניינים שונים שאינם נוגעים כלל לספר והדברים שהיו צריכים להיאמר כאן לא נאמרו. וחבל. אפילו ספק אם ראה מהדורת רש"י של ר' אברהם ברלינר.

הפירוש מלא עניין מכמה בחינות. אביא כמה דוגמאות:
עמ' לה, על בראשית טו, י: וכן שמעתי כי הקיסר קארלא פעם אחת עשה שלום עם המלך צרפת ובו ביום הקיזו שניהם דם בספל אחד כדי שיתערבו דמיהם יחד והי' זה להם לאות הברית והשלום כאילו הן גוף אחד.

עמ' יב: ומצאתי בספר המשקל. אין זה אלא הנפש החכמה של ר' משה די-ליאון, שנדפס בבזילאה שס"ח. עיין שם, [דף 13].
עמ' מח, על בראשית יט, כו: וראב"ע פי' כי מלת, ותהי' מוסב על האדמה, ור"ל ותהי' האדמה נציב מלת, וכן הוא אומר גפרית ומלח

שריפה כל ארצה. אבל [ב]פירוש זה הוא חולק על מאמר חז"ל. שאמרו [ברכות נד, א]: הרואה אשתו של לוט מברך כו'. הפירוש המיוחס כאן לר' אברהם אבן-עזרא אינו לפנינו. להפך: בפירוש שלפנינו הוא אומר: נציב כטעם מצבה, כי נשרפו עצמיה בגפרית והיה עם מלח, כי כן כתוב (דברים כט, כב): גפרית ומלח... כמהפכת סדום ועמורה. הפירוש מיוחס לו על-ידי רבינו בחי ב"ביאור על התורה" וכבר הוכחתי במקום אחר (תרביץ, כרך כז, תשי"ח, עמ' 509), שהפירוש הוא פירוש קראי ויוחס בטעות לר' אברהם אבן-עזרא.

עמ' נה: על "קריית ארבע" הוא מביא "יש מפרשים" שהיו ארבעה מקומות מחוברים יחד ולכל אחד מהם שם בפני עצמו ואחד מן השמות הוא עיקר וכולם נקראו באותו השם: והמשל בזה כמו ורנקוורט זקשן הויף, שהם מחולקים בשמות מכל מקום היא וורנקוורט. משל שהתאים עד מלחמת העולם האחרונה. ר' חיים ישב תקופה ידועה בפראנקפורט. אחיו, המהר"ל, מזכירו בספרו "גור אריה" על פירוש רש"י על התורה, בראשית כו, יג, בשם "אחי החכם המופלג מהר"ר חיים מורנקוורט" [1] (פראג של"ח, דף לח, א).

עמ' צז: ובספר ההרכנה [2] פי' אברך כל איש אשר יאמר אברך ואקוד לפניו. הכוונה למפר הרכבה של ר' אליהו הלוי, הבחור. עיין שם בערך אברך (לפניי דפוס ויניציאה ש"ו, דף ה, ב): כל איש אמר אברך ואקוד לפניו.

עמ' קצ: ומצאתי בנצחון הטעם למה בשר בחלב דווקא אסור דרך בישול — ואין כל ציון ל"נצחון". הכוונה לספר נצחון של ר' יום טוב ליפמן מיהלהויון. עיין שם, דפוס אמשטרדם תס"ט, דף לא, סי' ע. עמ' קסה. כאן מובא סיפור נאה על ימי ילדותו: ואני בעודי נער כמו בן זי"ן שנים פעם אחת בליל שבת של פרשה זו (יתרו) הסיבו יחד זקנים בעלי הוראה ונתנו ונשאו בזאת הקושיא והייתי

מקשיב לקולם. לאחר דבריהם אמרתי לחוות דעי גם אני ברשותם. זזה, כי כבר אמרו ליצני הדור ומלעיגים על משה לאמר: בת יתרו מי התירה לך? וכל שכן אחר שחזר לשלחה לבית אביה, שנראה הדבר שכבר ידע משה שהיא אסורה לו, אלא שאביה יתרו הביאה זה שיבה אליו בעל כרחו של משה, ולזה ביקש יתרו לחוס על כבודו ועל כבוד אשתו ועל שמץ פגם בניו ולהראות לכל ישראל, כי מה ששלחה לא שלחה מחמת שנאה, ולא מחמת איסור, ובזה ידעו ישראל בשעה שיצא לקראתה בכבוד גדול כזה, והודו לי רבותי זהנהתי להם מאוד.

ד ניסן תשכ"ו

הפקרות רבה

עוד לפני כמה שנים אמרתי דברים קשים על מכונית-הצילום. דבריי פגעו, כנראה, בכמה אנשים ויש שביקשו אפילו לתבוע אותי ואת הבמה בה פורסמו דבריי לדין.

אמרתי, שמכונית-הצילום אינה נחה רגע; דומה שהיא פועלת עשרים וארבע שעות ביום. חלילה לה להסיח דעת מן המטרה הקדושה ששמה לפניו: להרבות בתצלומי ספרים. לא, חלילה, להגדיל תורה ולהאדיר. לשם זה דרוש שיקול-דעת מרובה, מה לצלם ומה לא לצלם, כיצד לצלם ואימתי; לשם זה דרושים מעט תבונה, מעט ידע ואפילו מעט טעם טוב. מכונות הצילום הפועלות בלי הרף בנייריורק רבתי ובארצנו הקדושה מטרה אחת לפניו: להגדיל בהכנסות, בעיקר על חשבונם של מחברים ששבקו חיים לכל חי, ולמעט בהוצאות עד כמה שאפשר. האיכות אינה קובעת, אלא הכמות. הזוכרים אתם, קוראים וותיקים, את הספרים שפלטו מכונות הדפוס בווארשא, בלובלין, בפיעטרקוב, ביוזעפאף ובבילגוריי, ספרים שלא ניתנו לקריאה משום שאותיותיהם נשתחקו מרוב שימוש, שהנייר שנדפסו עליו נתפורר בידיים; שלא הושם לב כלל וכלל ליפיי-הספר והדרו. היה זה ממש "תורה מפוארה בכלי מכוער". עוד מעט ונגיע גם בארצנו למצב זה. שום הוצאה לא תטרח להכין מהדורה חדשה משובחת של ספר קדום כשמכונית הצילום יכולה לעשות מלאכה זו תוך ימים ספורים. לבשתנו מוצפים שווקינו עד היום בסידורי-תפילה, חמשה חומשי תורה, משניות, מחזורים וכו' הנדפסים מאמהות-דפוס שחוקות שהוכנו עוד בפולין.

אמנם התורה אינה רשות היחיד, אף על פי כן לא ייתכן שכל מי

שרוצה ייהפך מוציא לאור. דרושה עין פוקחת על ייצור הספר בארץ. שההפקרות השלטת בו לא תגדל חלילה. מכוונת הצילום פערה את פיה ובולעת את הספר היפה שהוכן בעמל-כפיים. שושנה הלוי מספרת בספרה הנאה "הספרים העבריים שנדפסו בירושלים בחמשים השנים הראשונות" על ר' ישראל ב"ק, מייסד הדפוס העברי הראשון בירושלים, ששימש ככהן המעלה את הספר "על מזבח הדפוס". בעצמו יצק את האותיות, צם וטבל ולבש נקיים, וכך ניגש אל המלאכה. אמנם "קדושה וטהרה" אלו בהן הדפיס ב"ק את ספריו מורגשות בכל הספרים שהוציא מתחת ידיו והן חסרות ברוב הספרים החדשים.

בידי דוגמאות רבות משטח-ההפקר של מכוונת-הצילום, אך אסתפק הפעם בדוגמה אחת בולטת ביותר:

בשנת תרנ"ז [1896] הופיע בברדיטשוב, בדפוס חיים יעקב שעפטיל, ספרו של הרב יצחק מעלער: ספר עזרה להבין; כולל ביאור נכון ומספיק על הפירוש היקר והחביב על כל אחב"י (אחינו בני ישראל) התורניים הראב"ע ז"ל על התורה וחמש מגלות. וגם על רוב המקומות היותר סתומים וקשים בו בפרט. ויחדיו יהיה תמים עמו בחברת קונטרס בשם אור הגנוז. יפיץ אור בהפירוש... אור החיים... ונלוה בסופם עוד הרבה ענינים ולקוטים מחודשים והערות נכבדות...

על הספר באו הסכמות מרבנים חשובים ברוסיה: ר' יוסף דוד ב"ר אברהם יהושע העשיל, ר' מרדכי ספרד, ר' שמעון שלמה ווערטהיים, ר' ישראל הלוי קיטובר ור' משה נתן הלוי רובינשטיין. הספר זכה לכמה מהדורות: הוצאה שנייה, תר"ס, 1900; הוצאה שלישית כמה שנים אחר כך. הוא היה מצוי כמעט בכל ארון-ספרים. המחבר נולד בשנת תרי"ז [1857] בקרמניץ, שימש רב במנזיר

הפקרות רבה

ובבולגראד שבבסאראביה ונפטר בבולגראד ביום כ בטבת תרצ"א
[9.1.1931].

לאחר פטירתו נדפס ביאסי שברומניה "קונטרס מלואים ותיקונים"
שהכין למהדורה הרביעית של הספר.

ר' יצחק מעלער היה תלמיד-חכם גדול ובקי בחכמת החשבון,
הדקדוק העברי והתכונה. הוא התעמק הרבה בדברי אבן-עזרא
והשתדל לחדור לתוך נבכי נפשו, כדי להתאחד עמו בדעת. הוא
מעיד שכשניגש לפרש את אבן-עזרא, בעיירה הקטנה לאניוויץ, לא
היה לפניו שום פירוש על "אבן-עזרא" על המקרא. וכשכבר סיים
את פירושו הגיעו לידי הספר "מרגליות טובה" (אמשטרדם תפ"ב)
וחמשה חומשי תורה עם פירושו של ר' שלמה זלמן נעטטער, איש
ירושלים, אבל שכלו הישר עמד לו שברוב דבריו קלע אל המטרה.
יהודה ליב פליישער כותב עליו ועל ספרו: "העולה בחכמתו וסברתו
הישרה בפירושו על כולנה הרב החכם הגדול מוה"ר יצחק מעלער
זצ"ל מק"ק לאניוויץ בבסאראביא" (אבן עזרא לספר שמות, וינה
תרפ"ו, מבוא, עמ' 19)*.

לא יאומן כי יסופר, אבל עובדה היא: הספר צולם בארץ, אך
שמו של המחבר נשמט מן השער. חשש כנראה המוציא לאור, ששמו
של המחבר, רב גדול בשתי קהילות חשובות בבסאראביה, יזיק לו
משום-מה בהפצת הספר והחליט להשמיטו מן השער. טוב שלא
השמיט גם את הסכמות הרבנים שעל הספר בהן נזכר שם המחבר.
כיצד נקרא למעשה זה אם לא "הפקרות רבה"?

יב אייר תשכ"ה

* עיין עליו: ארשת, ג, תשכ"א, עמ' 88—90.

מכתם לדוד' מאת ר' דוד שפרבר

לפני שבועות אחדים זכינו לספר מכתם דוד על התורה ("חדושי אגדה וחומר לדרוש ולעיון והערות על התרגומים"), מאת ר' דוד שפרבר ז"ל, שעלה ארצה בשנת תש"י [1950] ונפטר בירושלים, זקן ושבע-ימים, ביום כה באדר-ב תשכ"ב [31.3.1962].

צנוע היה המחבר בחייו, אף על פי כן הכירוהו-הוקירוהו גדולי התורה בארץ ורבים השכימו לפיתחו כדי לשמוע לקח מפיו. בראש הספר: "דברים אחדים", מאת המוציא לאור, בנו הצעיר של המחבר, ר' ברוך שפרבר; "לדמותו הנפשית של המחבר זצ"ל", מאת בנו הבכור, ר' שמואל שפרבר, איש לונדון; "פתח דבר", מאת חתנו, ר' יהושע סג"ל דויטש, איש ירושלים.

בדבריהקדמה אלה אתה רואה דמותו של האיש: דמות שכולה הוד ותפארת. דבריו של ר' שמואל שפרבר הם פנינה ספרותית נעלה שלא תמצא כמותה בסוג זה של ספרות. ועוד נזכירה להלן.

*

ר' דוד שפרבר ידוע יפה בעולם הרבנים: ספרו "אפרקסתא דעניא", שאלות ותשובות, שנדפס בשנת ת"ש, פרסם את שמו בין גדולי הפוסקים. בשער ספרו זה צויין "חלק ראשון", אך חלקים אחרים בוששו לבוא, אף על פי שרבים-רבים ה"קונטרסים" שנועדו לחלקים אלה.

בהקדמתו לספרו זה הוא מחזיק טובה ל"קהל עדת ישרן בפאליען ריסקיווא יצ"ו, המקום אשר הי' שם אהלי בתחלה, שהיו בתומכי ימיני בכבוד עד סוף תרפ"ב". למגינת לבנו, אותו "קהל עדת ישרון בפאליען ריסקיווא" אינו קיים עוד; הוא עלה כמעט כולו בלבת-אש

בשואה הגדולה, אך אני זוכר יפה אותו "קהל עדת ישרון", שליווה את הרב בצאתו לשמש בקודש בקהל-יראים בבראשוב שבטראנס-סילוואניה. דומה שאיש לא נשאר בבית. הקהל כולו יצא אל הרחוב כדי להיפרד מרבן הגדול. עיני רבים זלגו דמעות.

פאליען ריסקיווא! היה זה מעין נאות-מדבר בשימון של מאראמורש. מי יודע דרך הרוח? יש רוח גדולה שבאה ועוקרת שרשים חזקים ויש שהיא מביאה ממרחקים גרעיני-זרע משובחים הנקלטים אפילו בתוך אדמת-טרשים ועושים פריה-לולים. כאן בנווה-מדבר זה פגש בו ר' יצחק הלוי לאסט (תר"ז—תרע"ד), שהוציא את כתביו של ר' יוסף כספי, וכתב עליו ב"עשרה כלי כסף" (חלק ב, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 190): "מצאתי את הרב דוד ידידי זה... לא בעולם ההשכלה, כי אם מעולם החסידות חמדתי והצגתי לפניכם חכמים נכבדים. אל אבושה בו, כי ראוי הוא לבוא גם בקהל נבונים, והוא רב צעיר לימים וזקן בתורה ובחכמה, אוצר בלום בש"ס ופוסקים, וידיו רב לו גם בספרי ההשכלה, אך נפל לו חבל להחיות בחגוי הסלעים ובנקרת הצורים צוררים ומצוקים, ובמקום אשר יחנה שם הענן, מוכרח הוא לעשות גם, מחול לצדיקים ולהתחסד עמהם, אבל גם אז דעות שכליות נושרין מחיקו, ופרי תבונה מתוק לחכו".

בנוסח אחר אומר בנו ר' שמואל: "הוא היה עוסק בספרי מחקר ולא הדיר עצמו מן המחשבה והעיון ואף על פי כן אמונת אמן שבו היתה לא רק איתנה אלא גם פשוטה בתכלית הפשטות... ראב"ע, רמב"ם, בעל-שם-טוב, של"ה הקדוש, ערבי נחל וכל גדולי החסידות ירדו אצלו כרוכים מן השמים. העיון הדק במורה ובעקידה השתלבו יחד ונרקמו ביחד עם ספורי נפלאות של אדמו"רים".

*

עברו כמה שנים. בשנת תר"ע [1910] נדפס בסיגעט ספרו של ר'

משה האגער, הצדיק מקוסוב, בשם "לקט עני". הספר נדפס ב"דפוס המשובח צענטראל געשעפטס לייטער ירחמיאל רויזענטהאל נ"י תחת השגחת הה"ג מו"ה יקותיאל יהודא גרינוואלד מסיגעט". זה אחד הספרים הנאים ביותר בספרות החסידות. מבחינה חיצונית: גליונות רחבים, נייר יפה, אותיות רש"י יפות, סדר נאה, הגהה טובה וכו'. בסוף הספר מתפארים בצדק שלושת "מסדרי האותיות העוסקים במלאכת הקודש באמונה" וה"מאשין מיינסטער" (המכונן) בעבודתם: "הלא המחברת יגידו תפארתנו, הדרו ויפיו, אשר כמעט לא נראה כבושם הזה".

הספר מצטיין גם בסגנון המשופר וכמעט שלא תמצא בו שגיאות דקדוק. אפילו סימני-פיסוק מודרניים אינם חסרים בו. המחבר קרא לספרו "לקט עני" מפני "כעני המלקט הנני במה שזכתה לי התורה, כמלא הסל ואורה". כדברי ר' יוסף תאומים בהקדמתו ל"פרי מגדים": "ואני דומה לעני אשר ניתן לו רשות מאת המלכים והשרים לילך בחצריהם וטירותם יום יום לעת האוכל ללקוט משירי הסעודה ומתוך הרגלו שם מכיר ברמיותם וקריצותם ונהנה מהם. ולפעמים מוצא שם דרך הילוכו איזה אבן יקרה בחצרם וגם לוקח מהם בגדים ישינים, חתיכות קטנות, אין בהם שלש על שלש ועושה לו בגד ממנו ושש ומתפאר בגוונין הרבה". לאחר שנים הוציא ר' דוד שפערבער את ספרו הוא וקרא לו "אפרקסתא דעניא". ר' שמואל שפרבר במאמרו על ר' משה האגר מקוסוב (אוצר החיים, ספר ב, תרפ"ו, עמ' צב), מספר על הלעז שהוציאו עליו שהוא עס-הארץ והסביבה האינטימית סבלה מחרפת רינון זה יותר מאשר תוכל עט-סופר לתאר... ברבות הימים היה אמנם הרינון הולך ומתמעט, אמנם נתקיים במידה קלושה... עד שנפסק לגמרי, על ידי פרסום ספרו "לקט עני". למעשה לא פסק הרינון גם אחר פרסום הספר. בעמוד האחרון מודה המחבר "לכבוד ידיד נפשי, הרב החר"ף

מכתם לדוד

ובקי ירא־אלהים המופלג השלם, כש"ת מוהר"ר דוד שפערבער נ"י... על אשר טרח ויגע הרבה, בהעתקת ספרי הלז ובסידורו. היו שאמרו ובאזניי שמעתי: הרב דוד שפרבר הוא־הוא שחיבר את הספר מתחילתו ועד סופו. ורינון זה הכאיב עוד יותר.

הרב שפרבר היה ידוע כאחד החסידים המעריצים הגדולים של בית קוסוב וודאי שתרם הרבה משלו לשיפור הספר, אך לא יותר. הרינון פסק לאחר פטירתו של הצדיק (ו תמוז תרפ"ה) כשמצאו בעזבונו ארגז מלא כתבי־יד.

הרב שפרבר אף הביא לדפוס את הספר "אזור האמונה" של ר' משה האגער, על שלושה־עשר עיקרי האמונה (סיגהעט תרפ"ה), ו"ספר הצוואה" עם פירוש "לדוד להזכיר" (קאלאמיא תרפ"ח). כן התכוון להדפיס את ספרו "הגיון לבבי", ועוד.

*

הוא הירבה לכתוב, אך מעט מן המעט פרסם. עם פרוץ המלחמה התחיל בהדפסת ספרו "מכתם לדוד" והעבודה נפסקה באמצע. ברשותי 24 העמודים הראשונים של הספר. "מכתם לדוד", חלק ראשון, הופיע שלוש שנים לאחר פטירתו של המחבר, בירושלים עיר הקודש. בעמ' ו, א הוא אומר: "והננו עומדים היום בשנת תש"ב אנוש עד דכא. ואגרוף רשע גבר מאד, ומלחמת התבל התלקחה באכזריות חמה מחדש, אשר כמוה לא נהיתה, ושה פזורה ישראל, מרדף בלי חשך, בכל קצוי ארץ וים רחוקים בחרב והרג ואבדון, אשר תלא כל עט סופר לתת ציור לצרת ישראל, ואין רחמנות לכל ברי' על ישראל, אלא הקדוש ברוך הוא בלבד"... הספר נכתב פרקים־פרקים במשך שנים רבות.

"מכתם לדוד" הוא "כל־בו" של חידושים על התורה ואין כל מחיצה בין פירושים נאמנים על התורה ובין דברי־קבלה וחסידות. זה על יד זה. אין "חילוקי רשויות בעולם המחשבה" אומר בנו, ר' שמואל.

יש שאתה מוצא בדבריו פנינים הראויות לבוא בקהל חוקרים. דוגמה אחת מפרשת השבוע, שמות טו, כה: שם שם לו חוק ומשפט. תרגום יונתן: גזירת שבתא וקיים איקר אבא ואמא וכו'. רש"י שם: שבת ופרה אדומה ודינין. וכבר האריכו המפרשים בדבריו. הרב שפרבר אומר, שיש כאן פשוט טעות-סופר: במקום "כ"א" (כיבוד אב) העתיק "פ"א" (פרה אדומה).

רבו עיוניו בתרגומים וחבל שהדברים באים בעירבוביה. דבר גדול היה עושה המוציא לאור אילמלי נתן את החידושים על התרגומים לחוד, שהם אוצר בלום של ידיעות חשובות על מקורות התרגומים ופירושיהם ומהווים תרומה גדולה לספרות התרגום.

דוגמה נוספת מפרשת השבוע, שמות יז, יג: ויחלש יהושע... לפי-חרב. תרגום יונתן: דקטע רישי גיבריא דעמיה על פום מימרא דה' בקטילת סייפא. מוסיף הרב שפרבר בשם "מורי-חמי", שמצא דבריו על הגליון: עיין תרגום יונתן בן עוזיאל במדבר כא, כד, ששם תירגם יונתן "לפי-חרב": בשמתא דה' קטלא כפתגם דחרב... אגב: הרב שפרבר מביא לעיתים קרובות דברים חשובים מאוד בשם "מו"ח ז"ל" ואיש לא טרח לומר מיהו "מו"ח" זה. דומה ששמו לא נזכר כלל עד היום בספרותנו. בהקדמה ל"אפרקסתא דעניא" נזכר חותנו ר' משה שטערן, רבה של פאליען-ריסקיווע, שנפטר שם ביום ו' בשבט תרפ"ג. ועיין בספר "מדבר קדמות" לר' חיים יוסף דוד אזולאי ז"ל, שנדפס בירושלים תשי"ז, שהביאו בראש הספר "הגהות והערות" שנמצאו בגליון ספר "מדבר קדמות" של ר' דוד שפרבר וחותנו ר' משה שטערן ז"ל. והדברים מאירים עיניים.

ושוב דברים נפלאים מתחום אחר. על "וידי משה כבדים" (שמות יז, יב) הוא מביא את דברי הזוהר "יקירין אינון וקדישין אינון" ומוסיף בשם ר' ברוך ממזיבון, שאמר על דברי זוהר אלה (אני מביא את הדברים מן המקור: בוצינא דנהורא, פיעטרקוב תרמ"ט, עמ' 44):

"אוואסירע אגיטי וועלט דאס איז, אין אלעכטיגע וועלט, אז מיא טיט זעך ניט אריין אין איר. אין אוואסירע פינצטירע וועלט דאס איז אז מיא טיט זעך יוא אריין אין איר". ובסגנונו המליצי הנפלא אומר על כך הרב שפרבר: "והם דברים עמוקים ומנופת צופים מתוקים, לכן העתקתים לנפשי ולכל הדבקים באמרי-צדיקים ומלשד שמנם ושקויים יונקים, וכל חיך אוכל יטעם לפי הרגשתו וכמסת יד השגתו. ואני בעניי אבין פשטות הדברים והמה לעינים קלורים, אשר למרות כל התהפוכות שבעולם וכל החליפות והתמורות הנעשים בו, אין לתת מגרעת ביצורי קדם... רק האדם אשר עלי' נברא, אם אין אלהים כל מזימותיו ואך בתענוגיהבל מגמותיו, הוא מחשיך את אויר העולם, ושם מתוק למר וטוב לרע".

בדברי ההקדמה של המוציא לאור, ר' ברוך שפרבר, נאמר, שלא נהג "מנהג מחברים ומו"לים המוסרים את כתב-היד לעריכה ומעבדים אותו כחומר ביד היוצר... כדי שירוך הקורא בו". אנו מבינים יפה רחשי לבו של הבן, שדברי האב הגדול יקרים לו, אף על פי כן קשה להבין דברי המחבר המלאים ראשי-תיבות בלתי מקובלים. המחבר נוהג בייחוד להזכיר שמות ספרים בראשי-תיבות ואך בקיאים גדולים בספרות יפענחום. אביא מחרוזת אחת של ראשי-תיבות מפרשת וישלח בלבד שפיענחתים בעמל רב: נתל"ג (נתינה לגר), ער"נ (ערבי נחל), ת"מ (תפלת משה), יוס"ת (יוסף תהלות), כל"י (כלי יקר), בני"ש (בני יששכר), יש"מ (ישמח משה), ועוד ועוד.

הספר מלא וגדוש פירושים נפלאים על התורה של המחבר ושל אחרים, שליקטם צנא-דמלי-ספרי זה שכל רז לא אניס ליה. ר' ברוך שפרבר ראוי לתהילות מרובות על העמל הרב שהשקיע בהוצאת הספר ומי יתן והחלק השני לא יאחר לבוא.

יד שבט תשכ"ו

דון פידרו השלישי ומשטרי יעקב קרסינו יהודי מספרד

"אמר המלך דון פידרו השלישי בזה השם למלכי ארגון... לפי המפורסם והנראה האנשים בטבע יתאוו השלמות. והשלמות שיוכל האדם להשיגו בחייו הטבעיים מבלתי עזר אלהי פרטי, היא החכמה. ולזה כל אדם בטבע יתאוו וישתוקק לחכמה וימשך לזה שכל מה שהיתה החכמה יותר צודקת ויותר משובחת יטו אליה האנשים יותר ממה שיטו לזולתה" — כך פותח המלך דון פידרו השלישי הקדמתו (פרולוגו) ללוחות האסטרונומיים שחברו, במצוות המלך, על-ידי "משטרי [האדון] יעקב קרסינו יהודי מספרד", שבין כל החכמים במדינה לא מצא המלך מומחה גדול הימנו. הוא אומר: "חקרנו על המתעסקים הבקיאים בענין הזה ולא מצאנו בכלם לפי דעתנו כמו משטרי יעקב קרסינו יהודי מספרד. ובקשנו ממנו להשלים ולעשות בקשתנו. ולקח שרשי הלוחות מהיותר מדוייקות שמצא בזמנו ממה שכיון הוא בעצמו ואחרים עמו וחבר אלו הלוחות באופן שביגיעה מועטת ובזמן קצר יוכל להשיג מי שירצה לדעת מקומות הכוכבים". לוחות אלה של דון פידרו השלישי, מלך אראגון (1276—1285), נתפרסמו עכשיו בפעם הראשונה בספרד (מאדריד—ברצלונה 1962) על-ידי פרופ' יוסף מ' מיליאס בשלושה תרגומים עתיקים שנשתמרו: עברי, קאטאלאני ורומי.

מובן שהמהדיר הוסיף מבוא גדול, הערות וביאורים בספרדית והספר כולו אומר כבוד למהדיר ולהוצאה החשובה (אריאס מונטאנו). פרופ' יצחק בער כשהוא מדבר על "פדרו השלישי ופקידיו היהודיים" (תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 97) אומר: "איש-מלחמה כפדרו השלישי לא היה יכול לנהל את

מדיניותו בלא עזרת היהודים, אנשי-אמוניו האישיים". נוכחנו שאף פנייתו זו אל "משטרי יעקב קרסינו" היתה משום הכרח, ש"לא מצאנו בכלם לפי דעתנו כמו משטרי יעקב קרסינו". ידוע גם שהוא ציווה לפנות בשאלת-גיטין מסוימת אל הרשב"א.

התרגום העברי האנונימי מלא עניין ובלשנינו ודאי ימצאו בו פניני-לשון. חבל שהטכסט העברי לא הוגה כראוי. השוויתי שני התצלומים של כתב-היד העברי שבספר אל הדפוס ומצאתי כמה וכמה שיבושי-העתקה וטעויות-דפוס.

*

לפני שלושים שנה [13.8.1937], עם ביקורו הראשון של פרופ' יוסף מ' מיליאס בארצנו, אמרתי: "מעטים מבין חכמי האומות בוחרים לנושא חקירתם את הספרות העברית בתקופותיה השונות... אחד המעטים האלה הוא הפרופ' יוסף מ' מיליאס... השוהה עכשיו בארץ". וסיימתי שם: "עתיד הוא להפתיע אותנו עוד בחקירותיו החשובות בשדה חכמת ישראל". ולא טעינו.

יו כסליו תשכ"ג

אור חדש על רמח"ל:

בשנת תשכ"ב נדפס בירושלים הספר "ירים משה" הכולל "ענינים נוראים ונפלאים מאד, דרושים עמוקים ברזי עולם ומאמרים יקרים, מאת הגאון המופלא איש אלקים קדוש ונורא כשרפים ואופנים, ראש החכמים ועטרת המקובלים, רבינו משה חיים לוצאטו זצ"ל, ובו שלשה ספרים נפתחים. חלק ראשון: תולדות רבינו בפרטית [!]
מיום לידתו עד יום פטירתו... חלק שני: אגרות קדש, קרוב למאה מכתבים מרבינו ומשאר רבני דורו ויש בהם מרבינו הרבה דרושים נשגבים בענינים עמוקים בחכמת האמת... חלק שלישי: הרבה תפילות ושירים".

בשער לא נזכר שם המהדיר וכותב "תולדות רבינו... כל מה שעבר עליו כל ימי חייו מסודר באופן נאה ונפלא מאד", אך מעבר לשער ניתנה הכתובת של "המוציא לאור": ר' פינחס דוד וועבערמאן. ענוותנותו זו של המהדיר יש בה משום לויית-חן. סוף-סוף לא בא אלא להרים את כבודו של ר' משה חיים לוצאטו ולא עוד.

אוסף עוד משהו על צורת הספר: ר' פינחס דוד וועבערמאן אינו גורס כלל סימני-פיסוק. יש ואתה קורא עמודים שלימים שלא תמצא בהם אלא שתיים שלוש נקודות (סוף פסוק) ולא עוד.

אך אלה אינם אלא סימנים חיצוניים בלבד. העיקר — הספר. כאב לו לר' פינחס דוד, ש"הבע"ד" העמיד אנשיו "סופרים קלים ורקים, רשעים גמורים, מתחילה המשכילים השונים למיניהם... אחר-זה — עד דורינו זה השפל, שקמו אנשים שפילים ונבזים, אנשי ערב-רב, אשר מבזים בתכלית הבזיון כל הקדוש לעמינו ולוחמים ממש בכל כחם נגד תורתנו הק' וחוטאים ומחטיאים ביד רמה בעזות

פנים ומצח שלא הי' עוד כמוהו", שהם יתעסקו בכתבי רמח"ל.
 הם "הרשעים השפילים והנבזים" נעשו פתאום סופרים וכותבים
 תולדות גדולי ישראל ובפרט תולדות רמח"ל... "ואיך לא יבושו —
 צועק ר' פינחס דוד תוך כאב — אלו השפילים להתעסק בענין שלא
 שייך להם"? כבודו של רמח"ל גדול ביותר בעיניו והוא מקנא
 קנאת-אמת: "הלא כל ספריו של רבינו הם הדרכה האיך לקרב עצמו
 להשי"ת ולהתרחק מן החטא ח"ו — ועתה איך לא יבושו אלו
 הרשעים השפילים והנבזים אשר מתנהגים להפוך מזה ומתרחקים
 עצמם מהשי"ת והם שקועים ראשם ורובם רק בתאות החומריות אוכלי
 גבילות וטריפות ומחללים שבת בפרהסיא... וכל דבריהם הם מינות
 ואפיקורסות... והם בלי בושה כותבים ספרים ומאמרים מאיש קדוש
 ונורא כזה... שעושים אותו לבעל דמיון... תיפח רוחם של אלו
 הרשעים הארורים!"

מובן, שאין המהדיר מזכיר כלל שמותיהם של אותם "הרשעים
 השפילים", אך הקרוב למחקר אישיותו של רמח"ל וכתביו יודע למי
 הדברים מכוונים.

בייחוד יצא קצפו של ר' פינחס דוד וועבערמאן על ד"ר שמעון
 גינצבורג ז"ל, שהוציא את הספר "ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו;
 אוסף אגרות ותעודות", תל-אביב תרצ"ז, שמשום שהיה "איש חפשי
 ר"ל" והוסיף לספר "מבוא מלא ארס של כפירה ומינות ר"ל" רוב
 אחינו בני ישראל החרדים אינו יודע את הספר. הלכך התעורר ר'
 פינחס דוד "וממש אש תוקד בקרבי" להוציא שנית אותן האגרות
 והתעודות.

כאמור בא בחלק השלישי של הספר "שירים ותפילות", שאף הם
 כבר נדפסו ב"ספר השירים" שהוכן לדפוס על-ידי שמעון גינצבורג
 ז"ל, השלים והוסיף מבוא כללי ד"ר בנימין קלאר, ירושלים תש"ה.
 מובן, שהמהדיר החדש אינו מזכיר לא את שמעון גינצבורג ואף

לא את ד"ר בנימין קלאר הי"ד, שהיה משלומי אמוני ישראל והקפיד על קלה כחמורה.

טרח שמעון גינצבורג, כינס וסידר "אגרות ותעודות" מתוך כתבי-יד בבית המדרש לרבנים מיסודו של ש"ז שעכטער בניו-יורק, הגיהן ופירשן. עכשיו בא אחר ולקח אותן האיגרות והתעודות ועשה בהן כבתוך שלו.

טרחו שמעון גינצבורג ובנימין קלאר ואספו שירי רמח"ל ממקורות שונים שבדפוס ושבתב-יד. בא אחר ולקח אותם השירים ופרסמם בספרו הוא.

כלום אין כאן כל חשש של גניבה וגזילה לאור היום?
האהבה לרמח"ל קלקלה את השורה, היא שורת המוסר. כך לא ייעשה בייחוד בין יהודים שומרי תורה ומצווה. בייחוד לא יעשה כך מי שיודע יפה-יפה מה שאמר רמח"ל בפרק הראשון מ"מסילת ישרים", שחובת אדם בעולם לידע, כי לא נברא בעולם אלא להתענג על השם והאמצעים לכך אינם אלא המצוות והמעשים טובים אשר ציונו עליהם השם יתברך.

אך נגיה שאלה זו למצפוני של המהדיר. נפנה לחידושי, בייחוד ב"תולדות רבינו".

*

אעלה שנים-שלושה מחידושי, שיש בהם עניין רב לתולדות רמח"ל.

אנו יודעים, שבתמוז תק"ג היה רמח"ל בעכו. מכאן נסע לירושלים. וביום כו באייר תק"ו [16.5.1746] נפטר בעכו "ותלמידיו ואותביו שהיו עמו הובילוהו לעיר הקודש טבריה ונקבר על ההר סמוך לקבר התנא ר' עקיבא".

לא ידענו עד עכשיו מה מיצירותיו יצר רמח"ל בארץ. ר' פ"ד וועבערמאן חידש כאן חידוש חשוב ביותר, שקל"ח פתחי חכמה

"נתברר לי כמעט לברור" שכתבו בארץ. אין ר' פינחס דוד מביא כל הוכחה לדבריו; מספיק ש"נתברר לו כמעט לברור" ועלינו להשתכנע מכך. ר' פ"ד וועבערמאן קובע גם בהחלט, שרמח"ל נפטר בעכו במגיפה והובל לקבורות בטבריה, מה שלא היה ברור עד עכשיו, שדברי מסורות סותרים זה את זה. עיין, למשל, מאמרו של אברהם יערי "איפה נקבר רמח"ל?" ב"מאזנים" השבועי, שנה ד, גליון יד (ל אב תרצ"ב).

ומכאן לחידוש אחר הראוי לתשומת-לב מיוחדת:

באיגרתו של ר' אברהם גרשון מקיטוב, שנכתבה בחברון, אל גיסו הבעש"ט הוא מזכיר, שפעם אחת ראה הבעש"ט במראה "שבא חכם לירושלים ממדינת מערב והוא ניצוץ של משיח, רק שהוא בעצמו אינו יודע, והוא חכם גדול בנגלה ובנסתר ובעל בכי, ואחר-כך אמרת לי שאין אתה רואה אותו וכדומה לך שהלך לעולמו". עד עכשיו סברו כל חכמים, שהוא מכוון כאן לר' חיים בן-עטר, שעלה ארצה בשלהי מרחשון — תחילת כסליו תק"ב ונפטר בירושלים ביום טו בתמוז תק"ג [7.7.1743]. אך ר' פ"ד וועבערמאן סבור, שלא לר"ח בן-עטר מתכוון ר' אברהם גרשון מקיטוב אלא לרמח"ל. כדרכו הוא אינו מביא ראיות לדבריו, אלא אומר, שכל אלה שעסקו באיגרתו זו של ר' אברהם גרשון מקיטוב לא כיוונו לאמת "וכל דבריהם בענין זה הוא הבל ולא נתברר אצלם הענין על בריו... וברוך הוא וברוך שמו כי נתברר אצלי כל הענין ממש כשמש בצהרים" (עמ' נח). דומה ש"חידוש" זה האחרון אין לו בסיס כלשהו. ולא עוד אלא שחוששני שיש כאן גם משום זיוף. הרי באיגרת נאמר בפירוש: "וכשבאתי לכאן חקרתי אחר זה הדבר, וסיפרו לי מזה האיש פלאי פלאות, ושמו היה ר' חיים בן עטר". ר' פינחס דוד משמיט פשוט את המלים "ושמו היה ר' חיים בן עטר"; הוא סבור שמשפט זה הוא הוספה מאוחרת. עיין אברהם יערי, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב

תש"ג, עמ' 284. אף על פי כן יש עניין רב בדבריו בפרשה זו.
אם אמרתי למעלה משהו נגד פרסום האיגרות והתעודות, הרי מן הראוי לציין גם זכותו הגדולה של המהדיר, שהוציא מתחת ידו דבר מתוקן. המהדיר הראשון לא היו נהירים לו שבילי הקבלה ויש שלא ידע פשוט לקרוא דברי רמח"ל. הלכך יש ואתה מגשש ממש באפלה בקראך איגרותיו שפורסמו על ידו. ר' פ"ד וועבערמאן הצליח לפענח הרבה מן הסתומות ועל כך ראוי הוא לתהילות ולתשבחות מרובות. תחילה אמרתי, שהשווה את הדברים אל המקור שבבית-המדרש לרבנים בניו-יורק, אך אחר-כך נתברר לי, שהתיקונים מבוססים על שיקול-דעת והשוואה אל דברי רמח"ל במקומות אחרים.

*

לאחר שכתבתי את השורות שלמעלה אמרתי: אלך לר' פינחס דוד ואשוחח עמו. הרי יושב הוא בתוככי ירושלים עיה"ק ומשמש בקודש בבית-המדרשו של ר' אהרן ראטה ז"ל.
עלה ארצה לפני עשרים ושלוש שנים מטראנסילוואניה. כאן נספח למשפחת ר' אהר'לה ושימש סופר סת"ם. מחלתו גרמה שפרש ממלאכת-קודש זו.

הוא רואה ב"ירים משה" הצלת כבודו של רמח"ל שחולל על-ידי "חיצונים". לא פעם קמו עליו "חיצונים" אלה בצורות שונות (כלב שחור גדול; נחש ארוך המדבר אליו דוקא יידיש) להניעו מלהוציא את הספר, אך אליו לא הגיעו; רמח"ל הגן עליו מפני כל המשטינים והמקטרגים. הוא ראה זאת עין בעין.

הספר נדפס על חשבוננו הוא ותוך כמה שבועות נמכרו אלף טפסים. הוא נפוץ עכשיו בעולם כולו ורבים מהללים ומשבחים אותו. צרות רבות באו עליו עם הדפסת הספר. בכל הוא רואה יד השטן המקטרג, שמשדל להתגבר עליו, אך גדולתו של רמח"ל וקדושתו מסייעות לו להמשיך בדרכו, דרך הקודש.

איגרת חדשה של הבעש"ט

בימים האחרונים הובאה לירושלים איגרת חדשה של ר' ישראל בעל שם טוב, שכתבה אל תלמידו ר' יעקב יוסף (מפולנאה) בשנת תק"א [1741].

האיגרת, שלא יצאה עדיין מחזקת-זיוף, יש בה עניין רב מכמה בחינות.

לצערי הרב לא הורשיתי להעתיק הימנה אלא משפטים בודדים. האיגרת נכתבה, כאמור, אל תלמידו ר' יעקב יוסף, שישב אז על כס ההוראה בנמירוב. היא פותחת במלים: "שלום רב חיים וברכה לכבוד תלמידי הנחמד הרב המופלג וכו' מהור"ר יעקב יוסף יצ"ו". התלמיד שאל מרבו שאלה בהלכות שחיטה, בדבר "סירכא", והרב השיב לו, שקיבל את מכתבו בלילה ולא הספיק עדיין "לעיין בדבר שאלתך", אך "נתעוררתי שלפני איזהו שנים הייתי באפטא יע"א בבה"מ [בבית המדרש] ושמעתי שני צעירים אחד שואל כעינין ואחד משיב כהלכה". האיגרת משתרעת על שני עמודים שלימים שנשתמרו יפה בכתב די ברור וחתומה "ישראל ממעזעביו".

השורה הראשונה, בה וודאי היה רשום מקום הימצאו של הבעש"ט, ניטשטשה.

משראיתי את האיגרת אמרתי, שכתב-היד אינו דומה כלל לאיגרת הידועה, שאף היא כתובה אל "מוהר"ר יוסף הכהן נ"י" בזמן ששימש רב בנמירוב, שנתפרסמה בפעם הראשונה, יחד עם פאקסימיל, ב"התמים", חוברת א, עמ' ט—יא, ובאחרונה בספר "רבי ישראל בעל-שם-טוב", מאת הרב אברהם חנוך גליצנשטיין, כפר חב"ד תש"ך, ואף היא לא יצאה מחשד זיוף. תצלום לא שלם נמצא גם בספרו של

ר' מאיר שצ'רנסקי "דמויות גדולי החסידות", תל-אביב 1945.
צמ' כד.

האיגרת החדשה, אם תצא מחשד זיוף, תימכר כנראה בסכום שיעלה על שלושת אלפים דולאר. האיגרת השמורה בבית הרבי מליובאוויטש נקנתה בשנת תרי"ג בערך על-ידי הגביר החסיד ר' יהודה ליב זלאטופולסקי מאחד מנכדי הבעש"ט "בעד שלושה אלפים רובל, שהם אלף רובל זהב". אותו חסיד, בנם של קדושים, שהביא את האיגרת מחוץ לארץ, אומר: אם אמנם יתברר שהאיגרת יצאה מכלל זיוף — לא אמכור אותה בכל מחיר!

הרב יהושע מנחם אהרנברג, תל-אביב, העירני, שהשאלה נמצאת בנודע ביהודה, מהדורא תניינא, חלק יורה דעה, סי' טז (דפוס סדילקאב תקצ"ג, דף יג, ב) ולצערי לא ניתן לי לברר הדבר, שהאיגרת לא היתה בידי אלא שעה קצרה.

ג כסליו תשכ"ג

הצדיק מקאלוב

שרשיה הראשונים של החסידות באונגאריה לא על יובל נשלחו. מקורות היסטוריים מספרים, שכשר' לוי יצחק מברדיטשוב ור' אהרן מזיטומיר באו לעיירה קראלע שבטראנסילוואניה * וביקשו לבקר את רבה, ר' מאיר יהודה, שישב בבית-המדרש ולמד, לא רצה הלה אפילו לראות את פניהם. וכשפתחו את דלת בית-המדרש בכוח, קפץ הרב דרך החלון החוצה.

ועוד עובדה מעניינת: ביום ה בתשרי תקנ"ב [6.10.1791] נפטר בעיירה קטנה שברוסיה-הקארפאטית, סליש, ר' ברוך, אביו של ר' שניאור זלמן, בעל ה"תניא". הוא שימש בעיירה זו כמה שנים מלמד-תינוקות. מקודם שימש מלמד-תינוקות במונקאטש. לא במונקאטש ולא בסליש ידעו, שר' שניאור זלמן, שכבר היה אז די מפורסם, הוא בנו של מלמד הדרדקי. משחלה ר' ברוך ובני סליש ראו שקיצו קרב והולך, שאלוהו על בניו, אבל הוא השתמט מלהשיב. וכך נפטר בדד וגלמוד. על מצבתו רשמו בני סליש:

איש תם וישר הרבני המ'

ומופלג מו"ה ברוך

ב"מ שניאור זלמן ז"ל...

לאחר שנים בא ר' שניאור זלמן לסליש, השתטח חלוץ-נעליים על קבר אביו וביקש מחילה.

אומרים, שהאב התנגד לחסידות ומפני זה עזב את בניו ואת עשרם ובא לאונגאריה, שהחסידות לא הייתה בה שרשים. הוא היה, כנראה, משוכנע, שהתנועה לא תגיע לאונגאריה.

* היא Carei Mare, Nagykaroly. מחוז סאטמאר.

אך לאט-לאט קמה התנועה.

ר' ישראל בעל שם טוב עצמו הופיע בכמה עיירות באונגאריה, בשנת תק"ו [1746], בימי-השוק, והופעתו היכתה גלים בין יהודי הכפר הפשוטים, ובטיילו על ראשי הקארפאטים עם תלמידיו הראשונים, הצביע על המישור היפה שהשתרע למטה ואמר לר' קאפל מקאלאמיה: גן יפה, קאפל, השגח על גן זה!

אחריו בא ר' ליב שרה'ס לבוש בגדי-איכרים ושק על שכמו. הוא אינו מופיע אלא כשהעם זקוק לו; כשהוא נתון בצרה שאין מוצא הימנה. והוא יודע לפתוח שערי הפריצים המקומיים בחכמה ועד לחצרו של הקיסר בווינה הוא מגיע.

*

אבל לא לעולם תיזון אונגאריה מפריה של רוסיה-פולין. עוד מעט והשרשים המועטים באדמת הגר יעשו פרי. בשנת תקי"א [1751] בולד ר' יצחק אייזיק טויב. הוא שנתפרסם אחר-כך כצדיק מקאלוב, שניגוניו היפים נתפשטו מהר בכל מקום שחסידים נחתים בו. אמת, אישיותו של הצדיק מקאלוב הנסתרות שבה מרובות עדיין על הנגלות. איש לא טרח עד היום לאסוף את כל הפרטים הידועים לנו עליו וליתן תמונה מקפת. כל מה שכתבו עליו (הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, יוסף פטאי, זכרונם לברכה, וייבדל לחיים, הרב אברהם יצחק ברומברג) הוא יותר פרי דמיון ממציאות היסטורית.

והנה זכינו לספר שלם עליו: הצדיק מקאלוב; תולדות היהודים בקאלוב, מאת ד"ר לאסלו סילאדי-ווינד, תל-אביב תש"ך, ואורו עיני. אמנם הספר כתוב אונגארי, בלשון שיריו של הצדיק, אך הלב הומה: סוף-סוף זכינו לספר שקיווינו לו שנים.

*

נזכרנו בשירי-ערש, בשעות הערב כשצללי בין השמשות התעבו והלכו והעלטה לחשה, התקרה כאילו התמוטטה והקירות התקרבו

הצדיק מקאלוב

זה לזה, אז שרה אחת מצאצאיו משירי הצדיק מקאלוב בניגון החודר לכל חגווי-הלב. פעם אמרה בעצב: אילמלי חי הצדיק בימינו, וודאי שצרות ישראל לא היו מרובות כליכך! ואימרה זו מרחפת לפנייתמיד כשאני שומע שמו של הצדיק.

ביראת הכבוד פתחתי את הספר. אמרתי: אקרא ואתענג עליו. הרי מחברו הוא בן קאלוב ומי כמותו יודע את ההווי של העיירה הקטנה באונגאריה, שהיהודים והאונגארים חיו בה במשך דורות בהארמוניה שלימה; מי כמותו יודע את המוטיבים של שירי הרועים האונגאריים, ששימשו יסוד לשיריו המפורסמים של הצדיק מקאלוב. לא אספר לקוראים על אכזבתי הגדולה, אך איני פטור מלספר, שהמחבר אינו יודע את הפרטים האלמנטאריים ביותר על נושאו.

למשל: הוא אינו יודע אפילו, שהוא לא נולד בקאלוב אלא בסרנטש, כפר שהוחזק על-ידי אביו הגביר, כפי שמספר ר' דוב מבוליחוב בזכרונותיו, ושלקאלוב לא הגיע אלא בשנת 1785, לאחר שכבר שימש רב בקהילה אחרת ארבע שנים בערך.

הוא חוזר על הסיפור הידוע, שר' יצחק אייזיק למד תורה בבתי-המדרשות של ר' שמואל שמעלקא הלוי איש-הורוויץ ור' אלימלך מליזענסק, סיפור שאין לו כל יסוד. ר' יצחק אייזיק לא יצא אף פעם מתחום אונגאריה. ור' שמעלקא לא הגיע לניקלשבורג אלא בשנת תקל"ג [1773], כשר' יצחק אייזיק כבר היה בן עשרים ושתיים.

כן ספק גדול אם נפגש אי-פעם עם ר' ליב שרה'ס. אמנם האגדה מספרת, שר' ליב שרה'ס שנולד ברובנה (בשנת ת"ץ, 1730), בא לקאלוב ומצא על-יד פלג מים נער בן שמונה הולך במתינות על שפת-הפלג ומכוון עיניו ואזניו אל סיעת אווזים. הלך אחריו ר' ליב בחשאי ושמע, שהנער מוציא מפיו שירה חרישית וחוזר פעם בפעם על מלותיה המועטות:

שְׂכִינָה שְׂכִינָה מֵהֶרְחוֹקָה אֶת!

גָּלוּת גָּלוּת, מֵהֶגְדוּלָה אֶת!

אם ר' ליב שרה'ס הבין את השירה וודאי היתה זו שירה עברית או אשכנזית-יהודית, אך הצדיק מקאלוב שר את שיריו באונגאריה, כפי ששמעם מפי הרועים. וכבר אמרו: אין למדין מן האגדות. מכל שיריו הידועים של הצדיק הוא אינו מביא אלא שיר אחד: קרא השכוי כבר.

והרי פרט זה בלבד אומר הכל.

וחבל. היתה הזדמנות טובה להוציא ספר נאה על הצדיק מקאלוב וההזדמנות הוחמצה.

אך לעומת האכזבה שנחלנו בקריאת הפרק הביוגרפי על הצדיק, זכינו בקורת-רוח מרובה בקריאת האגדות על הצדיק, שהמחבר נתן להן צורה נאה באמת, ובביוגרפיות הקצרות על הרבנים ששימשו בקאלוב אחר פטירתו של הצדיק מקאלוב (ז' אדר"ב תקפ"א, 11.3.1821), ביוגרפיות שנכתבו על יסוד תעודות מארכיון הקהילה בקאלוב. כמה מן התעודות צילומן מקשט את הספר.

קאלוב באפנה ו"עיר המזל"

ידוע מאמרם של חכמינו: "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה" (חולין ז, ב). אף תחייתה של קאלוב בשנתיים האחרונות בארץ וודאי שהכריזו עליה תחילה מלמעלה. והאפנה אינה פותחת בהקמת קרית קאלוב בראשון לציון, אלא בהופעת ספרו של ד"ר לאסלו סילאדי-ווינד, בן קאלוב שעלה, על "הצדיק מקאלוב" (תל-אביב תש"ך). הספר נכתב אונגאריה, לשון שיריו של הצדיק, והוא מלא עניין. הוא פתח פתח לחקר אישיותו של הצדיק מקאלוב, שרבו הסיפורים והאגדות עליו, עד שקשה להבחין בין האמת והדמיון. כותב הטורים האלה השתדל במאמרו "רבי יצחק

הצדיק מקאלוב

אייזיק טויב מקאלוב" (בספר היוכל לישראל אלפנביין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג; סיני, כרך נה, תשכ"ד, עמ' שמד—שמו) לעמוד על העובדות ההיסטוריות.

בקיץ שעבר עלה נינו של הצדיק מקאלוב, ר' מנחם מנדל טויב, והניח אבן-פינה לקרית קאלוב בראשון לציון.

ר' מנחם מנדל הוא הדור השביעי, בן אחר בן, של ר' יצחק אייזיק מקאלוב: (א) ר' יצחק אייזיק; (ב) ר' משה חיים, חתנו של ר' צבי הירש מזידיטשוב (נפטר בראזדאל, ראזלא, בשנת תקצ"א); (ג) ר' שלמה, רבה של ראזדאל (נפטר בשנת תר"ם); (ד) ר' יהודה צבי, חתנו של ר' אליעזר צבי ספרין מקאמארנא (נפטר בשנת תרמ"ו); (ה) ר' פינחס חיים, אף הוא רבה של ראזדאל (נפטר בשנת תרצ"ו); (ז) ר' יהודה יחיאל, נפטר בשנת תרצ"ז והובא לקבורה במארגארעטען שבטראנסילוואניה; (ז) ר' מנחם מנדל, שזכה לעלות ולהתיישב בארץ, ממשיך השלשלת הגדולה.

והנה זכינו לספר שפתח אופק חדש בחקר אישיותו של הצדיק מקאלוב. כוונתי לספר "עיר המזל" מאת אליעזר וויזל (הוצאת עם עובד, ספריה לעם). "עיר המזל" הוא תרגום שם העיר בו נולד הצדיק: סרנטש ווארוש (אגב: הכתיב שבספר "סרנצ'ורוס" משובש. הנכון: סרנטש-ווארוש).

כידוע נולד ר' יצחק אייזיק בכפר סרנטש ור' דוב מבוליחוב, שהתעכב בשנת תקכ"ה [1765] באותו כפר, מספר עליו בזכרונותיו (ברלין תרפ"ב), שהיה אז "נער קטן רך בשנים יפה-מראה ויודע נגן ולזמר בקול נעים". ב"עיר המזל" תיאור יפה של סרנטש לפני חורבנה ואחריו. כאן אתה פוגש את הנער בחיק הטבע השומע את שירי הרועים ביערות. ונימה חדשה שלא ידענוה מופיעה כאן: הנער טייל באחד הימים אחר הצהריים ביער ואזניו קלטו מלים ומנגינה של שיר שאין קץ ליפיו ולעצבותו. הוא נמשך אחר הקול עד שגילה

בסבכי היער את בעליו. היה זה רועה אונגארי צעיר שרעה את עדרו.
מכור לי את השיר, אמר לו הנער.

אני מציע לך עשרים כתר. קבל אותם, התחנן לפניו הנער.
הרועה הסתכל בנער היהודי ולא הבין דבר. ובכן, מקבל אתה את
עשרים הכתרים? שלושים? חמישים?

הרועה הושיט את ידו וקיבל חמישים כתר. ברגע זה נתרשש דבר
מפתיע: השיר עזב את הרועה האונגארי ונקלט על-ידי הנער היהודי.
האחד שכח אותו והשני למד אותו והיה חלק מנפשו. אחר שנים
סיפר הצדיק, ששיר אהבה זה, שחיברו דויד מלך ישראל, תעה
בעולם דורי דורות וציפה לגאולתו. הרי זה אותו שיר לוחט ושופע
געגועים "קרא השכוי כבר" בו מבקש האוהב מאהובתו הרחוקה
להמתין לו, להמתין עד שאלהים ייאות לאחד את לבותיהם המפורדים.
אחרים וודאי ימצאו ב"עיר המזל" סממנים אחרים. אנו מצאנו
בו את סרנטש, מקור מחצתו של הצדיק מקאלוב.

ד טבת תשכ"ד

שלהבת-אהבה לארץ-ישראל

איני חושש מפני האמרה "תבן אתה מכניס לעפריים" שיטיחו בפניי קוראים למראה כותרתה של רשימה זו. הרי שנינו: אהבה פושטת צורה ולובשת צורה ויום-יום חדשה היא. אף אהבת ארץ-ישראל דינה כך: "יום ליום יביע אומר ולילה ולילה יחוזה דעת". ואמר ר' מנחם מנדל מקוצק: "אם אהבה אינה לחם, אבל היא היין שבחיים". היא היין המשמח לבב-אנוש בכל עידן ועידנים, אלא שדור-דור וטעמו; דור דור ויינו.

ר' אברהם דוב בער מאווריטש היה מן היחידים בדורו, שאש האהבה לארץ-ישראל שהתלקחה בקרבו, אי-שם בעיירה נידחת ברוסיה, אווריטש, לא דעכה עד שעלה צפתה ושימש בה "ראש כולל החסידים ממדינת פולין", עושה ומעשה לטובת צפת בתקופה הקשה ביותר. אישיותו הפכה אגדה כבר בחייו. עכשיו שזכינו למהדורה חדשה של ספרו "בת עין" (לא דפוס-צילום, אלא מהדורה חדשה, פשוטה כמשמעה!) שיצאה בירושלים, הופיעה לפנינו שוב דמותו הנעלה, ההיסטורית. אך לא קל להפריד בין דמיון ומציאות, בייחוד בדמות של אישיות גדולה ונערצת כזו.

*

אביו, רבי דוד אוערבאך, שימש מגיד משרים בחמעלניק. לאחר מות חותנו, ר' נתן נטע, רבה של אווריטש, עלה הוא על כסאו, שישב עליו ארבעים שנה "ושפט את העם". מאווריטש עבר, בשנת תקפ"ה או תקפ"ו [1825—1826], לזיטאמיר לישב על כס ראש בית-דין, אך כאן לא התעכב אלא ארבע-חמש שנים; זו היתה התחנה האחרונה

שלו בגולה: בשנת תק"ץ [1830] אנו מוצאים אותו בצפת והוא אז בן ששים וחמש.

עד כאן עובדות היסטוריות. מכאן ואילך אנו עוברים לתחום שהוא ספק דמיון ספק אמת.

ששים וחמש שנה חי בגולה ושלוש נשים אירש, אך לא זכה לזרע. הראשונה, בתו של ר' נתן נטע, מתה בצעירותה, השתים, שבאן אחריה, זיווגן לא עלה יפה ונפרד מהן.

אהבת ארץ-ישראל שבערה בלבבו צירפה לדחף-העלייה גם טעם מעשי: כאן, באוורייטש-זיטאמיר, אי-איתה זוכה לבנים; שם אתה זוכה לבנים. קם ועלה.

*

דרשותיו בקהל-חסידים באוורייטש ובזיטאמיר היו רצופות אהבה לארץ-ישראל. ואהבה זו לא פתאום נתלקחה בקרבן. שלוח ארץ-ישראל שנתגלגל לעיירה תיאר לו בפרטות במשך שעה ארוכה את ערי אלהים המושפלות עד שאול תחתייה. משסיים השלוח את סיפורו, המשיך הרב לישוב על כסאו ולהרהר. דומה שהוא רואה בעיניו את ארבע ארצות הקודש: ירושלים, חברון, צפת וטבריה. ביקש את השלוח העיף שימשיך בשבחי הארץ, כי כולו אוזן קשבת לדבריו. התלהב ואמר השלוח:

— רבי, מה אוסיף ואומר? אפילו אבני הארץ הפשוטות אבני-שוהם הן!

מאז כל מחשבותיו היו נתונות למטרה אחת: להקים בארץ זרע ישרים יבורך בהתרפקו על סלעיה; אבני-שוהם היקרות. בצפת נשא אשה ויש אומרים שאף נולד לו בן, שניספה ברעש צפת (כד טבת תקצ"ז, 1.1.1837). בין המנויים על "בת עין" (ירושלים תר"ז) נזכרת "הרבנית הצדקניות" [!] מרת חי' פעריל תי' אלמנת הר' הצדיק

ספר

בת עין

דברי חלקים חיים • הנאמרים מדי שבת בשבתו ומקראי קודש
בזמניהם מפי הרב הגאון הגדול האלקי בוינא קדישא • עמודא
דנהורא אדמותו"ר רשכבה"ג מו"ס **אברהם דוב בער** זללה"ה
זי"ע • אשר הי' אב"ד דק"ק חזעלניק
ואוריתטס והגליל ואח"כ נחקבל אב"ד בק"ק זיטאמיר והגליל ולעת זקנחו
תקע אהל קדש בארץ החיים בעה"ק נפת בגליל העליון תובא"ס :

תחת נמשלת אדונינו המלך האדיר החסיד שלטון עבדו מלך יר"ה

ע"י הרב המדפיס חכם עדיף ס' כח"ו ישראל בהרב החסיד מו"ה
אברהם זללה"ה

פהע"ק **ירושלים** תובא

בשנתו' נדך את אברהם בכל לפ"ג

המחבר". מובן שצער הפרט לא מנע הימנו מלעמוד בראש פעולות הסעד לעיר הדוויה ולשיקומה. הוא אמר: לא עת בכות וספוד, יש להחיש עזרה לנצרכים להציל מה שבידי אדם להציל! צער הכלל השכיחו את צער הפרט.

*

ספרו "בת עין" שמהדורתו החדשה הנאה מונחת לפנינו ובה "קונטרס תולדות אדם" (אדם, ראשי תיבות: אברהם דוב מאווריטש) כתוב בידי יצחק וויינשטוק, הוא חיבורו היחידי של ר' אברהם דוב בער מאווריטש והוא אחד מספרי היסוד של תורת החסידות. בראשונה נדפס הספר בירושלים תר"ז, בדפוס של ר' ישראל ב"ק, אחר-כך נדפס פעמיים בזיטאמיר (תר"י, תרכ"ט). בקהל החוקרים תמהים על שמהדורת זיטאמיר (תר"י) מתעלמת מן המהדורה הראשונה ועל השינויים המרובים שחלו בה. דומה שיש בידינו לפתור את השאלה.

כיצד נוצר הספר?

ר' אברהם דוב לא העלה בעצמו את דרשותיו על הכתב, אלא ר' משולם זוסמאן ב"ר אריה ליב מזיטאמיר נתבקש "לכתוב דברי קדשו הנאמרים בלבת אש מדי שבת בשבת ומדי רגל ברגל". לאחר שהעלה את הדברים על הכתב, הראם להרב "ומה שהיה נצרך להגיה במקצת, בעצמו היה מגיה". ומשהחליט הרב לעלות לארץ-ישראל, ביקש ר' משולם זוסמאן, שירשה לו להביא את הכתבים לדפוס, אך הרב אמר: מוטב שאקח את הכתבים עמי לארצנו הקדושה ומשם אחזירם לך כשהם ספוגים מקדושתה של הארץ ומבושמים מריחה. וכך היה: הרב החזיר לו את הכתבים עם הוספות ותיקונים של ר' ישראל מפאלטשן, איש צפת, וביקש להביאם לדפוס. אין כל ספק, שהרב ביקש את ר' ישראל מפאלטשן להכין גם העתקה נאמנה של הכתבים, קודם ששלחם לזיטאמיר; העתקה זו-

שלהבת אהבה לארץ-ישראל

נשארה בידיו. בשנת תקצ"ז, אחר רעש צפת, יצא ר' ישראל לאירופה וביקש להדפיס שם את הספר (אפשר ולא ידע כלל, שר' משולם זוסמאן מזיטאמיר מתכונן להדפיסו או אפשר שידע ורצה להקדימו). אך משום מה נתעכבה ההדפסה. בינתיים נפטר המחבר ביום יב בכסליו תר"א [7.12.1840] בצפת וכתב-היד שהיה בידי ר' ישראל מפאלטשן הגיע לידי נכדו של אחיו של ר' אברהם דוב, הוא ר' ישראל ליב ב"ר משה אפרים ב"ר ישראל ליב, שהביאו לדפוס בירושלים, בשנת תר"ז, שכך גזר עליו ר' ישראל מרוז'ין: להדפיסו בארץ ולא בחוץ לארץ.

ר' משולם זוסמאן לא ידע כלל שבירושלים נדפס הספר והדפיסו, לפי כתב-היד שהיה בידו, בזיטאמיר בשנת תר"י. כך חלו השינויים. לא ידע ר' ישראל מפאלטשן ולא ידע ר' משולם זוסמאן, שאין כאן רשות יחיד ומה גדולה האחריות הרובצת על מביא לבית-דפוס; הם עשו בכתב-היד כבתוך שלהם. זה הוסיף וזה גרע.

בהוצאת זיטאמיר תרכ"ט השלימו את המאמרים החסרים במהדורת זיטאמיר הראשונה. מהדורה זו יצאה על-ידי ר' אריה ליב, בנו של ר' משולם זוסמאן, והוא השתמש בדפוס ירושלים.

*

"בת עין" מצטיין גם בסגנונו העברי הנאה והמלוטש וחבל, שעדיין לא זכינו למהדורה חדישה, שגם מי שאינו אמן על ראשי-תיבות מרובים, אותיות רש"י וטכסט בלא כל סימני-פיסוק, יוכל להציץ בו וליהנות מאורו, אור האהבה לארץ-ישראל ולתורת-ישראל. הקונטרס "תולדות אדם" מוסיף הרבה להארת דמותו של בעל "בת עין" וחבל שזכות מחברו, יצחק וויינשטוק, קופחה ושמו אינו מופיע אלא דרך-אגב ב"דברים אחדים מאת המוציא לאור".

כט כסליו תשכ"ה

בין פרמישלאן וקאמארנא ברעש גדול

היחסים בין פרמישלאן וקאמארנא מתוחים היו. כשנולד ר' יצחק אייזיק מקאמארנא, ביום כה בשבט תקס"ו [13.2.1806], כבר היה ר' מאיר מפרמישלאן בן עשרים ושש, שהוא נולד בשנת תק"ם [1780], ואישיותו כבר עוררה אז תשומת-לב רבה. ר' יצחק אייזיק מקאמארנא וודאי לא היה בתוך אותה חבורה שבראשה עמד ר' אורי מסטרליסק, שהקפידה על ר' מאיר גלוי-העיניים, שראה הכל וגילה כל מה שראה. אף על פי כן היחסים בין פרמישלאן וקאמארנא היו מתוחים. כיצד נוצרה מתיחות זו?

*

רגליו של אדם ערבות לו; למקום שמתבקש לשם מוליכות אותו (סוכה נג, א). באחד מלילות השבת נזדמן כותב הטורים האלה לחיפה, לביתו של ר' משה בק. ביתו, אף על פי שרוח וויז'ניץ שלטת בו (שתנאי היתנתה עמו אשתו צפורה בת ר' אליהו שטרן הי"ד, ש"ש"לום עליכם" וזמירות של שבת יזמר בנוסח וויז'ניץ), נשארה בו מסורת קאמארנא, שירש מאביו, ר' אברהם, שהיה חסיד קאמארנא מובהק ותורה וגדולה התאחדו בביתו: ביום היה שקוע במסחר מסונף ובלילה בספרי קאמארנא החשובים.

פתח ר' משה ואמר: עד שאתה תמה על המתיחות ששררה בין קאמארנא ופרמישלאן תא חזי דברי ר' יצחק אייזיק ב"היכל הברכה" על פרשת נצבים והסבר אותם.

דבריו בפרשת נצבים, שעוד מעט ונגיע אליהם, באמת אין להבינם, שמחברם השתדל, שאנו קטני-האמנה וקצרי-ההשגה לא נחדור לעומקם. משל שאמר: המבין יבין והמשכיל ידום.

אך המתיחות — אמר ר' משה בק — התחילה ב"משהו" והוא הפך עניין גדול: שר' יצחק אייזיק הגיע לפרמישלאן בחורף, ביום חמישי אחר-צהריים, כשרבי מאיר ספר ומנה את העצים שקנה מן האיכרים. עוד הוא מונה את העצים, בחצרו, הודיעו לו, שר' אייזיקל מקאמארנא בא. נתבלבלו חשבונותיו של ר' מאיר ובלב התחילה מכרסמת טינה.

עזב ר' מאיר את האיכרים ונכנס לביתו. בבית היה קר, שהחורף קשה היה והתנור לא הוסק. ר' מאיר שהתעסק עם האיכרים וקפץ ממזחלה למזחלה, חם היה לו ולא הרגיש בקור שבבית, אך תוך כדי שיחה נשתלהבו הפנים ונתחממו הלבבות ור' יצחק אייזיק נפרד מר' מאיר.

*

עברו שנים. היחסים בין פרמישלאן וקאמארנא פעמים הם תקינים ופעמים הם מתוחים.

עכשיו הגענו ל"היכל הברכה" בפרשת נצבים, בה מספר ר' יצחק אייזיק, ש"יש צדיקים כשרואין דינים גדולים, אזי מגלה לאנשים הקרובים ומיודעים להם: כל מה שאני מדבר דברים חדים ברעש — תדעו שהוא לכוונה עמוקה. ואל יעשו דברים אלו שום רושם ואל תהרהרו אחר האיש שאני מכעס ומדבר עליו. וכן היה שגור בפי מודי דודי", הוא ר' צבי הירש מזידיטשוב, ממשיך ר' יצחק אייזיק: בניי, מה שתראו ממני, שאני מדבר איזה דברים על איש, תדעו, שאין זה להרע חלילה, אלא לטובה. וגם זה לא היה מדבר ברבים, אלא בהצנע, לפני המקורבים, וראינו בזה דברים פליאים והמתקות דינים.

באנו לעיקר, לדברי ר' יצחק אייזיק, שנתפרשו יפה על-ידי ר' משה בק:

ופעם אחת הייתי בעיר אחת וראיתי וכו' ואמרתי לאנשים שלי

זכו'. ובהיותי על הדרך, ולא היה על העגלה אלא האנשים שלנו, שידעו דרכי, ודברתי ברעש גדול דבורים על איזה צדיק לערך חצי פרסה. ואחר־כך בא איש אחד ואמר וכו' ונעלם תיכף וכו'. והבנתי שאין להשיב. ויך לבי מאד שעל חנם דברתי דבורים על צדיק. וכשבאתי לעיר בליל ה"א אמרתי לרב דלשם: הוי על חנם דברתי דבורים רעים על צדיק ובאמת היה כוונתי לטובה ולא עלה בידי. ובכל יום השבת נתתי תודה לפני רבים, שיש לי מכאוב גדול על זה. ובליל מוצאי־שבת כתבתי על דף גמרא שלי: "היום ביום שבת נפטר צדיק פלוני". וביום א' באה השמועה לעיר, שנחלה ביום ואו ונסתלק ביום שבת. וראיתי אנשים מלחשים זה עם זה ואמרתי מה לכם מלחשים? לכו וראו בגמרא פלונית מה שנרשם שם ומצאו הנ"ל. המה ראו כן תמהו. ואמרתי להם: אחיי, תראו ותודו לי, שלא דברתי חלילה להרע, אלא לטובה גדולה היה כוונתי. וכל זה בין האנשים היודעים זה שהוא לטובה ובצנעא, אבל היושב ברבים ומדבר בין בלחש ובין בקול ומתכוין לגנות שום בר ישראל הם ירדו שאול.

העתקתי את דברי ר' יצחק אייזיק כמות שהם: לא הוספתי ולא גרעתי. אפילו ה"וכו" המרובים שבסיפור הם של ר' יצחק אייזיק, שביקש להעלים ולהסתיר את הדברים.

אך עד שנפרש את הדברים נגלה את שמו של הצדיק, נושא הסיפור: הריהו לפי המסורת ר' מאיר מפרמישלאן, שנפטר באמת ביום השבת, כט באייר (ערב ראש־חודש סיון) תר"י [11.5.1850]. יש אומרים שהיה זה ר' ישראל מרוז'ין, שנפטר ביום ג במרחשון תרי"א, אך המסורת בבית קאמארנא אומרת, שהמדובר על ר' מאיר מפרמישלאן. ג במרחשון חל ביום רביעי, לא בשבת. ועיין בספר "לבושי מכלול" מאת ר' יחיאל מיכל היבנער, מונקאטש תרס"ה, ב"השמטות" שבראש הספר, שמביא סיפור ששמע, ש"כאשר נפטר

הרה"ק מופ"ה (הרב הקדוש מופת הדור) הר"מ מפרימישלאן בער"ח סיון שחל בש"ק אמר הה"ק רשכב"ה מרוזין זי"ע, שיודיעו לו מה נהיתה בעולם, כי העולם חשך בעדו ואין אתו יודע עד מה ואח"כ אכן נודע הדבר".

נחזור לסיפור:

ר' יצחק אייזיק מדבר "ברעש גדול" על ר' מאיר'ל. הוא ראה ש"גלוי-העיניים" (כך קראו לו לר' מאיר) חולה קשה ורוצה להמתיק עליו את הדין בדיבורים הקשים. בינתיים "בא איש אחד ואמר וכו' ונעלם תיכף וכו'". הדברים סתומים, אך המסורת החסידית יודעת לפענח את הסתום. אותו אדם שבא ונעלם צולע היה וביקש לעלות על העגלה. אמר הרבי לבעל העגלה: סע מהר! אך ככל שהסוסים אצים-רצים, הצולע אינו מתיימש ומשיג את העגלה, עולה עליה ואומר לר' יצחק אייזיק בקול: ר' מאיר'ל הוא צדיק גדול! ונעלם. "הצולע" ניצח את הרבי. "הבנתי שאין להשיב" את הגזירה — אמר ר' יצחק אייזיק. עכשיו התחילו מייסרים אותו כליותיו, שדיבר רעות על הצדיק וכו'.

אמרתי לר' משה בק: זכות גדולה נפלה בחלקי, שבאתי לביתך לשמוע סיפור זה, המגלה פרשה סתומה בחיי ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקאמארנא ז"ל. יישר חילך.

לסיפור על הסתלקותו של ר' מאיר יש להוסיף עוד, שהוא נפטר בדעה צלולה. הוא שגר שליחים לצדיקים שונים וביקש הסכמתם להסתלקותו. ביום החמישי האחרון לחייו אמר לקהל חסידיו שבא אצלו, שכל מי שאינו רוצה לקלקל את שבתו, יסע הביתה*.

ז שבט תשכ"ג

* עיין עכשיו: הרב ברוך ישר (שליכטר), בית קומארנא, ירושלים תשכ"ה, עמ' 52—54.

בצילו של, שלחן הטהור

כשקראתי את דבריו היפים של ר' ל' בן-ארי על "שלחן הטהור" (הצופה, עיטורי סופרים, יב אדר תשכ"ג) נזכרתי במודעה גדולה ששלחו לנו ידידים מברוקלין — מודעה שנתפרסמה בעיתון "דער איד" (היהודי) בערב-שבת שמיני תשכ"ב.

המודעה נושאת חתימה חשובה: "חיים יעקב סאפרין, אדמו"ר מקאמרנא בן הה"צ אברהם מרדכי זצ"ל מקאמרנא בן הה"ק רבינו אליעזר צבי זצ"ל מקאמרנא בן הה"ק התנא אלקי רבי יצחק אייזיק זצ"ל מקאמרנא פה ניו יארק".

במודעה מספר הנכד, שזקנו, ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, בעל "שלחן הטהור", שזכינו לו עכשיו בהשתדלותו של ר' אברהם אבא זיס, "עשה איסור גדול בצוואתו הנוראה שלא להדפיס אותה [כלומר: את "שלחן הטהור"] ובנו, זקני רבינו... בעל 'דמשק אליעזר' זצ"ל מקאמרנא הדפיס כל ספריו של אביו הקדוש והשלחן הטהור לא הדפיס מעולם מטעם הנ"ל. וגם בניו הצדיקים זצ"ל לא הדפיסו השלחן הטהור מטעם צוואתו הנוראה".

דברים אלה טעונים בירור. "הצוואה הנוראה" עליה מדבר הנכד לא נדפסה מעולם. אפשר שהיתה צוואה כזו בעל-פה, אך חקרתי ודרשתי אחריה בין חסידי קאמארנא מובהקים ובין נכדי המחבר ואיש לא ידע על "צוואה" כזו לא להדפיס את "שלחן הטהור". ר' יצחק אייזיק מקאמארנא לא כתב ספרים בשביל "יחידי סגולה" בלבד. ספריו נכתבו בשביל קהל חסידים גדול. ידועה "מגילת סתרים" שלו, שלא נדפסה משום-מה עד שנת תש"ד (הוצאת מוסד הרב קוק). שמה מוכיח עליה שלא היתה מיועדת לקהל-חסידים

רחב והקורא בה בתשומת-לב מבין את הטעם, אבל "שלחן הטהור" מיועד לקהל רחב של חסידים ומסופקני אם "הצוואה הנוראה" עליה מדבר הנכד "המצפה לרחמי שמים" בניו-יורק צוואה היא.

הספר לא נדפס עד היום משום טעם אחר לגמרי. המחבר קשר הדוק היה לו עם ר' שמואל העליר, רבה של צפת (נפטר ביום כב בטבת תרמ"ד, 20.1.1884), והלה יעץ לו משום מה לא לפרסמו. טעם זה שמעתי מפי אנשים מוסמכים בצפת ובירושלים.

אותו נכד אוסר במודעה להדפיס את הספר "ובפרט לעשות הוספות עליו, מי ביקש זאת מידו רמוס חצרי לבזות את זקיני קוה"ק".

עכשיו, שהספר נדפס בהידור רב כיאות, אין ספק שבעל המודעה מתחרט חרטה גמורה על דבריו והוא רחום יכפר עווננו. הערותיו של ר' אברהם אבא זיס עניין רב בהן ואין ספק שהוא ראוי לברכה. במבוא מספר המביא לבית הדפוס, ר' אברהם אבא זיס, כיצד נשתמר כתב-היד בשואה הנוראה: "רק היושב בשמים יודע כיצד ניצלנו מגיא ההריגה, בנסי נסים היתה לנו נפשנו לשלל. נפלאים מאתנו דרכי ההשגחה העליונה ואין אני יודע במה זכינו דוקא אנחנו להימנות בין י"ג האודים המוצלים מאש שנותרו מכל בני עירנו. ואולי בזכות כתב-היד הקדוש, אשר רבנו מרן רבי ברוך הי"ד מסר לידינו להצילו והפקיד אותנו כשומרים עליו — ניצלנו אף אנו, כי נתמנינו לשומרים ונמצאנו נשמרים".

"שלחן הטהור" הוא מלא עניין, כי הוא אוצר בקרבו מסורות שונות שבעל-פה על מנהגי חסידים ראשונים.

אעמוד כאן על אחדות מהן:

א. עמ' צט: יזהר שלא לומר יגדל. כך ב"שלחן הטהור". וב"זר זהב" הוא תמה "על אמירת יגדל, ולא על המון עם אלא על גדולי ישראל שלא צוו שיסלקו מן הסידור, כי אם מלאך אלקים קדוש מרן

האר"י הזהיר שלא לאמרו... כיון שהוא צוה שלא לאמרו מסתמא דברים בגו מזה המחבר שחיברו שהיה מראה רגליו על שלשה עשרה עיקרים והשם יודע מה היה בלבן, וידוע ממעשה נורא שהיה בק"ק פידהאיץ, שאיש אלקים הרב הקדוש משאת בנימין הנהיג בימיו בבית הכנסת שלא לאמרו, ואחר פטירתו קם רב אחד מאן דהוא וצוה לאמרו וידוע מן הרעש והרעם שהיה ברגע ההוא עד שנכר עד היום בכותל דרומית הבקיעה בכותל שנבקע בעת ההוא, ומאז והלאה נתבטל שם אמירת של יגדל עד היום, ולדעתי זהו חסרון אמונה מה שלא סילקו יגדל מן הסידור.

הדברים ראויים לתשומת-לב יתירה. הראשון שגילה את מחברו של "יגדל" הוא שד"ל במבואו ל"מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני יצ"ו", עמ' כ, שכותב: "ואני ראיתי סדור כ"י על קלף מנהג בני רומא, נכתב בשנת קמ"ג... ועל גבי יגדל כתב: אילו הם י"ג עיקרים שסידרם כמה"ר דניאל זקני זלה"ה בכמ"ר יהודה דיין. וכן בחומש כ"י על קלף הנמצא של תלמוד תורה בויניציאה... כתוב: אילו הם י"ג עיקרים שסדרם כמה"ר דניאל זצ"ל בכמ"ה יהודה זלה"ה דיין. ידוע ש"יגדל" שימש יסוד לשירו של עמנואל הרומי "אפתח בכנור על עלמות שיר" בסופה של המחברת הרביעית. ודוב ירדן אומר, שמחברו של "יגדל" היה בן דורו של עמנואל. אפשר שקרבה זו אל עמנואל היא-היא שפסלה את "יגדל"?

ב. עמ' קכט. כאן מובא הסיפור על הבעש"ט, ש"לעגו עליו לצני הדור עד ששלח לץ אחד לשאול לו בראש חודש מה דינו של השוכח 'יעלה ויבוא' והשיב דזה הלכה לא נצרך לא לי ולא לו, כי אני לא שכחתי מימי ולא אשכח לעולם, והוא כבר התפלל שלשה פעמים ביום זה ובכל פעם שכח ולכן למה לו השאלה הזאת". סיפור זה מקורו ב"שבחי הבעש"ט", שהרב הנגיד המפורסם ר' אברהם אבא מלובלין הציע באסיפת וועד ארבע הארצות לקרוא לבעש"ט

ולתהות על קנקנו. וכשבא הציעו לפניו דברים אלה: "לפי סדר הנהגתך נראה שרוח הקודש שורה עליך ויש אומרים שמעלתו הוא ע"ה. בכן נשמע מפיכם אם יודע מעלתו איזה דין. והמעשה היה בראש הודש. שאל אותו אם שכח יעלה ויבא מה דינו. והשיב הבעש"ט: הדין הזה אינו נצרך לא למעלתו ולא לי כי מעלתו אפילו אם יחזור ויתפלל ישכח עוד הפעם... ואני בוודאי לא אשכח" (שבחי הבעש"ט, ברלין תרפ"ב, עמ' קד). עיין גם: א"מ הברמן, מסיפורי הבעש"ט — מחניים, מו, תש"ך, עמ' 74.

ג. עמ' ריג: "בכפר שאין נמצא ספר תורה אסור לקרות בחומש בצבור אפילו בלא ברכה, אלא כל יחיד קורא לעצמו". ועיין בספר המנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהדורת ישראל שנהב אלפנביין, ניו-יורק תרצ"ח, עמ' 13, שהתירו באותם כפרים, שאין להם ספרי תורה, שיקראו בחומשים ויברך כל אחד מן העולים "כתיקונו", שלא יתבטלו מקריאת התורה. כך פסקו גם בקושטא. עיין ב"תשובות שאלות מהגאון... אליא מזרחי", קושטנדינא ש"ך, סי' יוד, שהתירו לאלה שברחו מקושטא במגיפה שהיתה שם לקרוא הפרשה בשבתות מתוך כתביד על קלף. [אמנם בשנת רס"ה הדפיסו בקושטא את התורה, אך ספרדפוס היה אז יותר יקר מכתביד] ולברך תחילה וסוף כיון שיש לנהוג גם בספרים בכל אותם הקדושות והכבוד המוטל להתנהג עם ספרי תורה, שגם אלה נכתבו כהלכה ובקדושה אם לא בכוונה. ועיין תשובות הרמב"ם, מהד' א"ח פריימן, ירושלם תרצ"ד, סי' מג, עמ' 42—44 = מהד' יהושע בלאו, כרך ב, ירושלים תש"ך, עמ' 550—553.

יא ניסן תשכ"ג

בין גבעות עולם בסיגט

סיפור־מתח ושוברו בצידו

נתגלגל לידי ספר חשוב שנדפס בשנת תשט"ו בניו־יורק: שאלות ותשובות תפארת אדם על ארבעה חלקי שולחן ערוך אשר הניח אחריו ברכה... מרן משה דוד אסטרייכער, רבה של טשימפא והגליל (אונגאריה), בסוף ימיו תקע אהלו של תורה בברוקלין, נפטר שם בשם טוב בשנת השבעים ואחת לימי חייו, בשנת תשי"ד, והובא לקבורה בבני־ברק.

תשובותיו של המחבר מלאות עניין, אך אנו לא נעסוק בהן הפעם. עניין מיוחד לנו בסיפור חשוב שמביא המחבר בהקדמתו ועליו נרחיב כאן את הדיבור, כי שיחתם של גדולי תורה — תורה היא ולימוד היא צריכה.

נביא תחילה את הסיפור כמות שהוא, שהמחבר שמעו "מפי מגידי אמת".

ר' אלכסנדר סנדר מקאמארנא, הוא אביו של ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקאמארנא, הוזמן פעם לשבות בסיגט וכל גדולי המדינה באו אליו. בליל שבת בא אל שולחנו גם רבה של סיגט וישב בראש המסובין. משום מה אין המחבר פורש בשמו של הרב, אלא אומר, ש"זה היה קודם שבא לשם הגאון הקדוש בעל 'ייטב לב' והיה גם כן גאון גדול". להלן נשתדל לזהותו. הגישו לשולחן מרק וזבוב נפל לצלחת. ר' אלכסנדר הוציא את הזבוב וזרקו, שלא כדין באורח חיים, הלכות שבת, סימן שיט. ראה הרב את המעשה וכעס מאוד. אמר: נא, חילול שבת.

השיב ר' אלכסנדר: מסתמא אם בא הזבוב לכאן על השולחן הזה

אשר לפני ה' היה צריך לתיקון על כן הוכרחנו לעשות כן.
צעק הרב: חלילה, זהו חילול שבת ממש ואין ממש בתירוצים כאלה.

נתרגש ר' אלכסנדר ואמר: כאן אנחנו אורח עובר ללון. אם ירצה השם ונשוב לביתנו "נתחשב עמו". כלומר: אפרע ממנו.
השיב הרב: אנו מקווים שלא יזכה לשוב לביתו חיים.
וגם ר' אלכסנדר לא שתק ואמר: אחד מבניו של הרב ימיר דתו, ר"ל.

מובן שבאווירה מתוחה זו לא יכול היה ר' אלכסנדר להמשיך בסעודת-שבת. הוא בירך ברכת המזון ונפרד מקהל חסידיו בנפש עגומה.

כבר ביום הראשון בבוקר באו אליו אנשי אויהל וביקשוהו לבוא לעירם לשם חנוכת בית חדש. ובאותו יום, כא מנחם-אב תקע"ח [23.8.1818], נפטר ר' אלכסנדר ונקבר באויהל סמוך לקברו של ר' משה טייטלבוים, בעל "ישמח משה". עובדה, שכא באב תקע"ח חל באמת ביום הראשון.

עד כאן חלק ראשון של הסיפור.
עברו ימים ורבה של סיגט נסתלק. על כסאו עלה ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, בעל "ייטב לב".

פתאום נשמע קול בעיר, שאדם מישראל, אדם נכבד, איבד את עצמו לדעת. הלך ר' יקותיאל יהודה להספידו. תמהו בני העיר על רבם, שהוא מבקש להספיד מאבד את עצמו לדעת, שאין לו חלק לעולם הבא. אמר להם: אספרה נא מעשה ה' כי נורא הוא: הוא-הוא הסיפור שמובא למעלה. והמשיך וסיפר, שלאותו רב גאון היו כמה בנים שמתו ולא נשאר אלא אחד, שבא אליו וסיפר לו, שכמה פעמים נכנסה בלבו מחשבה רעה על המרת הדת והתגבר עליה, אך אינו בטוח אם יוכל לעמוד זמן ממושך נגד פיתויי השטן. שאלתו

היתה: אם ייווכח שכלתה אליו הרעה, המותר לו לאבד את עצמו לדעת, שלא יגרום חלילה לחילול שם, שבן רב גדול ימיר דתו? אמרתי לו, אמר הרב: אם תראה כי כלו כל הקיצין ולא תהיה לך כל עצה, מותר לך, על-פי ההלכה, לטרוף את נפשך בכפך. וכך עשה. זהו אפוא קדוש ישראל, שמסר נפשו על קידוש השם!

*

אמרתי, שהסיפור סיפור-מתח הוא, אך שוברו בצידו, כי, לצערנו, או לאשרנו, כל הנתונים בו בדויים מן הלב ואינם מתאימים למציאות ההיסטורית.

הבה ונבדוק את הדברים לאור המקורות שבידינו, שהם גלויים וידועים לכל.

השאלה הראשונה היא: מיהו אותו רב "גאון גדול" ששימש אב-בית-דין בסיגט "קודם שבא לשם... בעל ייטב לב"? ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, בעל "ייטב לב", הגיע לסיגט בשנת תרי"ח [1858]. לפניו שימשו בסיגט: ר' מנחם שטערן, בעל "דרך אמונה", שנפטר בשנת תקצ"ד [1834], וחתנו ר' יוסף שטערן, שנפטר בשנת תרי"ח [1858]. לר' מנחם שטערן לא היו בנים, אלא בת אחת יחידה, שנישאה לר' יוסף שטערן. ולר' יוסף שטערן בן אחד, ר' חיים שמואל שטערן, ששימש דיין בסיגט, ושתי בנות*, אך ברור שלא בימיהם נרחש הדבר. הרי ראינו למעלה, שר' אלכסנדר נפטר בשנת תקע"ח. לפני ר' מנחם שטערן שימש רב בסיגט ר' יהודה הכהן העליר, בעל "קונטרס הספיקות", אחיו של ר' אריה ליב העליר, בעל "קצות החשן". הוא שימש בסיגט שבע-עשרה שנה ונפטר שם ביום כז בניסן תקע"ט [22.4.1819]. אם כן הוא-הוא הרב

* עיין: נ' בן-מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ'

"הגאון הגדול", שר' אלכסנדר אמר עליו בשעה קשה, שאחד מבניו ימיר דתו. ר' יהודה הכהן העליר הניח אחריו, עד כמה שידוע לנו, שבעה בנים וחתן אחד, כולם גדולי תורה ויראה, אף אחד מהם לא איבד את עצמו לדעת, לא הם ולא בניהם. הקורא יעיין בספרו החשוב של ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד, איש סיגט, "מצבת קודש" (נייר יורק תש"ב) וימצא פרטים ביוגרפיים מדויקים על בניו של בעל "קונטרס הספיקות" **.

מיהו אפוא הרב "הגאון הגדול" בסיגט שישב בשנת תקע"ח בראש שולחנו של ר' אלכסנדר סנדר מקאמארנא? מיהו אותו רב שגאון גדול בישראל הוציא שם רע על זרעו? דומה שהסיפור כולו בדוי מתחילתו ועד סופו ועל כגון זה אמרו חכמים "אין מקשין על הדרש ואין משיבין עליו".

*

[הרב ברוך ישר (שליכטר), מספר בספרו "בית קומרנא", ירושלים תשכ"ה, עמ' 138—139, בשם ר' אברהם אביש זיס, ששמע מפי ר' אריה דוב הלפרט, ששמע מפי ר' דוד שפערבער ז"ל, שנושאי הסיפור אינם ר' אלכסנדר סנדר מקאמארנא ורבה של סיגט, אלא ר' יצחק מראדיוויל (ראדיוויל), בנו של ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב (ר' יצחק נפטר ביום יא באייר תקפ"ה, 29.4.1825, בן פד), וחסיד של ר' מנחם מענדל מקוסוב, איש סיגט.

אביא את הדברים בלשוננו: רבנו יצחק מראדיוויל... בא לסיגט. לאחד מחסידי קוסוב חרה הדבר, כי חשב את עירו כקשורה לקוסוב ור"י בא להשיג גבולו. וכשנכנס הר"ר יצחק למקוה, הלך חסיד זה וחתך ציציה אחת מהטלית קטן שלו. כשיצא הר"י מהמקוה וראה את אשר עשה לו האיש הזה, קילל אותו, שאחד מבניו ישתמד...

** עיין גם שם, עמ' 295—329.

כשנודע לאיש קללתו של הר"י נסע לרבו... וסיפר לו את כל הדבר והוסיף, שכל מה שעשה לא עשה אלא מתוך שחשש לכבודו של רבו.. הרמ"מ גער בו מאד על מה שעשה ואמר לו: כל זמן שאני חי אשמור עליך שלא תתקיים בך קללת אותו צדיק, אבל אחר מותי מי יודע מה שיהיה... לאחר פטירתו ואחר שהגאון בעל ייטב לב עלה על כס הרבנות בסיגט קרה הענין, שהבן התייעץ עם רבה של סיגט וכו'. מתוך שנתחלף לו לרבה של טשימפא האישים הפועלים והנפעלים בסיפור זה — יצא הסיפור המעוקל... "עיין עכשיו גם: אברהם אבא זיס, הערות למונוגרפיה על רי"א מקומרנא — סיני, כרך גט, תשכ"ו, עמ' רפד].

טז תמוז תשכ"ד

ר' אברהם אבלי מיקרי דרדקי מדרוהוביטש

שמעתי בשם חיים נחמן ביאליק ז"ל, שאמר פעם, שהוא מעדיף להימצא בבית שאין בו אלא ספר אחד או שנים, שאז הוא יודע שזו מנת חלקו, שעליו לעיין בספרים אלה, מלהימצא בבית שבו אוצר ספרים גדול, שאז הוא מוציא ספרים רבים מן הארונות כדי לעיין בהם ואינו מעיין אפילו באחד מהם, שמוציא את זמנו על חיפוש ולא על עיון.

לפני ימים מספר נודמן כותב הטורים האלה בבית שבאחת השכונות הראשונות בירושלים עיה"ק וכשביקש ספר לעיין בו, ניתן לו ספר יחיד שנמצא בבית: ספר באר אברהם — באר נובעת חכמה ודעת להבין כל סתום בדברי התקונים הקדוש, חפרה איש אלקים קדוש, כל ימיו אחז צדיק דרכו בסתר ואיש לא ידעו ובטרם שב לשמים הודיע רבינו [יעקב יצחק] מלובלין ז"ל תהלתו בקהל צדיקים, שמו הקדוש... אברהם אבלי ז"ל מיקרי דרדקי מדראהביטש זי"ע (זכותו יגן עלינו).

אמרתי: אפשר ולא באתי לאותו בית אלא כדי להתייחד עם ספר זה, שמימי לא ראיתיו וגם לא שמעתי עליו. ולא עוד, אלא שלא מצאתי כל פרטים ביוגרפיים על המחבר. טרחתי גם ושאלתי חכמים ואין יודע.

אם אמרתי "שלא מצאתי כל פרטים ביוגרפיים על המחבר" אין הדברים מדויקים כלל, שאחר חיפוש ממושך בספרי-שימוש ובכתבי-עת שלא העלה כלל, אמרתי אחפש ב"שם הגדולים השלישי" של ר' משה מארקאוויץ, תופר מנעלים בראסיין, שנדפס בוויילנא תר"ע, וראה מה שמצאתי כאן: "הרב מו"ה (אברהם) אבלי אפל. הגאון החכם

הפילוסוף מעיר דראהביטש... נפטר בשנת תרנ"ב בן נז שנה. חבר ספר 'באר אברהם' פירוש על ספר 'תקוני זוהר' נדפס בעיר לבוב". אין ספק שיש כאן עירבוב פרשיות. הספר נדפס על-ידי נכד המחבר בשנת תרכ"ט, כי המחבר נפטר עשרות שנים מקודם. ואין אנו יודעים עדיין מניין לו למארקאוויץ שם המשפחה "אפל" והתוארים "הגאון החכם הפילוסוף" *.

כאמור נדפס הספר בלבוב, בדפוס אורי זאב וואלף סאלאט, בשנת תרכ"ט, 1868, ובראשו הסכמות של גדולי הרבנים: ר' יוסף שאול הלוי גאטאנזאהן, לבוב; ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, קאמרנא; ר' יחזקאל שרגא הלבירשטאם, שינאווא, ועוד.

ומה שהחסירו הביוגרפים כולם אפשר למצוא בין השיטין של ההסכמות, שהן אוצרות תמיד בקרבן ידיעות חשובות לתולדות המחברים, אלא שעלינו לקרוא בהן בעיון ובשיקול-דעת מרובה. המסכימים כולם מספרים, שהמחבר היה מלמד-תינוקות, דרדקי, אך בשעות הלילה עסק ברוי-תורה. מובן שאיש מאנשי דרוהוביטש לא ידע על עיסוקו זה של המלמד, פרט לרבה של העיר. צנוע היה האיש והתרחק מפרסום. אך המקורבים אליו הרגישו, שבליילה אין הוא ישן אלא עד חצות ומחצות ואילך הוא עוסק בסתרי-תורה. וכך מספר אחד המסכימים, ר' יוסף משה ב"ר גרשון "מאוליינאב אבד"ק זאלין וכעת מ"ץ וראבד"ק פרעמשלא": "בילדותי היה אבי הרב ז"ל דר בקהילת דראהביטש ובביתו היה דר זקן אחד ושמו היה ר' ליב,

* פרופ' דוב סדן העירני, שאמנם עירבוב פרשיות כאן. ר' שמואל אבלי אפפל שנפטר בדרוהוביטש בשנת תרנ"ב אינו זהה עם ר' אברהם אבלי שלנו. לפי לוי גרוסמן, שם ושארית, תל-אביב תש"ג, שארית לשארית, עמ' יט, נפטר המחבר בשנת תקצ"ה [1835]. עיין גם: נ' בן-מנחם, הסכמות ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקאמרנא — סיני, כרך נד, תשכ"ד, עמ' רסד.

אשר היה ריש דוכנא אצל הרב המחבר הלז, ושמעתי מפיו, שאמר, שהיה עמו עוד ריש דוכנא אחר והיה רוצה לידע מה רבו עוסק בלילה, כי היה יודע שרבו עוסק בשמות הקדושים, לכן גני [ישן] תחת המטה כדי שיראה מה שרבו עושה בלילה. והנה אחר חצות הלילה ראה שרבו קם מהמטה ועשה פדיון עם ק"ס [160] מטבעות נחושת והרגיש רבו, שאדם אחד שוכב תחת המטה, גער בו שיעמוד ועמד וראה שהוא ריש דוכנא שלו. וכעס עליו ונטל את הק"ס המטבעות והשליך לארץ ואחר כך אמר הרב ר' אבלי... שיחזרו המטבעות על השלחן וחזרו... כך שמעתי מפי אותו הזקן ר' ליב ז"ל.

פרטים נוספים באותה הסכמה ובהסכמות האחרות: המחבר נפטר והניח בן אחד, ר' ישעיה, ששמר על כתבי אביו. ביקש להדפיסם, אך "מחמת שבשנים הקדמונים לא היה באפשרי לדפוס ספרי קבלה מחמת הצענוזאהר" במדינה זו (כלומר, בגאליציה), נטל עמו הסכמות "מהגדולים והקדושים אשר היה לפנינו": מר' צבי הירש מזידיטשוב, מר' יעקב משולם אורנשטיין מלבוב, מר' משה טייטלבוים מאויהל, ונסע למדינות רוסיה, כדי להדפיס את החיבור שם. משום מה לא הצליח הבן להביא את החיבור לדפוס במדינות רוסיה. הוא חזר לדרוהוביטש, אך חלק מן החיבור אבד בדרך יחד עם ההסכמות של "הגדולים והקדושים". נראה שגם הבן לא היה איש מעשה אלא מלמד, שלא ידע אפילו לשמור על חיבורו של אביו. ר' ישעיה נפטר והחיבור נשאר בידי בתו "האשה הצנועה מרת חי' שרה". חי' שרה נישאה לר' יקותיאל זלמן ליב הכהן והוא הוא שהביא את הספר לדפוס.

אך בינתיים החיבור חסר והלך, כי קמו עליו עש ועכברים שאכלוהו בתיאבון. למזלנו נמצא העתק הימנו בידי ר' יוסף משה ב"ר גרשון ובו ניתן להשלים את החסר בכתב-היד המקורי.

הלכך עלינו להלל ולשבח את ר' יקותיאל זלמן ליב הכהן, איש המעשה, שטרח ומצא העתק שלם של החיבור והשלים מה שאבד הבן ומה שהחסירו העש והעכברים בבית האשה הצנועה מרת חי' שרה נכדת המחבר.

ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקאמארנא אומר על הספר, שדודו ר' צבי הירש מזידיטשוב "היה מתמיה ומפליא הרבה על השגת המחבר הזה ושיבח אותו לפני תלמידיו הרבה ואמר שבעיניו יפלא לחבר חיבור כזה". ולא עוד הוא מוסיף ואומר, ש"אי אפשר בעולם לחבר חיבור קדוש כזה, אם לא שהשכינה שורה עליו ושיהיה לו השגה גדולה והתגלות וזה ברור".

אנו מחפשים במעבה-האדמה אוצרות גנוזים ואין אנו מבחינים כלל באוצרות שעל פני האדמה.

כה טבת תשכ"ד

וויז'ניץ

בחורף ת"ש נכנסתי למערכת "הצופה" בתל-אביב ובידי הספר "בית ישראל, וויזשניצער רבי'ס הויף", מאת הערצל אפשאן, סיגעט 1939. ראה ר' מרדכי ליפסון, ששימש אז למעשה עורך "הצופה", את הספר, הציץ בו פה ושם והחליט לתרגמו ב"הצופה". הוא ניתרגם כמעט כולו בעשרה פרקים, על-ידי מר שבתי דניאל.

הפרק הראשון הופיע ביום הששי, ה אדר-ב ת"ש, והאחרון, העשירי, ביום ט באייר ת"ש. היה זה העמוד המעניין ביותר בתוספת הספרותית של "הצופה" ורבים נתבשמו הימנו.

עד שנת ת"ש "וויז'ניץ" כמעט ולא היתה ידועה בארץ-ישראל. "וויז'ניצה" של הרצל אפשאן ב"הצופה" הוציאה את וויז'ניץ למרחבי-הארץ.

*

ביום כז בניסן תש"ד עלה ארצה ר' אליעזר האגר ז"ל, אחיהם של ר' חיים מאיר האגר, בני-ברק, ושל ר' ברוך האגר [זצ"ל], חיפה. עם עלייתו התחילו חסידי וויז'ניץ מתארגנים. אני זוכר את השבת הראשונה ששבת בירושלים. היתה זו חווייה גדולה בשבילו ובשביל חסידיו המרובים. מאות חסידים מכל קצווי הארץ באו להסתופף בצילו. בית-הכנסת הגדול שב"בתי אורנשטיין" היה מלא מפה אל פה. לצערנו לא האריך ימים. הוא נסתלק ביום כ באלול תש"ו [16.9.1946]. אחר פטירתו נדפסו בירושלים שנים מספריו: דמשק אליעזר, על התורה, ירושלים תש"ט, ודמשק אליעזר, על תהלים, ירושלים תשי"ח.

*

בשנת תש"ז עלו ארצה שני האחים, ר' חיים מאיר ור' ברוך [זצ"ל]. הראשון הקים את בית מדרשו בבני-ברק והשני בחיפה וקרנה של וויז'ניץ עלתה. מטרה אחת ריחפה לפני שני האחים: לנטוע את וויז'ניץ באדמת הקודש.

במגילת היסוד של "משכן ישראל — רמת וויז'ניץ" שנכתבה בתמוז תשי"ד נאמר: "השכונה הזאת אנו מקימים בעז"ה לזכרו של... האוהב ישראל מויזניצא... ולזכר מוסדות התורה של גזע ויזניץ שנחרבו בגולה".

ר' חיים מאיר אמר: "רצוני להראות שאפשר להקים מקום לתורה ולחסידות על-ידי שומרי תורה ועוסקים בחסידות לעצמם, כי רק בבניין וביצירה וביסוד מרכזים של יהודים חרדים אפשר לפעול למען חיזוק הדת" (יצחק אלפסי, תפארת שבמלכות, עמ' 271). "שיכון וויז'ניץ" בבני-ברק הוא השיכון הראשון של חסידים בארץ-ישראל עם הקמת המדינה.

*

אחר השואה עלו ארצה אלפים של חסידי וויז'ניץ ותלמידי ישיבות וויז'ניץ. וויז'ניץ הפכה חלק מנופה של הארץ על אפיה המיוחד. בגוף החסידי הרבגוני מתנוססת וויז'ניץ לתפארה.

*

אף על פי כן מעטים ידעו וויז'ניץ מהי. ראו שוויז'ניץ שונה, שייחוד לה בעולם החסידות, אך "ייחוד" זה כיצד נוצר ומה רקעו. ספרות וויז'ניץ עניפה היא, אבל אין היא עשוייה לקרב אליה את הדור הצעיר, שחונך בעולם חדש. יש ליתן לספרות זו פנים חדשות ולקרבה לטעם הדור.

בשנת תר"ץ נדפס במונקאטש הספר "אבן שתיה": "על אבן אחת שבעה עינים מאירות. יאירו שבעת הנרות": ר' יעקב קופל חסיד, בנו ר' מנחם מנדל מקוסוב, בנו ר' חיים מקוסוב ושלוש בניו:

ר' יעקב שמשון מקוסוב, ר' יוסף אלטר מראדיוויטץ, ר' מנחם מנדל מוויז'ניץ ובנו ר' ברוך. הספר חובר על-ידי ר' חיים כהנא וערכו לדפוס ר' חיים ישכר גרוס, שהוסיף עליו הרבה. הובא לבית הדפוס על-ידי ר' מנחם מענדיל האגער, שעלה אחר-כך ארצה ונהרג בהפגזה על ירושלים בשנת תש"ח.

הספר מלא וגדוש חומר חשוב על בית קוסוב-וויז'ניץ. חלקו של ר' חיים ישכר גרוס בספר הוא הרבה יותר משנאמר בשער. הוא היה גאון הביבליוגראפיה העברית, כי לא היה כמעט ספר שלא ידעו מבפנים ומבחוץ ולא היה מחבר שלא ידע שלשלת משפחתו, תולדותיו וכו'. רבים נהנו ממנו בעצה ובתושיה. הוא שימש תחילה דיין בכפר קטן במאראמורש, פטרובה, אך "הדיינות" לא השביעה נפש שוקקה לתורה ולחכמה בכפר קטן ועבר למונקאטש. שם פתחה אשתו חנות-מכולת והוא שם לילות כימים על התורה.

"אבן שתיה" הוא אחד הספרים היפים ביותר בחסידות, אבל הוא מיועד לחסידים וותיקים ולא לדור הצעיר שבארץ.

בשנת תשכ"א יצא הספר "תפארת שבמלכות בית קוסוב-וויז'ניץ", מאת יצחק אלפסי. ל"בית" חמשה שערים: ר' מנדלי מקוסוב, ר' חיים מקוסוב, ר' מנדלי מוויז'ניץ, ר' ברוך מוויז'ניץ ור' ישראל מוויז'ניץ. ר' ישראל מוויז'ניץ הוא אביהם של ר' חיים מאיר בבני-ברק ושל ר' ברוך [זצ"ל] בחיפה, שנזכרו למעלה.

"אבן שתיה" ו"תפארת שבמלכות" הם אפוא אבני-יסוד לתולדות קוסוב-וויז'ניץ. מעתה אם ישאלוני: וויז'ניץ מהי? אומר: הרי "תפארת שבמלכות" לפניך, קרא את הספר מתחילתו ועד סופו ותדע (אם יש את נפשך לדעת) את המעיין ממנו מפכים חיי וויז'ניץ על ייחודם ותפארתם.

הספר כתוב בצורה פופולארית וכולל תולדותיהם של מייסדי וויז'ניץ, סיפורי חסידים ו"תורות". אלפסי השתמש יפה ב"אבן

שתיה" ובספרות וויז'ניץ כולה, אך הוסיף הרבה משלו: משיחותיו עם חסידים וותיקים ועם נכדיהם של הצדיקים וכו'.

ר' זאב וולף מטשארני-אוסטרהא כותב באיגרתו הידועה מטבריה אל ר' מנחם מנדל מקוסוב: "שיתחדש המלוכה שלו, הן על עצמו והן על נפשות ביתו, שלא יזיו ממנו ומבניו ובני בניו מעתה ועד עולם בכל הצטרכותם שיהיה לו בחינת מלוכה. הן מה שצורך לנפשם זהן לנפשות אחינו בני ישראל". ברכה זו של ר' זאב וולף מטשארני-אוסטרהא נתקיימה בבית וויז'ניץ ובצדק נקרא ספרו של אלפסי "תפארת שבמלכות".

אין ספק שהספר יזכה לכמה מהדורות ורצוני להעיר על כמה דברים הטעונים תיקון.

עמ' 16: על נסיעתו של ר' עובדיה מברטנורה לארץ-ישראל. יש להעיר, שר"ע יצא לדרכו לא בשנת רמ"ה אלא בראש חודש כסליו רמ"ו. ועל ספר התורה של עזרא הסופר שר"ע ראה באלכסנדריה אומר אלפסי, "שבדרך נסים נמצא כיום בישראל" ואנו לא שמענו ולא ראינו. וודאי נתחלפו לו למחבר עניינים שונים.

עמ' 22: שאלה אם ר' אלימלך מליז'נסק ור' זושא הם גם אחים מאב אחד. דומה שהדברים כבר נתבהרו ואין ספק שהם היו אחים מאב אחד ומאם אחת. הספק נתעורר כשגילו חתימתו של ר' זושא בהסכמתו לספר "נועם אלימלך" בה הוא חותם: "משולם זוסמן במו"ה אברהם[!]. מאניפולי". היו שטענו, שאמו של ר' זושא, שנתאלמנה מבעלה הראשון, אברהם, נישאה לר' אליעזר ליפמאן, וילדה את ר' אלימלך. אך אין ספק שיש כאן טעות-דפוס. עיין בהסכמתו של ר' זושא לספר "גנוזי יוסף" לר' יוסף בלוך, לבוב תקנ"ב, שהוא חותם בשנת תקנ"א: "משולם זיסיל בא"ל ז"ל מאניפולי". וידוע שגם על מצבתו של ר' זושא חרתו: משולם זוסיא

ברא"ל זלה"ה. ועיין עכשיו: בצלאל לנדוי, ר' אלימלך מליזענסק.
ירושלם תשכ"ג, עמ' שו.

עמ' 24: "צמח ה' לצבי על הגדה של פסח יצא השנה במהדורה
חדשה ובראשו תולדותיו (של ר' צבי הירש מנאדוורנה) בקצרה של
המחבר". באמת אין זו "מהדורה חדשה" אלא דפוס-צילום של מ.
סיגעט תר"ע. ואף "תולדותיו..." של המחבר" כבר מצויות בדפוס
הראשון.

עמ' 25: חבל שאיגרתו של ר' זאב וואלף מטשארניאוסטרהא
מטבריה נשתבשה במקצת. האיגרת נדפסה ראשונה בספר תורת חיים
לר' חיים ב"ר מנחם מענדיל מקאסיב, קאלאמיא תרמ"ג, ושנית
בספר "אהבת שלום תנינא", סיגעט תרס"ז, דף ד, א, ושלישית
ב"תורת חיים", גראסווארדיין תרפ"ז. ב"תורת חיים" נאמר, שהועתקה
"אות באות". אלפסי מעתיק "שלא יזוז (המלוכה) ממנו ומבניו
ומב"ב (ומבני ביתו)". הנכון: "שלא יזוז ממנו ומבניו ובני בניו".
וכך גם להלן: ובתוך ברכתו ימשוך ע"ע ועל בניו ובני בניו.

שם: הספר הידוע "עשר צחצחות" לר' ישראל בערגער מזל רע
רדף אחריו בספרו של אלפסי, שלא זכה להיזכר בשמו הנכון אף
פעם אחת, אלא "עשר צחצאות" (עמ' 54, 71-72, 80), או "עשר
צחצחאות" (עמ' 34, 38, 46, 50).

עמ' 72: כאן מובאת "תורה" חשובה של ר' מנחם מענדל שטערן
מסיגט, בעל "דרך אמונה", מתוך כתב-יד שאבד וחבל שאלפסי אינו
מציין מקור הדברים.

עמ' 82: ר' יוסף באב"ד מטארנופול נפטר ביום כד באלול
תרל"ד ולא ביום ג באלול.

עמ' 83: "ר' לייבוש מחאטין שהיה בסוף ימיו רבה של יאסי".
ספק אם ר' לייבוש שימש רב ביאסי. הרי הוא נפטר בצעירותו, בן
כא או כב. אלפסי אומר שם על ר' לייבוש, שהוא בנו של ר' משה

חיים טוב "אב"ד קאלוב". באמת לא שימש ר' משה חיים אב"ד בקאלוב. הוא יצא מאונגאריה כשנשא את בתו של ר' צבי הירש מזידיטשוב ולא חזר שוב לבית אביו, ר' יצחק אייזיק, בקאלוב. נפטר ברוזדול (ראזלא) ביום כז בתמוז (או: אלול) תקצ"א.

חבל שאלפסי אינו מדייק בשמות העיירים והכפרים הנזכרים בספר. בייחוד לקויים שמות ערי מאראמורש וכפריה. קומפאלינג (עמ' 109) היא קימפלונג; מאסיעץ (עמ' 105) היא "מוסיעף שבהונגריה" (עמ' 138), ועוד.

עמ' 130: חיבר (ר' משה האגער מקוסוב) "לקט עני" על התורה, סיגעט תרע"א. "לקט עני", חלק שני, על מועדי השנה, סיגעט תרע"ה. באמת נדפסו שני החלקים בשנת תר"ע. שם נזכר גם ספר של ר' משה "אור האמונה" וצריך לומר: אזור האמונה.

חבל שאלפסי קיצר את דבריו על "לקט עני" שהוא אחד הספרים הנאים ביותר בספרות החסידות. עיין עליו למעלה, עמ' 29—31. עמ' 154: על כתב־היד של "מגדל דוד" על שיר השירים לרדב"ז עיין: ארשת, א, תשי"ט, עמ' 397.

יש והמחבר מתרשל בלשונו וחבל. הרי הספר נכתב בייחוד בשביל קהל רחב, בשביל נוער, ומן הראוי היה להקפיד בלשון. עיין למשל עמ' 194: "היא (האם) הרשתה לעצמה להכנס באמצע השולחן! ולבקש את הרבי להפסיק את השולחן!". כיצד נכנס אדם ל"אמצע השולחן" וכיצד "מפסיק" אדם "את השולחן"? ושוב שם: רק אגמור את כוס היין... והיו החסידים מוזגים בהחבא מהאמא, יין נוסף לתוך הכוס. כך אסור לכתוב אפילו "חסידות".

עמ' 197: הספר נדפס במהדורה אחת בלבד. כלומר: לא נדפס אלא פעם אחת.

עמ' 231: כאן רשימה של הספרים בהם הסכמות ר' ישראל האגער. חבל, שהרשימה מלאה שיבושים: ספר ידות אפרים אינו של ר' משה

ישראל, אלא של ר' אפרים פישל ב"ר משה ישראל פעלדמאן ונדפס בסיגעט בשנת תרס"ח ולא תרס"ו. — מגילת סתרים לר' דוד שלמה [אייבשיץ] עם תשובה שלימה לר' דוד אלימלך ווייס. — "עץ אבות" — משניות עם פירושי הרע"ב, תרי"ט. 'לחם שמים' ו'לחם ניקודים' לרבי יעקב עמדין, סיגוט תרע"ב. באמת אין כאן אלא ספר אחד: עץ אבות, סיגעט תרע"ב. — "עיר מבצר" לר' מרדכי צבי סג"ל ב"ת, סיגוט תרס"ט. באמת נדפס הספר בסוואליווע ולא בסיגוט. — "אגרת צפון" (למחבר נעלם) י"ל ע"י ר' יוסף הכהן שוורץ" נזכר שם פעמיים: גרוסוורדיין תרפ"ז וגרוסוורדיין תרע"ז. באמת לא נדפס אלא פעם אחת בסעאיני תרפ"ז. — "נפש יהונתן מאת רבי בגימין כהן עה"ת, סיגוט תרפ"ב. באמת נדפס בבערעגסאס תרפ"ב. חלק שני נדפס בסוליש תרפ"ו.

אוסף בזה כמה הסכמות שלא צוינו על-ידי אלפסי (לפי סדר הדפסתם של הספרים):

א. אור האמת, מאת ר' דוב בער ממעזריטש, הוסיאטין תרנ"ט = ברוקלין תש"ך.

ב. שאלות ותשובות זכרון משה, מאת ר' משה הלוי ברומער, הוסיאטין תרס"ו.

ג. מנחת ערב, מאת ר' אלעזר לעוו, קאששא תרע"א.

ד. נחלת צבי, מאת ר' נתן צבי בריסק, קליינווארדיין תרע"ו.

ה. כנסת ישראל, מאת ר' ישראל גאלדמאנן, חלק א, סעאיני תרפ"ד.

ו. מדרש ריב"ש טוב, מאת ר' יהודה מכונה ליב אברהםאם, קעטשקעמעט תרפ"ז = בשביל ישראל, שם, שם.

ז. מדרש יהונתן, מאת ר' יהונתן אייבעשיץ, בילגורייא תרצ"ג.

ח. כתר תורה, מאת ר' אביגדור גרינוואלד, ורשה תרצ"ג.

ט. מצח אהרן, מאת ר' אהרן צבי בעק, מונקאטש תרצ"ה.

י. גבעת פנחס, מאת ר' פנחס ענגלענדער, מונקאטש תרצ"ה.
יא. מראה כהן, מאת ר' ישעיה אלטיר כהנא אדלער, מונקאטש
תרצ"ח.

יב. כל בו על אבלות, מאת ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד,
[חלק א], ניו-יורק תש"ז.

עמ' 233: הריני כתרנגול המביא את האווזים לשתות. הם שוחים
והוא יודע רק להסתכל. צריך לומר: הריני כתרנגולת (שדגרה על
ביצי אווז) ההולכת בעקבות האווזים לנהר; האווזים נכנסים למים
ושוחים ואילו התרנגולת נשארת על שפת הנהר דואגת.

עמ' 234: אלפסי תמה על ההערכה הנאה על ר' ישראל האגער
ז"ל שנתפרסמה ב"אהלי שם" של ר' שמואל נח גאטליב, פינסק
תרע"ב, עמ' 402. ברור ש"הערכה" זו נכתבה על-ידי חסיד וויז'ניץ
ולא נכתבה בפינסק. עיין שם בהערה.

יש ואלפסי מביא "מופתים" שאינם מוסיפים כבוד. ה"מופת" עם
ר' משה וויזלמאן ובפייג ה"מארגן" (עמ' 235—236) שיחרורים מן
הצבא וודאי שאינם מוסיפים לטעם הטוב, עם כל ההוקרה המרובה
לעושה המופתים.

עמ' 292: כאן מספר אלפסי על ר' ברוך האגר [זצ"ל] מחיפה,
ש"יזם וארגן את הקבוצה הראשונה של החסידים ממרמורוש
שהתיישבה ברחובות. האמת, שקבוצה ראשונה זו אורגנה על-ידי
מר "סיטקוב מרחובות, שלוחה של התאחדות האיכרים, ביזמתם של
הרב אברהם יששכר דוב איזאקסון הי"ד ור' הירץ פרוכטר מבורשה.
מובן שהערות אלו אינן גורעות מערכו הגדול של הספר, שנכתב
תוך התלהבות ושקידה מרובות.

יט מנחם-אב תשכ"ג

אם ובנה

נודמנתי לפונדק אחד עם ידידי ר' י"ל ביאלר הי"ו בצפת. יום אחד
אמר לי: בוא ונערוך זיארה על קברי הצדיקים שבצפת. שמחתי
ששנינו התכוונו לדבר אחד ויצאנו לדרך, כאומר: למקום שאני אוהב,
שם רגלי מוליכות אותי (סוכה נג, א).

רבות ראינו ורבות רשמנו בסיורנו זה. הפעם לא נתעכב אלא על
שתי מצבות סמוכות זו אל זו שעוררו בנו הרהורים מרובים.
תחילה הכתבות שעל המצבות:

א

פ"נ (פה נטמנה) הרבנית הצדקת

מ[רת] לאה בה"ר ישראל זל"ה

אשת הרה"ק ר' יוסף אלטר

זצ"ל ונכדת הרב הצדיק

הקדוש מסיווראן זצ"ל

נ[פטרה] יוד כסליו תרל"ט

תנצב"ה

ב

פ"נ הרה"צ הקדוש שלשלת

היוחסין בעל יסורין רבנו

ר' משה זצוקל"ה בהרה"ק

ר' יוסף אלטר זצ"ל בהרה"ק

רשכבה"ג (ראש כל בני הגולה) ר' חיים מקאסוב זצ"ל

ונכד הרה"צ הק' מסיווראן זצ"ל

נ' ר"ח כסלו תרס"ב תנצב"ה.

אם ובנה.

האם, אשתו של ר' יוסף אלטר האגר מראדיוויטץ, היא Radauli שבבוקובינה, בנו השני של ר' חיים מקאסוב, שעלה ארצה בשנת תרל"ג [1873] והתיישב בצפת. כאן הקים לו בית-מדרש שהיה תמיד מלא חסידים. לרגל מחלה יצא להתרחץ בימה של חיפה ונפטר שם ביום ח בתמוז תרל"ט. נטמן סמוך למערת ר' אבדימי דמן חיפה ועד היום קיים האוהל שבנו ר' משה הקים על קברו.

רעייתו נפטרה חדשים אחדים לפניו. אף היא היתה בת גדולים, "נכדת הרב... מסיווראן", בתו של ר' משה צבי מסאווראן, ועל נישואיה עם ר' יוסף אלטר האגר סיפורים מרובים, שנאספו על-ידי ר' חיים כהנא בספרו "אבן שתיה" (מונקאטש תר"ץ) וחלק מהם בא גם בספרו החדש של יצחק אלפסי "תפארת שבמלכות" (תל-אביב תשכ"א).

בנה ר' משה ישב על כס אביו בראדיוויטץ ועלה כמה פעמים ארצה לבקר את הוריו בצפת ולבסוף החליט אף הוא לעזוב את ראדיוויטץ ועלה ארצה בשנת תרנ"ז [1897]. תחילה רצה לקבוע את דירתו בחיפה, מקום מנוחתו של אביו, אך נראה שצפת משכתו אליה בקסמיה המרובים וישיבתו בחיפה לא ארכה אלא שנה ומחצה. נכדו, ד"ר יוסף האגר, מספר, שסבא, כמה ששמח בחלקו על שזכה לחונן את אדמת הקודש, ראה את עצמו, בחיפה, בודד ועזוב לעצמו. הוא שהיה "איש רעים להתרועע" לא היה לו לפרקים עם מי לשוחח. נוגעים עד הלב התחנונים של קומץ אנשי חיפה האשכנזים, שלא יעזבם: "מה מאד דאב לבנו ולא קם עוד רוח בנו ומי כמוהו יודע רוע מעמדנו פה ברוחניות ובגשמיות, אין תורה ואין תפילה בצבור, אין חונן דלים ותומך אביונים". ומאז שזכו שהוא התיישב בעיר "כמעט התחיל להתעורר בנו רוח אלהים ויפת באפינו נשמת חיים ואמרנו בצלו נחיה ועל ידו יבנה בית מקדש מעט בעירנו המלאה גלולים ויסור מעלינו

השטן המרקד בינינו. ואולם הה! הה! על מי יעזוב אותנו? מי ידאג על החסרונות שיהיו לרגלי העדרו מעירנו? ... מי יקרב הלבבות הנפרדים? מי יפיח בנצוצי אש הטמונים תחת יד הזדונים זה כמה?" (ידע עם, כרך א, חוב' ג'ד, תש"ט, עמ' 9—10). אך נראה שפנייה ברגשת זו לא הועילה. לא הועיל גם איומו של הזקן ר' ליב, שאם ר' משה יעבור לצפת, יעביר הוא את ספר-התורה מחיפה לירושלים. נראה שהיה זה ספר-התורה היחיד של עדת האשכנזים הקטנה בחיפה. העדה האשכנזית בחיפה נשארה מיותרת. מאז שיצא לצפת, כותבים לו אנשי חיפה: לא ידענו לא שבת ולא תורה!

צפת קיבלה אותו בזרועות פתוחות. כבר באותה איגרת-חיפה אליו מדובר על הכבוד והיקר שחלקו לו אנשי צפת וראש-פינה ושבהשתקעו שם הוא מתענג על רוב שלום "ובכל יום ויום מלוא חפנים נחת ויראת ה' יסובבוהו".

לא נתפרש לנו הביטוי "בעל יסורין" שבכתובת מצבתו. אפשר שסבל ממחלה קשה בסוף ימיו.

בהקדמתו לספרו "ויקח משה" שיצא אחר פטירתו (מונקאטש תרס"ז), הוא מדבר על תלאות מרובות שהיו מנת חלקו, אך תלאות אלו וודאי לא בארץ הקיפוח, אלא בהיותו עוד בגולה ונראה שספרו נתחבר עוד בגולה, שאין בו מריחה של הארץ ומזיווה, אף על פי שכתב-היד הוכשר לדפוס על-ידי ר' שמעון, סופר סת"ם מעיר הקודש צפת (עיין שם דף לט, ב).

דברי ההקדמה עטופים מליצות מרובות וקשה לחדור לתוכן ולהוציא פרטים אישיים על חייו. הוא אומר: "וכאשר מבית אבי הלכתי. ולמרחק רב נדדתי. ורוב ימי לא שלותי. גם לא נחתתי. אף כי לא נסיתי. למצא טרף לביתי. על כל זה מאוד טרדתי. בעצת יצרי אשר אתי... אף כי למרחקים נדדתי. ודברי ריבות סבלתי. ובדרך רמז רמזתי במדינות צרתי. בגוים רבתי. ואל אלהי שועתי. ובבוקר

תקדמני תפילתי. ושמע אנקתי. ופנה אל אנחתי. יראה דמעתי...".
עיקרו של הספר הוכן לדפוס עוד קודם עלייתו ארצה, אך נראה
שההדפסה נתעכבה כמה שנים והספר לא הופיע אלא אחר פטירתו
של מחברו, בשנת תרס"ז, על-ידי בנו ר' ישראל, שאף הוא שימש
רב בראדיוויטץ.

השם המלא של הספר "ויקה משה את עצמות יוסף", כי הוא כולל
בתוכו גם מעצמותו של אביו, ר' יוסף אלטיר ז"ל, אבל רוב הדברים
הוא של ר' משה "אשר הרעיף במטרות עוז דברות קודש בשבתות
וחדשים ומועדי ד'. וכל החוסים בצלו ידעו אשר כל דבוריו היו
באימה וביראה וכמעין הנובע וכנהר שאינו פוסק" (מן השער).

הספר מלא רמזים ואך לעיתים רחוקות תמצא בו משפט שאפשר
להבינו תוך כדי קריאה. דומה שהספר הוא "יחיד במינו" מבחינה זו
בספרות החסידית. אביא שני קטעים מדבריו. תחילה על פרשת
ויגש (סימני הפיסוק הם כולם שלי):

ויגש אליו יהודא, קדמא ואזלא, נגד מלחמה. רביעי, נגד דורון.
ורקא סגול, נגד תפלה. וזה פירש"י ז"ל. ויגש יהודה, גבור שבשבטים,
אל יוסף ויאמר לו: אם למלחמה, יכין וילחם. ואם לתפלה, יאמר
אדוני, אם לדורון, יקבל ויתן.

ולא יכול להתאפק, הוריד דמעות. וירא יוסף אחיו מצטערים רב,
בקש יתודע אליהם. דיבר: נא יוציאו, יכנסו דברי באזני רוזנים.
נחנו אחים. עמדו, בואו, דעו כבודי, דברו בשורה רבה באזני
אבינו, זירזו יחדיו, נא אל ירגזו [ב]דרך. ותאמר אליו לאמר: יוסף
חי ראש, אך פרעה כסאו בלבד עלי. בעגלות, דרך כבוד, כי ד' כך
מיעץ וסימן כן מסר כשנפרדנו פרשת עגלה ערופה...

מי כמוך כפרעה וצריך אתה להיות לך נעימות ונימוס המלכות
ואל תכעוס.

אב זקן, נוטריקון: אתה אחד. אתה בחרתנו. אתה זוכר, אתה נגלית. אתה קדשת. אתה יצרת. ונפשו קשורה בנפשו, ראשי תיבות: ב"ק. גימ' גיהנם. סימן היה לו, שלא ימות אחד מבניו בחייו. אמרה אחרת חשובה (דף לג, ב): ב"כל-מקדש שביעי כראוי לו" שבזמירות של ליל שבת: שאו-ידיכם קודש ואמרו לאל/ברוך ד' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל. כי כל איש אשר נהנה מיגיע כפו ובוזה יקיים "בזעת אפיך תאכל לחם" (בראשית ג, יט) כאשר יגיע יום השבת, יתן שבח לאל יתברך אשר נתן מנוחה. לא כן האיש אשר דודף שלמונים ומגיעת אחרים יחיה, בא שבת אין לו מנוחה, כי מנוחתו רק מגיעת אחרים ובשבת לא יש עוברים ושבים ונושאים דנותנים ואין לו נייח. וזה שיסד הפייטן "שאו-ידיכם קודש". הידים שאינם נהנים רק מיגיע כפיו, בקדושה ובטהרה, המה יאמרו: ברוך ד' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל.

בסוף הספר כמה שירים, ביניהם שיר אחד ביידיש, שיש בו עניין

רב:

גרויסיר גאטט האב רחמנות אויף דעם קלענצטין
זיסיר גאטט האב רחמנות אויף דעם פארביטערטין
הויכיר גאטט האב רחמנות אויף דעם נידריגסטין
גיטיר גאטט האב רחמנות אויף דעם שלעכסטין
שטארקיר גאטט האב רחמנות אויף דעם שוואכסטין
הייליגיר גאטט האב רחמנות אויף דעם אונריינין
גאנציר גאטט האב רחמנות אויף דעם ציבראכינים
אמתדיגיר גאטט האב רחמנות אויף דעם פאלשסטין
בעסטיר גאטט האב רחמנות אויף דעם ארגסטין
הויכער גאטט האב רחמנות אויף דעם ארים מאן

ו טבת תשכ"ה

האדמו"ר מאוהעל' *

הרב ברומברג, שכבר התמחה בכתיבת מונוגראפיות על "גדולי החסידות", נותן בספרו זה תיאור יפה של הרב משה טייטלבוים, רבה של אויהעל (אגב, זהו הכתיב הנכון של שם העיר ולא אוהעל) באונגאריה, שקנה לו שם-עולם בעולם הרבנות, בספרו החשוב "השיב משה" (לבוב תר"ך), שאלות ותשובות, ובעולם החסידות, בספריו "ישמח משה" (לבוב תר"ח—תרכ"א; מאראמאראשסיגעט תרס"ו) ו"תפלה למשה" על תהלים (לבוב תרל"ח).

בפעם הראשונה ניתנות לנו בספר תולדותיו של רבי משה טייטלבוים, שעיצב חלק גדול של יהדות אונגאריה בתקופתו והוא שיצר את שלשלת-טייטלבוים, שנמשכה עד מלחמת העולם האחרונה והשפעתה ניכרת עד היום בין חסידיה בארץ ובחוץ לארץ.

הרב ברומברג השתדל לאסוף חומר רב על הרב טייטלבוים המפורז בספרים ובכתבי-עת. אפשר לומר, שהצליח במידה מרובה ללקט כל הדרוש, אך יש להצטער על מידת הדיוק שלקחה במסירת עובדות ושמועות, בשמות ספרים, אנשים ומקומות. אמנם יופי של פשטות נסוך על הרצאת הדברים, אך זלוול בחוקי הלשון ובסגנונה פוגם הרבה ביופי זה. הרי זו שושנה בין החוחים. חבל, שהרב ברומברג ששקע הרבה בכתבי הרב טייטלבוים לא העמיד אותו לו לדוגמה, שכן בעל "ישמח משה" ידע ליתן לדבריו צורה נאה ומשמחת.

* האדמו"ר ר' משה טייטלבוים מאוהעל זצ"ל בעל "ישמח משה", בנו הגאון ר' אלעזר ניסן טייטלבוים זצ"ל, חתנו ר' אריה ליפשיץ האדמו"ר מוישניצא זצ"ל, מאת הרב אברהם יצחק ברומברג, ירושלים תשי"ד. הוצאת המכון לחסידות. קצו עמוד (מגדולי החסידות, ספר ח).

הקורא את "האדמו"ר מאוהעל" מקבל רושם, שהמחבר מספר מזכרונותיו הוא על בעל "ישמח משה". וודאי, טון זה יפה הוא, אך אין הוא פוטר את המחבר לומר מהם מקורותיו, שהרוצה לבדוק אחריו יוכל לעשות זאת וישלים ידיעותיו, שמשום מה פסח עליהן המחבר. כך, למשל: בעמ' קעב מספר המחבר, שחתנו של "האדמו"ר מאוהעל", ר' אריה ליב ליפשיץ, רצה לעלות ארצה וחזתו עמד משום מה בדרכו ולא נתן לו לעלות. הרב ברומברג מביא פסוקים מתוך מכתב של "האדמו"ר מאוהעל" אל חתנו — ואינו מציין כלל מקורו של המכתב, שהוא חשוב ביותר להכיר נימוקיו של הרב הגאון נגד נסיעתו של חתנו.

והרי כמה הערות לפרטי העניינים בספר:
הפרק הראשון של הספר מוקדש לראשית צמיחת החסידות באונגאריה. הוא חוזר כאן על הסיפור הידוע, שר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב למד תורה בבתי-המדרשות של צדיקי גאליציה, ר' שמואל שמעלקא הלוי איש הורוויץ (קודם שבא לניקולשבורג) ור' אלימלך מליזנסק, סיפור שאין בו כל יסוד. עד כמה שידוע, לא יצא ר' יצחק אייזיק אף פעם מתחום אונגאריה. וכבר עמד על כך ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד בספרו "טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן" (ניו-יארק 1945), עמ' 169.

בעמ' טו מדבר המחבר על "שירי הרועים אשר הצדיק מקאלוב תרגמם מלשון הונגרית ללשון יהודית" ובאמת לא תירגם הצדיק מאונגאריה אף שיר אחד, אלא שר את השירים באונגאריה כפי ששמעם מפי הרועים. הטכסט העברי של השירים מאוחר.

אמנם האגדה מספרת, שר' ליב שרה'ס שנולד באוסטראה, בא לקאלוב ומצא על-יד פלג מים נער בן שמונה הולך במתינות על שפת הפלג ומכוון עיניו ואזניו אל סיעת אווזים. הלך אחריו ר' ליב שרה'ס בחשאי ושמע, שהנער מוציא מפיו שירה חרישית וחוזר פעם

בפעם על מלותיה המועטות: שכינה, שכינה, מה רחוקה את! גלות, גלות, מה גדולה את! (עיין: מ' בובר, אור הגנוז, עמ' 396). אם ר' ליב שרה'ס הבין את השירה וודאי היתה זו שירה עברית או אשכנזית-יהודית, אך "אין למדין... מן האגדות" (ירושלמי פאה, פרק ב, הלכה ד; חגיגה, פרק א, הלכה ח). ספק אם יש באגדה זו אפילו קורטוב של אמת.

בעמ' טו-טז מביא המחבר שירי הרועים של הצדיק מקאלוב וחבל שבחר דוקא בתרגומים משובשים. עיין תרגום משובח ב"לחסידים מזמור" של מאיר שמעון גשורי (ירושלים תרצ"ו):

הָרָה, הָרָה, מֵה־גְבוּהַ אֶתָּה !

פָּלָה, פָּלָה, מֵה־רְחוֹקָה אֶתָּה !

הָרָה, הָרָה, הֵעָלָם מֵהָרָה

וְאֲנִי אֶל־פָּתִי אֶתְקַרֵּב

על-פי שיר זה שר הצדיק מקאלוב:

שְׁכִינָה, שְׁכִינָה, מֵה־רְחוֹקָה אֶתָּה !

גָּלוּת, גָּלוּת, מֵה־גְדוּלָּה אֶתָּה !

אֵלֹהֵי הַיְתָה הַגָּלוּת קִטְגָה,

הַיְתָה הַשְׁכִּינָה קְרוֹכָה אֶז.

אֵלֹהֵי מִן־הַגָּלוּת הוֹצִיאֵנִי

הַיְנוּ שְׁנֵינוּ יַחַד אֶז.

אף השיר "קרא השכוי כבר" — איני יודע מניין לו לברומברג התרגום המשובש.

הרב מ"ד גרוס (הד"ס) פרסם תרגום יפה של השיר ב"מבחר שירי עמנו", (הוצאה עברית "מנורה", ווינא-ברלין תרפ"א). כן תורגם תרגום מודרני בידי צבי ברמאיר (מוסף ל"דבר", ב שבט ת"ש). עיין גם: יוסף פטאי, אשר ספרה אמי, תל-אביב, עמ' 46—47; יצחק ורפל, ספר החסידות, דף מט; מהד' ב, תל-אביב תשט"ו, עמ' רמב.

בעמ' יח מתרגם המחבר מידיש איגרתו של הצדיק מקאלוב אל "האלופים רזונים קצינים ראשי מנהיגי עדת ישרון", וודאי מתוך ספרו של גרינוואלד "טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן", בשעה שהאיגרת ידועה לנו במקורה, בעברית. עיין: אגרת הקודש, סיג'עט, עמ' 4—6. האיגרת נתפרסמה שנית על-ידי הרב גרינוואלד במאמרו "אגרות גדולי ישראל מאונגאריה" — סיני, כרך יח, תש"ו, עמ' שיט—שכ, ואף הוא לא ידע על הפרסום הראשון.

בינתיים נדפס מאמרי על "רבי יצחק אייזיק טויב מקאלוב" בספר היובל לישראל אלפנביין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג, עמ' כ—לב. עיין שם.

עמ' כו: "יטיב לב". שם משובש זה לספרו של ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים ז"ל שגור בפי חסידים. השם הנכון של הספר הוא "יטיב לב" (הטי"ת פתוחה). ייטב לב — ראשי תיבות: יקותיאל יהודה טייטלבוים. ברומברג השתמש בשם המשובש (עמ' מו, נ, ועוד) ובשם הנכון בעירבוביה.

המחבר מרבה להעתיק מכלי שני ושלישי ואינו טורח כלל לבדוק במקורות. מכאן השיבושים המרובים בדבריו. עיין, למשל, הסיפור שבא בעמוד לו: "בכפר אחד זורביץ (!) ישב שוחט אחד ושמו ר' יצחק אייזיק הלוי". השווה לסיפור במקורו בספר "פאר וכבוד" לר' דב עהרמאן, מונקאטש תרע"ב, דף ט, ב (א"מ הברמן, סופרים וגניזותיהם, עמ' 10).

בעמ' נט מובא הסיפור על ר' אלכסנדר ספרין מקאמארנא, שנפטר באוהעל בדמיימיו "וכשהיה גופו מונח על המטה בקש ממנו הרב מאוהעל שימליץ טובות על ישראל ויבטל הגזירה הרעה שנגזרה אז". אילמלי ביקש מקורות לדבריו יכול היה להביא הדברים כפי שהם מובאים ב"מגילת סתרים" לר' יצחק יהודה יחיאל ספרין, ירושלים תש"ד, עמ' יא, שבשעה "שגופו היה מונח על המטה אמר

לו הצדיק הרב מאוהיל, שיתפלל על איזה גזירה לבטלה ונודעו
שתי פעמים כמו בחיים, שכך היה דרכו, באימה ופחד". עיין גם:
ישראל בערגער, עשר קדושות, ווארשא תרפ"ה, עמ' 53—54.
בעמ' עא מביא ברומברג דוגמאות מטעויות סופרים, שר' משה
טייטלבוים הרגיש בהן והציע תיקונים.

משל ראשון: רש"י בפירושו על התורה (בראשית לג, ד): א"ר
שמעון בן יוחאי הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב. ר' משה
תיקן: הלא הוא בידוע. והתיקון אינו תיקון, כי לפנינו מטבע
של לשון חכמים בספרי (בהעלותך, פיסקא סט, מהדורת מאיר איש-
שלום, ווינא תרכ"ד, דף יח, א; ויניציאה ש"ו, דף י, ב): ר' שמעון
בן יוחאי אומר הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב. אמנם לא מצאנו
מטבע-לשון זו במקום אחר.

משל שני: סוטה יג, א: בא וראה כמה חביבות מצות על משה
רבינו, שכל ישראל כולן נתעסקו בביזה... וגם כן יש לדקדק תיבת
"כולן" מיותרת... והן אמת שב"עין יעקב" השמיט את תיבת
"כולן"... והדיוק אינו דיוק. עיין במדבר טז, ג: כי כל העדה
כולם קדושים. ישעיה יד, יח: כל מלכי גוים כולם; משנה, קידושין
ד, יד: שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה; סוכה ל, א: והלא
כל המכס כולו שלך הוא; קידושין מ, א, וחולין ה, א: חמורה עבודה
זרה שכל הכופר בה כמודה בכל התורה כולה. בייחוד מצוי הרבה
בש"ס הביטוי "כל התורה כולה". עיין קידושין לט, ב; חולין ד, ב,
ועוד. ועיין עוד בתפילת העמידה של ראש השנה: וכל הרשעה כולה
כעשן תכלה; מלוך על כל העולם כולו בכבודך (אמנם עיין בטורי
זהב, אורח חיים, סימן תקפב, ג, שהביא דעת בעל הלבושים, שראוי
למחוק התיבה "כולו", שהיא כפל-לשון, ובעל "טורי זהב" דוחה דעה
זו); כל העולם כולו חל מפניך.

עמ' עה. יש והמחבר מפריו בתיאוריו, תיאורים שאין לתארם.

למשל: בשעת קריאת שמע היה משתטח על הארץ בפישוט ידיים ורגלים כמה שעות והיה משמיע נהימות וכל אבריו רעדו עד כי טליתו היתה נשמטת מעליו מבלי שירגיש בדבר. מילא, הטלית יכלה להישמט, אבל התפילין?

בעמ' קמה בא תיאור רבנותו הראשונה של ר' אלעזר ניסן טייטלבוים בסיגט וכל התיאור אינו מבוסס על יסודות אמת. האמת היא: לאחר פטירתו של ר' מנחם שטרן, בעל "דרך אמונה", בשנת תקצ"ד, רצו בני העיר שחתנו, ר' יוסף שטרן, ישב על כסאו, אולם ביום אחד נכנסה לחצרו של ראש הקהל, ר' יוסף כהנא, "עגלה פולנית" רתומה לסוס אחד ומתוכה יצא רבי אלעזר ניסן, בנו של "האדמו"ר מאוהעל". הוא הביא עמו איגרת מאביו, שבחר בבנו היחיד, שיעלה על כס ההוראה בסיגט, כי הוא ולא אחר ראוי לאותה איצטלה*. ראש הקהל קיבל את האיגרת והביאה לפניו וועד הקהילה. פרצה מחלוקת גדולה. רוב תושבי העיר הוותיקים, חסידי קוסוב וויז'ניץ, תמכו בבית שטרן ומיעוט, שהשתקע בסיגט בשנים האחרונות, תמך בבית טייטלבוים. ר' יוסף שטרן לא היה איש מדנים. הוא שנא כל מריבה ומחל על כבודו. הוא הסכים לחלק את הרבנות: שרבי אלעזר ניסן ישמש רב והוא ראש בית דין. אולם המחלוקת לא פסקה בכך. מחרחרי הריב הלשינו על רבי יוסף, שבדרשותיו בבית הכנסת הוא מדבר נגד מדיניות הממשלה ורבי יוסף נאסר. העיר היתה כמרקחה. כמעט כל תושבי העיר גינו צעד זה של אנשי הפקר ואף אנשי הממשלה היו בטוחים שרבי יוסף חף מכל

* עיין ב"תהלה למשה" של ר' משה דוד טייטלבוים שבראש "ישמח משה" של ר' משה טייטלבוים, חלק א, על נביאים וכתובים וחמש מגילות, מאראמאראשסיגט תרס"ו, דף ד, ב, שכותב: ועוד היום נמצא מכתב קודש מכת"י אביו הקדוש [של ר' אלעזר ניסן] שכתב לאקרו"ט דק' סיגוט מרבה לספר ולהלל את בנו הגאון ולהפליא בשבחו כעל אחד מהראשונים בחריפותו ובקיאותו וצדקתו וקדושתו.

פשע. ביום השלישי למאסרו נכנסו לבית הסוהר קצין המחוז יחד עם פקידי ממשלה גבוהים וביקשו סליחת הרב על אי-הנעימות שנגרמה לו והבטיחו, שהפושעים ייענשו בכל חומר הדין. רבי אלעזר ניסן הוכרח לעזוב את סיגט לאחר שש שנות ריב ומדון. תיאור זה נמסר לי על ידי עד נאמן, ר' יוסף שטרן, איש ירושלים, ואין כל יסוד לפקפק בנכונותו. ועיין עכשיו: נ' בן-מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ' 94—96.

בעמ' קסח מעתיק המחבר מספרי "גויילי ספרים" (ירושלים תש"ז), עמ' כג—כד, הסיפור שמספרים על ר' אריה ליב ליפשיץ, שהיה רגיל לומר: שלושה חיברו ספריהם באופן שלא יבינו הקוראים: מהר"ם שיף ומהר"ל מפראג והראב"ע. מהר"ם שיף חיבר שלא אדע ורצוני לידע ואדע. מהר"ל חיבר שלא אדע ורצוני לידע ולא אדע. הראב"ע חיבר שלא אדע ולא אדע ולא רציתי לידע, ועם כל זה הודו כולם בגדולת נשמת הראב"ע. נוסח זה הבאתי כאן מתוך קונטרס שאלות ותשובות מן השמים עם פירוש קסת הסופר לר' אהרן מרקוס ז"ל, קראקא תרנ"ה, דף לא, א. ועיין עכשיו ניסוח לא מדויק בתרגום העברי של "החסידות" לר' אהרן מרקוס, תל-אביב תשי"ד, עמ' 289. ב"גויילי ספרים" הבאתי גם נוסח אחר של אימרה זו ולא ייחסתי כלל לר' אריה ליב ליפשיץ, אך ברומברג מביאה בספרו (עמ' קסט), לאחר הנוסח הראשון, בתוספת: ועוד היה אומר — והוא לא אמר כלל.

בהערות אלו לא נתכוונתי ח"ו לקנטר אלא להעיר על דברים הטעונים תיקון ואין ספק שהדברים יתוקנו במהדורה החדשה של הספר.

ט מרחשון תשט"ו

בשולי, מגדולי התורה והחסידות, ספר כ

על הרב א"י ברומברג אפשר לומר: "האי צורבא מרבנן דמי לפרצידיא דתותי קלא, דכיון דנבט נבט" (תענית ד, א). כיון שהחליט לעשות נפש לאחד "מגדולי התורה והחסידות" אינו נח ושקט עד שהוא מסיים את מלאכתו. בימים האחרונים זכינו בספר העשרים של "מגדולי התורה והחסידות" על "אדמו"רי נסכין, לכוביץ, קיידנוב, נובומינסק" והספר מלא עניין. חסידות זו העממית איש לא טרח עד היום ללקט "פניניה" המפוזרות ולתארה, לצייר דמותה ולחקרה. הרב ברומברג הצליח לאסוף דברים רבים שבעל-פה מזקני החסידים ומצאצאי הרבנים והם-הם המהווים יסוד מוסד לספר זה.

אני מרשה לי להוסיף בשולי הספר כמה הערות-קורא.

1. עמ' י: מדינת אוסטריה לא היתה מדינת קיר"א אלא "קיר"ה" (קיסר ירום הודו).

2. עמ' יא: בעל "דברת שלמה" אינו ר' שלמה "מסוקאל" אלא כרשום בשער ספרו: מו"ה שלמה לוצקר... מ"מ בק"ק סקאהל.

3. עמ' כו: כאן מובא הסיפור על ספר התורה שנכתב על-ידי ר' משה סופר מפרשעווארסק. אותו ספר-תורה היה שמור עד הזמן האחרון בקלויז שבסאדיגורה. מסורה בפי, שהספר נכתב במשך חמש שנים. כך מצאתי גם בספרו של יצחק אבן, פונ'ם רבינ'ס הויף,

ברוקלין 1922, עמ' 215—216.

4. על "פעולתו למען ישוב ארץ-ישראל" של ר' מרדכי מנסכין נמצאים פרטים נוספים במאמרו של פרופ' אברהם יהושע העשל

שנדפס בייו"א בלעטער, כרך 36, 1952, עמ' 127—130.

5. עמ' לח: "בשלחן ערוך כתוב: צריך להתפלל בנחת כמונה מעות. ואמר ר' מרדכי כמונה מעות של אחרים ומרשים לו לקחת מהם כמה שימנה, שאז הוא מונה בזריזות כדי להרבות לעצמו". אעיר תחילה, שלא מצאתי בשולחן ערוך אורח חיים דין זה, ש"צריך להתפלל בנחת כמונה מעות". עיין באורח חיים, סימן נא, סעיף ח, שאומר: "אין אומרים הזמירות במרוצה כי אם בנחת" ועל כך ב"באר היטב" בשם "דרכי תשובה": כאלו מונה מעות. וכן גם ב"קיצור שלחן ערוך", סי' יג, ב: וידקדק בכל התיבות כאלו היה מונה מעות. וברור שר' מרדכי הכניס ב"כמונה מעות" כוונה משלו. ר' שלום פערלאוו מקוידאנוב מספר על אביו, ש"דרך למודו היה בנחת, כל תיבה ותיבה בפני עצמה, כמונה מעות" (דברי שלום, ווילנא תרמ"ב, עמ' 16). עיין גם: ר' יוסף הכהן שווארטץ, ויצבר יוסף, גראסווארדיין תרצ"ו, עמ' 283: התפלל בנחת ובמתון מלה במלה ממש כמונה מעות.

6. עמ' עח: "ר' מרדכי נולד בשנת תק"ב לאביו ר' נח מנסכין". עירבב המחבר נסוויז' בנסכין. אמנם שתיהן בוהלין, אך נסוויז' אינה נסכין.

7. עמ' עח: "גם המגיד ר' דוד ממקוב מזכיר את ר' מרדכי [מלאכוביץ] בספרו שבר פושעים וזמרת עריצים שנדפס בשנת תקמ"ח". "שבר פושעים" ו"זמרת עם הארץ" המיוחדים בטעות לר' דוד ממקוב [אברהם רובינשטיין הוכיח, שהספרים הם של ר' יחזקאל מראדזימין, בנו של ר' דוד ממקוב. עיין: ארשת, ספר ג, עמ' 193] נמצאים עדיין בכתב-יד! כיצד הגיע הרב ברומברג לטעות זו? הוא השתמש בספרו של זאב רבינוביץ "החסידות הליטאית" (מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א), עמ' 112, שאומר "ושמו של ר' מרדכי נכלל ברשימת הצדיקים שבכתבי המתנגד ר' דוד ממקוב שבר פושעים" ו"זמרת עם הארץ", משנת תקנ"ח ולא שם לב שכאן מדובר

בשולי, מגדולי התורה והחסידות' ספר כ

ב"כתבים" שלא נדפסו! אמנם "זמרת עריצים" נדפס בשנת תקנ"ח, אך ר' מרדכי לא נזכר בו אלא ב"שבר פושעים". עיין: שמעון דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 417—424, 457—458.

8. עמ' קסב: כאן הוא מזכיר את הסידור "קהלת שלמה" של ר' שלמה חיים פערלאוו. שנדפס בשנת תרס"ז במאראמאראשסיגעט. באמת אין שמו של הסידור "קהלת שלמה", אלא "סדר תפלות לכל השנה כמנהג ספרד מעוטר... עם קהלת שלמה". סידור זה זכה באמת לתפוצה רבה וכבר לפני מלחמת העולם הראשונה קשה היה להשיגו. זוכרני כמה חזרו אחר סידור זה בסיגט, שחשבו, שכיון שנדפס שם הוא מצוי בה. בסיגט לא ראיתיו, אלא כשזכיתי ועליתי ארצה, נזדמן לפניי בירושלים עה"ק.

טו טבת תשכ"ג

ר' יחזקאל פאנעט

בשנת תקע"ג [1813] עזב ר' יחזקאל פאנעט את אוסטריק שבגאליציה והשתקע בטרצאל שבאונגאריה. אוסטריק וטרצאל שתיהן עיירות קטנות הן במפת הנדודים של עם ישראל וההבדלים בין אוסטריק שבגאליציה וטרצאל שבאונגאריה לא היו כנראה גדולים. עשר שנים ישב ר' יחזקאל על כס ההוראה בטרצאל. בשנת תקפ"ג [1823] עבר לקארלסבורג ונתמנה שם רב ראשי של טראנסילוואניה כולה. זו היתה משרה רמה וחשובה ביותר ואין ספק שהוא היה ראוי לה. כי ר' יחזקאל לא היה רב גאון בלבד, אלא גם חכם גדול ויודע פרק בתולדות ישראל והעמים. הוא מצא לפניו עזובה גדולה בשדה היהדות. באחת מתשובותיו (סי' עט) בספרו "מראה יחזקאל" הוא אומר: "כי מי יחוש יותר ממני, נושא עול המדינה הלזו ארוכה מארץ מדה ובני תורה מעטים". ובמקום אחר שם: "השי"ת יודע צערי ומכאובי נגדי תמיד בענינים כאלו ובפרט בעסק השוחטים במדינה זו". אך פעילותו הרבה במשך עשרים ושנים שנה בקארלס-בורג ניכרה יפה ביהדות טראנסילוואניה. ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד אומר עליו: "הוא היה כוכב מאיר, אשר האיר מאופל הבערות בנוגה ברק זרחו". נפטר בשנת תר"ה [1845] והשאיר אחריו בנים ובני בנים חשובים שהלכו בדרכיו ועד היום שושלת פאנעט משמשת ברבנות בבית ישראל בגולה ובארץ.

בימים האחרונים זיכנו אחד מנכדיו, ר' אלימלך אלטר פאנעט, בספרו "שערי ציון", שנדפס תחילה במ' סיגעט בשנת תרל"ה, בתוך ספרו "מראה יחזקאל", ונדפס עכשיו בצלמו כדמותו בברוקלין תש"ך. ולא הסתפק ר' אלימלך אלטר פאנעט בהדפסה חדשה בלבד, אלא

הוסיף לו בסופו "חידושי אגדה" יפים מתוך כתבי־יד המחבר, קונטרס "זכרון אבות" וקונטרס "בית צדיק", מעשה ידי ר' אברהם מאיר איזראעל, מצאצאי המחבר, בהם ניתנו תולדות בית פאנעט עד התקופה האחרונה; תולדותיהם של ששה דורות של רבנים בקהילות ישראל שונות. הדברים ניתנו בטעם ובדיוק רב. יודע הוא הרב איזראעל ערכם של תאריכים מדויקים וחשיבותם של פרטים ביוגרפיים נאמנים לתולדותיהם של גדולי ישראל. אין ספק שהוא ראוי לברכה נאמנה על כך מכל העוסקים בתולדות גדולי־ישראל. ומי יתן וימשיך בדרך זו.

אך ארשה לי להוסיף ארבע הערות:

א. בתחילת הספר נדפסה תשובתו של ר' יחזקאל פאנעט לאביו, ר' יוסף, על רבו ר' מנחם מנדל מרומאנוב. תשובה זו כבר נדפסה כמה וכמה פעמים. תחילה ב"מראה יחזקאל" (סי' קד) וב"תולדות רבינו יחזקאל" שבראש "דרך יבחר" לר' חיים בצלאל פאנעט (מונקאטש תרנ"ד) ובאחרונה על־ידי הרב מתתיהו יחזקאל גוטמן בספרו "רבי מנדל מרומנוב", תל־אביב תשי"ג. חבל שבין הדפסה להדפסה חלו שינויים בטכסט.

ב. שער הספר: "ספר שערי ציון כולל מאמרים עמוקים... נדפס מ־סיגעט יע"א... בשנת ברכת אבי לפ"ק". במ־סיגעט לא הדפיסו מעולם ספר בשם זה. יודעים אנו "ספר שו"ת מראה יחזקאל ושערי ציון" שנדפס בסיגט. המהדיר אינו רשאי לשנות ממטבע שטבעו חכמים בזמנו.

ג. בתחילת הספר, בראש הקונטרס זכרון אבות, צולם הפרק על ר' יחזקאל פאנעט מתוך ספרו של ר' יקותיאל ארי' קאמעלהאר "דור דעה". אמנם בסוף הדברים חתום "דור דעה", אך דומה שאין זה מן הנוהג להתקשט בצורה זו בנצחות של אחרים.

ד. אכן הנוהג והנימוס בספרות הם כנראה דברים שאינם מן

בשערי ספר

המקובלים ביותר. ואפילו רבני ישראל גדולים וחשובים מזלזלים בהם. עוד בשנת תרפ"ו [1926] פרסם אחד מצאצאי ר' יחזקאל, פיליפ פאנצט, ספר שלם בגרמנית על "רבינו יחזקאל" ובסופו אילן-היחס רב הענפים של המשפחה. אין ספק שהספר, עם כל הליקויים שבו, היה ראוי לתשומת לבו של הרב איזראעל.

ג כסליו תשכ"ג

שיירים מתורת חת"ם סופר

הרב אברהם סופר, המהדיר את ספרי המאירי, מעניק לנו מדי פעם גם "משהו" מתורת סבו. ר' משה סופר. בשנת תש"ז פרסם "חידושי חתם סופר" על סוגיות שונות בש"ס. בשנת תשי"ט פרסם "הגהות חתם סופר על כל הש"ס", שמצאן במקרה בין כתבי-היד המרובים בבית המדרש לרבנים על שם שכטר בני-יורק, והשנה — שירי שירים, לקוטי דברים לנשר הגדול... רבינו משה סופר... שלא ראו אור הדפוס מעולם ויוצאים לאור עם הערות ומראי מקומות.

ו"שירי שירים" אלה עניין רב בהם, בייחוד ה"שירים" הראשונים: שלוש קינות של ר' משה סופר ז"ל עם פירוש שלו. קינות אלו נשמטו משום מה מספרו "שירת ישראל". מה ראו המהדירים להשמיטן? עניין רב בזה. בקינות אלו באה לידי ביטוי חיבתו הגדולה של ה"חת"ם סופר" לארץ-ישראל ובייחוד לירושלים עירנו. המהדיר, הרב סופר, אינו חושש לגלות את האמת, אף על פי שאינה נעימה: — "דווקא מפני זה נמנעו מלהדפיס קינות אלו... חששו ופחדו מן המלשינים", שכאילו יהודי פרשבורג אינם די נאמנים לארץ מולדתם שבגלות ושארץ-ישראל היא מולדתם ומטרתם. עיין עכשיו: "צבי זהבי, מהחתם סופר ועד הרצל, ירושלים תשכ"ו.

אמנם הקינה הראשונה "אפר כירה גפש מרה" כבר נדפסה פעמיים: ב"תל תלפיות", מחברת כה, תרע"ז, עמ' רלה—רלו, וב"המעין", אלול תשי"ד, אף על פי כן הוסיף המהדיר הרבה: נוסח מתוקן, שהוכן כנראה על-ידי ר' יוזפא, בנו הצעיר של ה"חת"ם סופר", וניקוד משלו.

השיירים הבאים הם: חידושים לפרק אנדרוגינוס; על המקווה

בק"ק מאטרסדורף; ארבע איגרות — שלוש מהן מן החתם סופר ואחת מבנו ר' אברהם שמואל בנימין שעניין רב בהן.

באיגרת ב ממליץ ה"חתם סופר" על ש"ץ: "זכינו לשיחתו זו תפלה ולא זכינו לאורו, כי היש קל חמק עבר, והי' אלוקים עמו ויעלהו על במתי הצלחה". חבל שלא נזכר שמו של ש"ץ זה.

איגרת ד היא למעשה פסק־דין שכתבו החתם סופר בעצם ידו, חצי שנה קודם פטירתו (ג בניסן תקצ"ט). פסק הדין בא גם בתרגום אשכנזי־יהודי. המהדיר מסיק מזה, שרבינו לא רצה ליתן פסק בית־דין בכתב אלא בלשון קדשנו; התרגום אינו של החתם סופר. לבסוף באו עוד תשובה לר' עקיבא איגר מתוך כתב־ידו והערות ל"הגהות חתם סופר", מאת ר' יוחנן סופר, איש ירושלים.

המהדיר הוסיף הערות מאירות עינים כיד בקיאותו הטובה עליו וצילומים מכתב־היד.

והרי כמה הערות:

עמ' 19: הודי בהשחיתם. המהדיר מעיר שבברכות נח, א, דרשו הוד על בית־המקדש. "הוד" בפיוט הוא גם הוד־מלכות. עיין, למשל, בשיר "יום זה לישראל": אזכה הוד מלוכה, אם שבת אשמורה. ויוסי בן יוסי אומר בפיוט „אהללה אלהי אשירה עזו" שבמוסף לראש השנה: ושיתו על אדון הוד המלוכה. ועי' גם דברי הימים א כט, כה ודניאל יא, כא. אציין עוד, שהפרט בספר הזהר קושטאנדינא תצ"ו — תצ"ו הוא: ונתתי עליו הוד מלכות.

עמ' 27: "מגדיאל היא רומי כמו שכ' רש"י בראשית לו, מג". ועיין: פרקי דרבי אליעזר, פרק לח, ובתרגום ירושלמי. ועי' עכשין גם: רבינו בחיי, ביאור על התורה, מהד' ח"ד שעוועל, בראשית, עמ' ש.

שם: אליהו מלאך הברית. עיין רד"ק למלאכי ג, א: מכאן התקינו לעשות כסא הכבוד לאליהו שנקרא מלאך הברית. ועיין גם: ר'

אברהם פאלאג'י, שמו אברהם, שאלוניקי תרכ"ז, דף קכב, א, סי' לד.
בשער אומר המהדיר, ששיירים אלה "לא ראו אור הדפוס מעולם"
ולא דק. החידושים לפרק אנדרוגינוס נדפסו ב"ילקוט דניאל" לר'
דניאל פרוסטיץ—שטיינשניידער (פרעסבורג תרע"ג) והפרק על
המקווה במאטרסדורף אף הוא נדפס ב"מכתב סופר", חלק שני,
ירושלים תשט"ו, אך הדפסה זו מתוך כתבי־היד המקוריים ערכה
רב: היא מתקנת שיבושים מרובים ומשלימה השמטות וחסורים
בטכסטים שכבר נדפסו.

בשולי, מהחתם סופר ועד הרצל מאת ד"ר י"צ זהבי

ב"הצופה" מיום כא בשבט תשכ"ו נתן ש' קורא תיאור דמותו של הספר החשוב, שעיקר חידושו: יש בניין-אב לחזון המדינה של הרצל, שראשיתו ר' משה סופר ואחריו ר' יהודה אלקלעי, ר' יוסף נאטונעק, ר' עקיבא יוסף שלעזינגער וכו' ואנו פטורים לחזור אחריו. ואם באנו להוסיף משהו בשולי הספר הרי אין זה אלא השגות-קורא, שתולדות ישראל באונגאריה וספרותו נהירים לו. ולא באנו חלילה לקנטר, אלא להסב לב המעיין לדברים הטעונים תיקון.

כבר אמרנו, שיסוד הספר הוא ההנחה, שר' משה סופר הוא-הוא שהניח את היסודות ל"חיבת ציון" בשנת תקנ"ט [1799] והוא שהשפיע על ר' יהודה אלקלעי ור' יוסף נאטונעק וכו', אך כיון שהמחבר הגיע לקביעה זו, שהיא וודאי נכונה, אין כל מעצור במסלול ההשערות. כל מי שלמד פעם בפרשבורג, או שהוריו למדו שם, כבר נדבק בציונות. ואם ר' יהודה אלקלעי מונה בין האסונות שפקדו את ישראל בשנת ת"ר את פטירתו של ר' משה סופר, הרי זו כבר הוכחה, שהעריץ אותו בחייו ואת "מפעל חייו בשטח חבת ציון" (עמ' 156). אם מיכל ליב כ"ץ עלה ארצה, הרי זה וודאי מפני שהיה תלמיד-תלמידו של ר' משה סופר, ר' משה שיק (עמ' 236). ואם יעקב בלומנטאל, למשל, לא יצא מתחומה של הארץ (עמ' 237) הרי זה בהתאם לשיטתם של תלמידי ר' משה סופר, אף על פי שזהבי מונה גם תלמידים לא מעטים של פרשבורג שלא שמרו על מצווה זו. דומה שאונגאריה כולה הפכה ערש הציונות, כי אפילו ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב שר "שיר ציוני עממי" (עמ' 307). ואם ד"ר

מאיר קייזרלינג, רבו של בית-הכנסת הגדול בבודפשט, כתב ספרים על תולדות היהודים בספרד, הרי זו היתה השפעתו של ר' משה סופר, שהוכיח תמיד, שהתבוללותם של היהודים בספרד לא עמדה להם בשעת צרה (עמ' 281). דומה ששרשרת ההשערות אינה פוסקת מתחילת הספר ועד סופו. וחבל. הרי השערות אלו אינן מוסיפות כלל ליסוד העיקרי. ואם נמשיך בדרך זו הרי אז נמצא יסודות ציוניים אפילו אצל ר' חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים, רבה של סיגט, ואצל נכדו ר' יואל טייטלבוים; אצל ר' שאול בראך ואצל ר' שלמה זלמן עהרענרייך וכו'. ואיזה רב בישראל לא סיים את דרשתו בפסוק "ובא לציון גואל במהרה בימינו"!

ומן הכלל אל הפרט. פרטים רבים טעונים תיקון. אתעכב על פרטים אחדים שנתקלתי בהם תוך כדי קריאה.

עמ' 19, הערה 9. כאן מובא ספרו של ר' אברהם ברלינר "פתח סופרים", ברסלוי 1872. ברלינר לא חיבר כל ספר בשם זה. הכוונה לספרו "פליטת סופרים", שנדפס בשנת תרל"ב.

עמ' 23: השיר "אקונן במרר בכל שנה" נדפס גם על ידי יקותיאל יהודה גרינוואלד בספרו "קורות עיר פרעסבורג וגדוליה", מ.סיגעט תער"ב, עמ' 19. אמנם הנוסח שהיה בידו משובש הרבה. השיר חסר האותיות האחרונות (מ-ת). לא נדפסו אלא שתיים-עשרה המחרוזות הראשונות (א-ל).

עמ' 26. כאן נזכרת התנועה של "שומרי שבת" עם מנהיגה שמעון פטשי. זהבי מזכיר את ספר התהילים שתורגם לאונגאריית ואינו מזכיר כלל את סידור התפילה המיוחד שלהם שיצא בבודפשט בשנת 1914 על-ידי שנים ממורי בית המדרש לרבנים: ד"ר מיכל גוטמאן וד"ר שאנדור (אלכסנדר) הארמוש. ובמקום לשלוח את הקורא העברי בארץ לרשימות עיתונאיות בעיתון אונגארי אפשר היה לשלוח אותו לספרות עברית: צבי כשדאי, סדור תפלה להשבתאים הגרים

בזיברנבירגן, שנדפס ב"מזרח ומערב", כרך ד, תר"ץ, עמ' 105—113.
עמ' 27. כאן נזכר "ר' שמעון ורטהיימר" שנתן את הכסף להוצאת
התלמוד בפראנקפורט "בשנים 1712—1722" ויש לתקן: ר' שמשון
וורטהיימר... בשנים תפ"א—תפ"ב, 1721—1722. טעות זו מקורה
כנראה באנציקלופדיה העברית, כרך טז, עמ' 516.

עמ' 36: על ר' משה סופר ותקופת מאטרסדורף הוא מציין אל
מאמר של משה גולדשטיין במקום לציין אל "מאטרסדורף ולקורות
שבע קהילות... גם ימי נעוריו של ר' משה סופר" בתוך "מצבת
קודש" של ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד, ניו יורק תשי"ב.

עמ' 41: "אליהו הלוי חלפן... חיבר שיר תהילה לכבוד נאפוליאון
בשנת תקס"ב (1802) בשם 'השלום'. את השיר הזה שרו... ביום
'הושב החרב לנדן', אחרי כריתת ברית השלום באמין בשנה זו".
כמה טעויות כאן. השיר "השלום" חובר אחר שלום-לוניוויל (9
בפברואר 1801) ולא שלום-אמין. הוא הושב בבית-הכנסת הגדול ביום
הראשון, ג בכסליו תקס"ב [8.11.1801], ונדפס בפאריש בשנת תקס"ג
(1802), עם תרגום צרפתי וגרמני. עיין: יוסף קלוזנר, היסטוריה של
הספרות העברית החדשה, כרך א, ירושלים תשי"ב, עמ' 322—323.
זהבי מעתיק חלקים משיר "השלום" ואינו מציין המקור ששימש לו
יסוד. השיר נדפס כמה פעמים. במקום "הכלמו שונאי פרנקריך" נאמר
בדפוס הראשון שלפניי: הכלמו מושלי ארץ. ובמקום "רדו, אויבים,
מרום שבתכם, רדו וענו שלום. / בואו ותנו כבוד אל האיש
[נאפוליאון] ההולך לפנינו" שבנוסח זהבי, הנוסח בהוצאה הראשונה:
רדו מרום כסאיכם מלכים רדו יחדיו וענו שלום. / בואו כרעו ברך
אל האיש ההולך לפנינו. כך גם ב"שיר השלום" שב"כנסת ישראל"
של שפ"ר, שנה ב, תרמ"ח, עמ' 23 (אורות מאפל).

עמ' 42: "ר' יוסף דוד זינצהיים... וחי בשנים תק"ה—תקע"ב...
ידידו של ר' משה סופר... והספידו במותו, ביום ז טבת תקע"ג".

בשולי, מהחתם סופר ועד הרצל'

ר' יוסף דוד זינצהיים נפטר ביום ו' בכסליו תקע"ג [10.11.1812] ור' משה סופר הספידו ביום השלושים לפטירתו, ביום ז' בטבת תקע"ג.
עמ' 93: לב העברי. שם זה של ספרו של ר' עקיבא יוסף שלעזינגער חוזר כמה פעמים בספר. וכבר העירותי כמה וכמה פעמים, שהשם הנכון של הספר הוא: לב העיברי. העיברי, ראשי תיבות: הרב עקיבא יוסף בן ר' יחיאל.
עמ' 104: כאן מעתיק זהבי מיומניהם של משה ויהודית מונטיפיורי, שנערכו בידי אליעזר הלוי, על הביקור בצפת בשנת תקצ"ט [1829] ואומר, שמונטיפיורי "התייעץ הרבה עם ט. וי. דרוקר, שהביאו אתם מכוונות דפוס מפולין". במקור האנגלי כתוב: T. and N. Drucker וגם כאן נפלה טעות. במקום ז' צריכה להיות Y והכוונה לישראל ב"ק ובנו ניסן. גם להלן מזכיר זהבי את "ישראל דרוקר" שהקים חווה חקלאית בג'רמק ואינו מבחין, שישראל דרוקר זה הוא ר' ישראל ב"ק הידוע בתולדות הדפוס העברי בארץ.
עמ' 105: ר' שמואל א. ב. הנכון: ר' שמואל עבו. הרי משפחת עבו היא משפחה די מפורסמת בצפת. ר' שמואל עבו שימש נשיא כוללות הספרדים וקונסול צרפת בצפת.
עמ' 123—124: ר' יצחק אופלטקה. נשמט מד"ר זהבי, שחיבר גם חידושים על הש"ס, שהתחילו להדפיסם בירושלים בשנת תרס"ט, אך הספר לא נשלם ולא יצא. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ראיתי 34 דף. עיין גם: ארשת, ג, תשכ"א, עמ' 125, מס' 84.
עמ' 141: דוד שאג, "מת מות-גיבורים... יחד עם לה הגיבורים". ניסוח לא מדויק. הוא היה אחד מל"ה הגיבורים.
עמ' 154: השפעת הרב יהודה ביבאס — על ר' יהודה אלקלעי. נשמט מן המחבר מאמרו החשוב של מ' בניהו "ידיעות חדשות על רבי יהודה ביבאס" שנדפס ב"אוצר יהודי ספרד", ספר ג, תש"ך,

עמ' 95—111. ועיין גם שם "בשולי פרשת חיי" של ביבאס, מאת יצחק ר' מלכו, עמ' 112—114.

עמ' 228—229, בפרק "דוד מאיר גוטמן בין מייסדי החברה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ'" מועתק כרוז משנת תרל"ו מ"כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ-ישראל" של א' דרויאנוב והמחבר עושה בו כבשלו. הוא מתקן את לשונו ומשמיט מלים שהן נראות לו מיותרות וכך לא ייעשה.

עמ' 290, הערה 77: "ד"ר הרצל תמך בהוצאת העתון 'ציון', שיצא במרמרוש-סיגט ע"י המשורר הרש ליב גוטליב ותרם למענו דפוס במחיר 800 גולדן". הדברים אינם מדויקים. זהבי היה יכול להשתמש בדבריו של הערש לייב גאטליב עצמו בספרו "לידער פון מיין לעבן", סעאיני 1933, בו מסופר באבטוביוגראפיה, שנסע לווינה אל ד"ר הרצל וסיפר לו על רדיפות רבה של סיגט. גוטליב מספר, שהרצל האזין לדבריו בצער רב ושאל אותו על תכניותיו להבא לאחר שחדל להוציא את ה"יידישע פאלקסצייטונג". גוטליב השיב, שהוא מתכוון לרכוש לו בווינה במאות גולדן אותיות עבריות, שלא יזדקק לדפוס העברי בסיגט, שעמד תחת השפעתו של הרב, וישלם אותן בתשלומים חדשיים. הרצל צחק ואמר לו, שיבוא אליו למחרת בשעה 10. "אני אמתין לך כאן". למחרת כשבא אל משרדו של הרצל ניתנה לו המחאה על סך 160 גולדן, הוצאות הדרך, ופקיד הוביל אותו אל הפירמה "שוואב ובניו": "שם ערכתי הזמנה בסך 800 גולדן". לאחר חדשיים קיבל את האותיות בסיגט, ממויינות כהלכה, והתחיל מוציא את עיתונו "ציון".

עמ' 307: שירו הידוע של ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב. זהבי מביא כאן את המקור האונגארי עם תרגום עברי של יוסף פטאי. לנו ידועים גם תרגומים אחרים מדויקים יותר: של הרב משה דוד גרוס (הד"ס) ושל צבי ברמאיר. עיין: ספר היובל לר' ישראל

אלפנביין, ירושלים תשכ"ג, עמ' כח—כט. אגב: זהבי כותב על הצדיק, שחי "במאה הי"ח ובתחילת המאה הי"ט" בשעה שאנו יודעים בדיוק שנת הולדתו ויום פטירתו: תקי"א — ז אדר-שני תקפ"א.

עמ' 340: נשמט מהמחבר דבריו המעניינים של הרב חיים בראדי ז"ל על ר' שמחה בונם סופר, רבה של פרשבורג, על הלחץ שהופעל עליו, שיחתום על הכרוז נגד הציונות. בראדי מספר: אנשים שהיו באותו הזמן בפרשבורג וידעו את כל אשר נעשה, מספרים נוראות מאותו מאורע. הרב סופר, שהיה אז חולה מסוכן, סירב בכל עוז מלהסכים (על הכרוז נגד הציונות) ואחר שכפאוהו בכל מיני כפיות ואיומים חתם את שמו בעל כרחו ואחרי החתימה התעלף מרוב התרגשות ורבות עמלו כדי להשיבו לתחיה (עיין: מזרחי, ספר-יובל, ברלין תרפ"ז, עמ' 36).

עמ' 343: ר' משה אריה ראטה. נשמטו ממנו דברי נתנאל קצבורג עליו ב"סיני", כרך יח, תש"ו, עמ' שעז—שף, ודברי כותב הטורים האלה בספרו "מספרות ישראל באונגאריה", ירושלים תשי"ח, עמ' 71—84.

עמ' 345: מכתב לר' ישעיה זילברמן, רבה של וייצן. צריך לומר: ר' ישעיה זילברשטיין.

רבים התאריכים המשובשים בספר. אביא דוגמאות אחדות: עמ' 55: ג פרשת לך לך בשנת תקס"ז (1807). צריך לומר: 21.10.1806; עמ' 62: בערב סוכות שנת תקע"א (1811). התאריך הנכון: 21.10.1810; עמ' 101: בשנת תקפ"ב (1824). הנכון: 1822; עמ' 171: כח חשון תרל"א (1871). הנכון: 22.11.1870. עמ' 175: יד חשון תרל"ג (1873). הנכון: 13.11.1872; עמ' 176: ה חשון תרל"ה (1875). הנכון: 16.10.1874; עמ' 207: ג דחנוכה תרכ"ז (1867). הנכון: 5.12.1866; עמ' 239: ה כסלו תקצ"ח (1838). הנכון: 3.12.1837; עמ' 237: יב חשון תרע"ה (1915). הנכון:

בשערי ספר

1.11.1914 ; עמ' 306 : ראש השנה תרנ"ט (1899). הנכון :
17-18.9.1898.

אין ספק, שהספר יזכה לכמה מהדורות ובהן יתוקנו השגיאות
הנחתנות לתיקון.

כו אדר תשכ"ו

קול אריה' בין פרשבורג וצאנז

כמה ספרים ידועים לנו בשם "קול אריה". המפורסמים שבהם — "קול אריה" של ר' אריה ליב "מגיד מישרים ומוכיח דק"ק פולנאה", שנדפס פעמיים: בקארעץ תקנ"ח ובטשערנאוויץ תרכ"ב; "קול אריה" של ר' אריה ליב חריף, ששימש "אב"ד ור"מ בק"ק האמלע במדינת רוסלאנד" שנדפס בירושלים תרכ"ו. השלישי הוא: "שאלות ותשובות קול אריה מאת הארי שבחבורה מנורה הטהורה שר התורה הרב הגאון הקדוש המפורסם מופת הדור" ר' אברהם יהודה הכהן שווארטץ, ששימש תחילה רב בברגסאס ובסוף ימיו במאד, סילאדי שאמלויא תרס"ד. דומה, שהשלישי הוא המפורסם ביותר. בכל אופן: כשהזכירו באונגאריה את השם "קול אריה" ידעו, שזהו רבה של ברגסאס-מאד. הספר זכה ויצא בימים אלה שנית בירושלים "בהוספות הערות וביאורים מכתב יד קדשו" של ר' שלמה זלמן עהרענרייך הי"ד, נכד המחבר, שהוציא את הספר בפעם הראשונה, ובתוספת "קונטרס לב אברהם הכולל הערות והגהות וביאורים" מהרב אברהם וויינפעלד. אמרתי: ראוי הוא הספר וראוי הוא המחבר שנקדיש לו שורות מספר.

*

הוא היה גאון. משכמו ומעלה גבוה מכל רבני הסביבה. מקהילה קטנה עתיקה באונגאריה בא לפרשבורג, לישיבתו של בעל "חת"ם סופר", וכבר בפגישה הראשונה אמר לו הרב: יפה אתה לומד, "זיא לעהרנען וואהל". הוא לא למד בפרשבורג אלא שנה ומחצה. בתחילת שנת ת"ר נפטר הרב הגדול והתלמיד, שהיה אז בן חמש-עשרה, עזב את פרשבורג. אבל תקופה קצרה זו שהסתופף בצילו של האילן הגדול הניחה חותמה עליו.

מפרשבורג עבר לוורבונג, לישיבתו של ר' בנימין וולף לעזוב, בעל
 "שערי תורה", ולמד שם שנה אחת, אך דמותו נקבעה בפרשבורג.

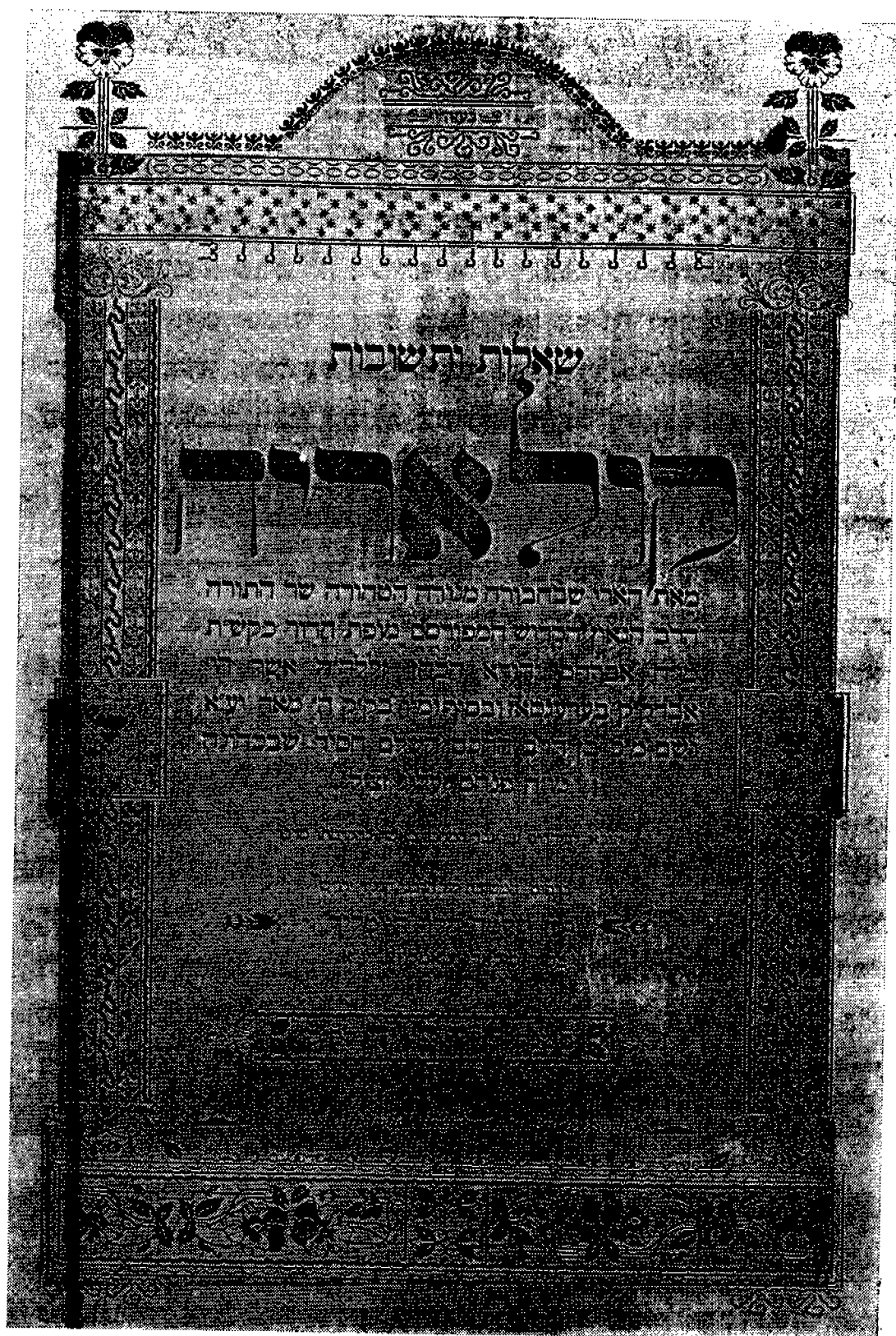
*

עוד מעט והוא עולה על כסא הרבנות בברגסאס. כאן הוא יושב
 עשרים שנה. מברגסאס הוא חוזר לעיר מולדתו הקטנה, ה' מאד,
 ויושב בה מוקף כבוד רב, אהבה וידידות שלוש שנים. נפטר במוצאי
 חג הסוכות שנת תרמ"ד והוא בן סא שנה בלבד.

*

אמנם פרשבורג עיצבה את דמותו, אך מסגרת פרשבורג צרה
 היתה בשבילו. הוא נסע לצאנז, ומשנסע פעם אחת כבר נדבקה נפשו
 בה. עשרים ושיש פעמים חגג בצאנז את חג השבועות.

בספרו של ר' ש"י עגנון "אתם ראיתם" (עמ' קסה) מובא, שנוהג
 היה הגאון בעל "קול אריה" שהיה נוסע בכל שנה לחג השבועות אצל
 רבו לצאנז. פעם אחת בחג השבועות באשמורת הבוקר נכנס לבית
 המדרש ולקח לו גמרא ולמד. בא עשיר אחד ומצאו יושב ולומד.
 התחיל העשיר מרקד ומשורר בשמחה עצומה. שאל אותו הגאון:
 לשמחה מה זו עושה? אמר לו: נסתכלתי בי באיזה מעמד הייתי
 עומד היום, אלמלא לא נתן לנו הקדוש ברוך הוא את התורה. מר
 שהוא חריף ובעל מוח ודאי היה מתמנה למנהיג מדינה, או למיניסטר
 או כיוצא בזה, אבל אני איש פשוט אני מה הייתי היום, אכר או
 חוטב עצים. עכשיו שאני יהודי היאך לא אשמח. כיון ששמע אותו
 גאון כך סגר את הגמרא ועמד ואחז אותו בידו וריקד עמו. כשבאו
 המתפללים אחד אחד וראו את שר התורה עם שר האלפים ששים
 ושמחים בשמחת התורה ריקדו אף הם עמהם. עד שנתמלא בית
 המדרש מחולות וריקודים ולא פסקו מלרקד עד שנכנס הרב מצאנז.
 שאל אותם: לריקוד מה זה עושה? וסיפרו לו. ניענע להם ראשו
 ואמר: יאה יאה.

שער "קול אריה" מאת ר' אברהם יהודא הכהן [שווארטץ]
 סילאדי שאמלויא תרס"ד [1904]

משנוכחה פרשבורג שצאנו כבשה את לבו של הגאון גברה הטינה בלב. יש אפילו והסיחו את דעתו הימנו. ר' שלמה סופר, רבה של ברגסאס, בעל "איגרות סופרים", אינו מונה אותו בין תלמידי "חת"ם סופר". הקנאה שבלב גדלה. סח לי ש"י עגנון: היודע אתה משום מה אינם מזכירים את שמו של בעל "קול אריה" בין תלמידי "חת"ם סופר"? שהוא קיבל על עצמו מרות צאנו ולא קיבל על עצמות מרות פרשבורג. אמנם צאנו הטילה את מרותה על ר' אברהם יהודה הכהן, רבה של ברגסאס-מאד.

לפני שנים מספר נוכחתי בשמחה שלמצוה בבית ר' שמואל הכהן וינגרטן בירושלים. בין הנוכחים הרב עקיבא סופר, ז"ל, ונכד בעל "קול אריה". האחרון הוצג לפני רבה של פרשבורג ולא ידע הרב "קול אריה" מיהו. בפרשבורג השכיחו את "קול אריה" ויוצאי חלציו.

*

כשקראתי את ספרו של יהושע ראקער "דער סאנזער צדיק, ר' חיים האלברשטאם זצ"ל", ווין תרפ"ז, וראיתי את התמונה של "הזקנים וגדולי הדור" שיצאו מבית-המדרש הגדול בצאנו — ובתוכם ר' אברהם יהודה הכהן, רבה של ברגסאס — וצעדו אל בית-המדרש הקטן של ה"חברה קדישא" בו הוכרו "חרם" על ר' ניסן ב"ק בירושלים, אז ראיתי גם את דמות-דיוקנו של רבה הגדול של ברגסאס.

*

"קול אריה" הוא אחד הספרים החשובים ביותר שחוברו באונגאריה. הספר יצא לאחר פטירתו על-ידי נכדו, בן בתו, ר' שלמה זלמן עהרענרייך הי"ד. זה שנים שהספר לא היה מצוי. טוב עשה אפוא נכדו של ר' שלמה זלמן עהרענרייך, הוא ר' חיים צבי עהרענרייך, שהוציא את הספר שוב בירושלים.

קול אריה' בין פרשבורג וצאנז

חשובות ה"הערות" שנוספו, שנמצאו על טופס של "קול אריה" של ר' שלמה זלמן עהרענרייך.

*

שמעתי פעם מפי ר' חיים יודא ליב אויערבאך ז"ל, איש ירושלים, שהספר "קול אריה" שימש יסוד לדרשתו הראשונה של הרב ר' יוסף צבי דושינסקי ז"ל בירושלים. אמרתי אז לר' חיים יודא ליב אויערבאך: איני תמה על הרב דושינסקי שהשתמש ב"קול אריה", שסוף-סוף היה ספר קלאסי לרבני אונגאריה; תמה אני שהוא הבחין בכך, שהספר לא היה ידוע כלל בירושלים. ר' חיים יודא ליב אויערבאך חובב ספרים היה והשתדל להשיג אפילו ספרים יקרי המציאות.

*

וידוע אני עוד אגדה יפה על תקופת פרשבורג של בעל "קול אריה" המובאת ב"גילי ספרים" (עמ' כא—כג): רבי יהודה מודרן, נכדו של בעל "קונטרס הספיקות", חברו של בעל "קול אריה", גאון גדול היה ולא רצה לישב על כסא־רבנות. בשער ספרו "זכרון שמואל" (זאלקווא תרכ"ז) רשום: "לא רב ולא אב"ד ומואס בכבוד ותהלה, עוסק בתורה יומם ולילה". הגאון ר' אברהם יצחק גליק קרא לו: "אבן הזוהר כעצם השמים לטוהר". שני ספרים הדפיס בחייו: "זכרון שמואל", על מסכת גיטין, ו"פרי העץ" על התורה (שני חלקים: מונקאטש תרמ"ה—תרמ"ז) וכל היסורים שבאו עליו אחר הדפסת שני ספרים אלה תלה בכך, שהדפיס את חידושיו בחייו. זאמרו עליו, על רבי יהודה מודרן, שזכה לגילוי־אליהו בתקופה שהסתופף בצל רבו ר' משה סופר בפרשבורג. וכך היה אותו מעשה. יום אחד נכנס לבית־המדרש אדם לבוש קרעים שפניו עוררו אימה. אותה שעה ישבו התלמידים ולמדו. משהבחינו באדם שנכנס, יש שניגשו אליו ובירכוהו; יש שהסתכלו בו והמשיכו בלימודם; יש

שעמדו ממקומותיהם והתלוצצו בו. פתאום נכנס הרב. הוא הבחין מיד באורח וניגש אליו, שמח עמו שמחה רבה והזמין לביתו. ישבו ושוחחו שעה ארוכה. תמהו התלמידים על כך. כשהלך האורח והרב חזר לבית-המדרש ניגשו אליו תלמידים ושאלוהו על מהותו של האורח שנתעכב בביתו שעה ארוכה. גילה להם הרב שהיה זה אליהו הנביא והוסיף: אלה שניגשו אליו ובירכוהו יהיו רבנים גדולים מורי-הוראה בישראל; אלה שהסתכלו בו והמשיכו בלימודם, יהיו גדולי-תורה, אך לא יזכו לישוב על כסאות הוראה; בין אלה היה גם רבי יהודה מודרן. אלה שעמדו והתלוצצו בו, סופם שיצאו לתרבות-רעה. והוסיף שם הכותב, שקבלה בידו, שהרב אברהם יהודה הכהן שווארטץ היה בין אותם התלמידים שניגשו אל האורח ובירכוהו; בין אלה שהבחינו באליהו הנביא.

א טבת תשכ"ג

רשימתי זו עוררה תגובות, לחיוב ולשלילה. הגיעו אלי שתי איגרות שיש בהן עניין רב: איגרת הרב נתן צבי פרידמן, בני-ברק, ואיגרת ר' אברהם שישא הלוי, לטשורת (אנגליה). אביא בזה שתי האיגרות כמות שהן:

איגרת הרב נתן צבי פרידמן

בני-ברק, א טבת תשכ"ג

לכבוד אהובי ידידי חכם וסופר ר' נפתלי בן-מנחם נ"י ויופיע!
קראתי בשים לב מאמרו ב"הצופה" של היום על הגאון בעל "קול אריה" זצ"ל ועל דבר השמיטה שהשמיט בעל "איגרות סופרים" את שמו מבין תלמידי החת"ם סופר זצ"ל. גם אני התפלאתי מעודי על זה וחשבתי כי דבר זה קשור עם רבנותו של מחבר איגרות סופרים [ר' שלמה סופר] בקהילת ברגסאס, שהגאון בעל קול אריה כיהן שם ברבנות וחתנו [ר' אליעזר צוקער] המשיך שם בחזקת הרבנות ובדאי היו שם עניינים בחזקת

קול אריה' בין פרשבורג וצאנז

הרבנות (עיין מה שכתב הרב [יקותיאל יהודה] גרינוואלד בס' תולדות מהר"ם שיק [לתולדות הריפורמציאן הדתית בגרמניא ובאונגריא, המהר"ם שיק וזמנו, תש"ח] בדבר מנויו של השבט סופר [ר' שמחה בונם סופר] עם פטירת הכתב סופר [ר' אברהם שמואל בנימין סופר]). מחבר איגרות סופרים היה חשוד לערבב עניינים אישיים בסידור ספריו. הוא הדפיס מכתב תוכחה חריף של הכתב סופר להגאון ר' קאפל רייך, רבה של בודאפשט (כשהיה כבר ישיש ובני ביתו רצו בכל אופן למנוע פרסום המכתב) מפני ברוגז שהיה לו עם המשפחה, כי בנו הרב שמואל רייך מורבוי היה פעם חתנו והתגרשו בשצף קצף.

גם זקני הגאון החסיד ר' יצחק אייזיק פרידמן, רבה של נ' באיאם ואחר-כך בנירדיהאז, היה תלמיד החת"ם סופר ושמו נשמט מ"איגרות סופרים". שמעתי, שר' שלמה סופר שימש לפני ברגסאס רב בדרטשקה והתנהגותו האישית עוררה תרעומת בעיני זקני זצ"ל, שהיה קנאי גדול וגבה טורא ביניהם (דרטשקה היא סמוכה לבאיאם). אך ההסבר שכבודו מביא, שסיבת ההשמטה היא קשריו של הגאון בעל קול אריה לצאנז, מסביר גם את העניין של זקני זצ"ל, כי הוא נסע כל שנה לשבת שמברכין חודש אלול לצאנז וביצע בתקיפות כל הוראות ה"דברי חיים" זצ"ל ועל-פיו הגהיג תקיעות בלחש, שעוררו התנגדות גדולה בקהילות שלו, שמנהגן היה מנהג אשכנז. בס' זכרון למשה לר' יוסף הכהן שווארטץ [אראדעא תרצ"ח] בסופו מביא סיפור מעניין מזקני זצ"ל, שהיה תלמיד החת"ם סופר ונסע לצאנז. עיין שם. זה מסביר הרבה. הספר אינו תחת ידי. בברכה שלימה וברגשי כבוד

נתן צבי פרידמן

איגרת ר' אברהם שישא הלוי

בס"ד א וארא אל האבות שלום ושלו"ה לפ"ק

שלו' וברכה לכ' ידידי היקר ר' נפתלי בן-מנחם הי"ו.
תודה רבה בעד שילוח "הצופה" מיום עש"ק א טבת שנה זו, בסימון

מאמרך "קול אריה בין פרשבורג וצאנז". אכן האמת אגיד, כי צער גדול גרם לי מאמרך זה — לא משום שאני נצר מטע פרעסבורג, אלא משום שנתפסת לערבב היסטוריה עם סיפורי מעשיות...

חביבי, האם באמת שכחת מכתב כח שבספר תולדות קול ארי' [מאת ר' דוב בער שפיטצער, קליינווארדיין ת"ש], עמ' קנז, מכתבו הלבבי של... ר' שמעון סופר זי"ע להמליץ על... הגאון האדיר בעל קול ארי' שיקובל למונקאטש ובו הוא כותב בין השאר: "...ה"ה הרב הגאון המובהק החריף ובקי בחדרי תורה בנגלה ובנסתר תלמיד חביב מתלמידי אאמ"ו מאוה"ג זצ"ל מו"ה אברהם יהודא הכהן...".

האם באמת שכחת מה שכתב הכתב סופר זי"ע לזקנד הגאון הגדול ר' נפתלי הכהן [שווארטץ] זי"ע — אשר שמו הגדול והקדוש בקרבך — באבן העזר, סי' צה, מיום יג בטבת תרכ"ח: הרבני המופלג... מו"ה נפתלי נ"י בה"ג אבד"ק בערעגסאז יע"א. זה שבועות אשר קבלתי מעשי ידי אצבעותיו הנעימים לא ידעתי ולא שמעתי אכנהו ובנתיים נחלתי ר"ל ובליל ש"ק בא הכתוב השני מאתו ובקש מאתי להשיב לו על דבריו. ואם כי קשה עלי מאוד למלאות מבוקשו לעת עתה, כי חלוש המזג אני ויש לפני דברים נחוצים לדינא, בכ"ז לא אשיב פניו ריקם אחר השמיעת בין הבחורים שמעו הטוב. ועוד בזכרוני אביו הגנ"י כאשר יצק מים על יד אבא מאור הגולה בעל חת"ם סופר זצ"ל. ומרן הכתב סופר מסיים תשובה נפלאה זו שכתב בהיותו חלש ואחר מחלה קשה (כידוע): הכ"ד ד"ש ושלוש אביו ידיד נפשי הגנ"י.

האם באמת שכחת שכב' קדושת זקנד הגנ"ל מביא פעמים אין מספר מה ששמע מאחיו ר' אהרן ז"ל בקראקא מה ששמע מהג' ר' שמעון סופר זצ"ל ומה שהוא עצמו שמע ממנו?

האם באמת שכחת מה שכתב רבך גאון ישראל וקדושו [ר' שלמה זלמן עהרענרייך הי"ד] משאמלוי זי"ע במכתבו שבראש ספר תולדות קול אריה? ואחרי הביאו התשובה הנז' ממרן הכתב סופר זי"ע, הוא מוסיף.

קול אריה' בין פרשבורג וצאנו

שם ואומר: "ובאסיפה הגדולה בעיר בודאפעסט בשנת תרכ"ט הלך אדוני אבי זקני ז"ל לקבל פני הגאון בעל כתב סופר ז"ל ובנו הג"מ נפתלי ז"ל הלך אתו ונשקו הכתב סופר על מצחו ואמר: ראה פניך לא פללתי והנה הראה אותי אלקים גם את זרעך".

והן ידעת שכ"ק הרב מפרעסבורג, ר' עקיבא זי"ע, כמה הסכמות כתב לנכדיו של הקול אריה: לר' יוסף ולר' פנחס ועליג הי"ד.

לפניי מונח כרטיס-דואר מר' עקיבא סופר לר' יוסף הכהן שווארטץ הי"ד מיום ד וצויתי את ברכתי תרצ"א: לידיד נפשי... וחותר: ידידו הדוש"ת באהבה... האם באמת זו היא "היסח הדעת ממנו"?

זכור ואל תשכח, שמכתבו הנז' של ר' שמעון סופר הוא משנת תרל"ט, שנה ויותר טרם שיצא הגאון קול אריה את ברגסאס ורק כארבע שנים לפני מותו, שאז כבר הסתופף הגאון בעל קול אריה יותר מעשרים פעם בצילא דמהימנותא בצאנו.

אכן הדבר פשוט — ועניין אי הזכרת שמו של הגאון בעל קול אריה בין תלמידי מרן החת"ם סופר על-ידי ממלא מקומו, הוא הרב ר' שלמה סופר זצ"ל, באיגרות סופרים — למה לך להישען על סופר... בשעה שרבך הגאון משאמלוי גילה סוד זה בראש ספר "זכרון למשה" (עמ' 5) ואני מצטט: "וכפי הנראה היה זה בכוון מחמת איזה שנאה לבניו...". וכאן האמת צריך להיאמר, דבר שהיה ידוע לכל, מקטן ועד גדול בכל רחבי מדינת הגר וטשכוסלובאקיה, שבנו של בעל קול אריה, ר' שלום ובני-ביתו, שגרו בבערעגסאז, לעולם לא מחלו לק"ק בערעגסאז על הצרות הצרורות שהיו מנת חלקו של [אביהם] הגאון הנז' והם נקמו נקמתם בממלא-מקומו, אשר לפי דעתם לא היה רשאי לישוב על מקומו. והם שמרו טינא בלבם כל ימי שבת הר"ש סופר זצ"ל שם וכמובן לא היתה ישיבתו סוגה בשושנים ביניהם. ודומה לי שדי בזה. הלא הם כולם כבר בעלמא דקשוט וה' יכפר...

הק' אברהם שישא הלוי

מחבר שברה מליטא והשתקע בקופנהאגן

כשם שאין אנו יודעים דרך הרוח כך אין אנו יודעים גם דרך האדם על האדמה. יש שהסופה עוקרת את האדם משרשיו, נוטעת אותו הרחק-הרחק ממקום צמיחתו והוא גדל בסביבה לא ידעוה לא אבותיו ולא אבות-אבותיו. עליו לעמול קשה כדי להיקלט במקום שהרוח הטילתו.

והרי דרכו של מחבר:

ר' מאיר בן יצחק, שזיכה אותנו בשני ספרים חשובים, כמעט ואינו ידוע בספרותנו. ספריו "קרן אור פני משה" ו"קולי יעקב" נדפסו בהאמבורג: הראשון בשנת תקמ"ז [1787] והשני בשנת תקס"ג [1803]. שמו אינו מופיע לא בשער ספרו הראשון ולא בשער ספרו השני, אלא בקיפולי הספר, בהסכמה ובשירים בהם הוא פותח את דרשותיו, אתה מגלה את שמו. המחבר דואג לפרסם בשערי ספריו את הנדיבים שחסה בצילם, שתרמו להוצאת ספריו, אך הוא עצמו עפר הוא תחת כפות רגליהם מיהו ומהו שיבוא בשער.

הספר הראשון "קרן אור פני משה" בא להנציח את זכרו של "הרבני המופלא איש צדיק וישר פעלו, המופלג בתורה וביראה ובמעשים טובים כבוד אומר בהיכלו, המנוח כבוד מוהר"ר משה זללה"ה תנצב"ה, בן התורני הקצין פו"מ (פרנס ומנהיג) הנגיד כהר"ר אשר אנשיל נ"י ממשפחת הויזין בק"ק קאפנהאגן. יע"א", שנאסף אל עמיו בקופנהאגן ביום טז תמוז תקמ"ב [28.6.1782] והוא "כבן שלושים לכח".

הספר השני "קולי יעקב" בא להנציח זכרו של ר' יעקב יוקל, בנו של ר' משה הויזין, שאף הוא מת בצעירותו, "קרוב לבן עשרים שנה", ביום ד אדר"ב תקנ"ט [11.3.1799].

ספר

קרן אור פני משה

אשר קלטתי ולקטתי גנרים בראש אמיר • אנכי חרל
באלפי לא סביר ולא גמיר • המהכה להניע לימים
לב אכן בלב בשר להמיר • היושב באהל תורה אשר נטה
ואשר יסר והניח ברכה אחריו • הרבני המופלא איש צדיק
וישר פעלו • המופלג בתורה וביראה ובמעשים טובים
כבוד אוטר בהיכלו • הסנות כבוד מוהרר משה
וללהיה תנצב"ה • בן התורני הקצין פר"מ הנגיד כהר"ר
אשר אנשיל גי ממשפחת הויזין • בק"ק קאמנהאן

יע"א :

ובהלואת כל ההוצאות נעשה ע"י במצוות אחי המנוח ד"ר
ה"ח התורני הקצין הנגיד • כהר"ר דוד הויזין גי •

נדפס

בהמבורג

נדפס המסותפי כהר"ר אליעזר ליוז שפס וולטמן הקהלה •

וכהר"ר נתן ברם מאי

לפ"ק

קרן אור פני משה

נשנת

שער "קרן אור פני משה", המבורג תקמ"ז [1787]

וודאי הנדיבים היו אנשים חשובים ביותר וכל הכבוד להם, ששמו
לב ל"חכמת המסכן הבזוייה" והשתדלו להרים מעט קרנה. בכל מקום

ובכל זמן נמצאו יחידים שכבוד התורה ונושאייה יקר היה בעיניהם והשתדלו לתמוך בחכמי ישראל, אבל יותר משאנו להוטים הפעם אחר קורות חייהם של נדיבי ישראל, יקרים לנו הנתונים על חייהם של חכמי ישראל. ומשהגיעו לידי ספריו של ר' מאיר ב"ר יצחק האלמוני חסתי עליו ואמרתי להציב לו יד בין המחברים.

ר' מאיר ב"ר יצחק נולד בליטא—פולין. בבחרותו אמר "צלולה תהיה החבית כעצם השמים לטוהר, להיות מן המשכילים אשר כרקיע יזהירו לזוהר", אך חיל אשמותיו רדף אחריו והשיגו. סבבו עליו סיבות שונות ומשונות "עד כי ירד לטמיון כל מתן ומוהר". הוא הוכרח לעזוב את ביתו השקט ואת נחלתו והגיע לפוזנא, לעירו של ר' רפאל הכהן, ששימש מקודם רב בפינסק, ונתמנה מקרי-דרדקי. משעבר ר' רפאל מפוזנא לאה"ו, עבר גם הוא עמו. ומאלטונה עבר לקופנהאגן. כאן כבר הגיע לרועי-צאן: "כי מרעות כבשים כדברם, באתי לרעות פלגסים קרובים לאילים, להיות עתידים לעתודים ותיישים בעלי קרנים, בני יד וטו אשר הגיעו לנר מצוה ותורה אור". תחילה שימש מלמד בביתו של ר' יצחק טיקטין ואחר-כך עבר לביתו של ר' משה הויזין. כאן חיבר את שני ספריו החשובים: הראשון על התורה והשני על המועדים.

אין אנו יודעים היכן נולד, אך ברור שנולד בליטא, שבספרו "קולי יעקב" (דף סב, א) הוא אומר: "למען אחי ורעי אשר בארץ מולדתי מדינת ליטא בפולין, אדברה נא את אשר הציקתני רוחי, למענם לא אשקוט ולא אחשה, לא אשא חרפה על קרוביי ועל מיודעי, ואשיחה במר נפשי את אשר ראו עיני למען אשר יהיו דברי אלה תוכחה מגולה לבני דורינו זה".

במקום אחר (קולי יעקב, דף נו, א) הוא מזכיר את ר' סיני ב"ר יעקב "מק"ק אוזדא במדינת ליטא בגליל מינסק", שבילדותו הסתופף בצילו.

בהקדמתו ל"קרבן אור פני משה" הוא מספר על בנו שלמד בוויילנא ואינו מזכירו בשמו, אך בספרו "קולי יעקב" (דף כד, ב) הוא מזכיר את בנו מרדכי גבריאלי, ששאל אותו שאלה "כשהיה פעוט כבר שמונה", אך נראה שהיו לו עוד כמה בנים, שבהקדמה ל"קולי יעקב" הוא אומר: "אשר על כן אני מצווה לבניי שיחיו שיצוו לבניהם ובניהם לבניהם".

הוא רגיל לפתוח כל דרשה ב"קולי יעקב" בשיר ובהקדמתו לספר הוא מתנצל על כך ומראה שגם "האמוראים עשו פיוטים בחרוזים" ו"חברו שירים ופיוטים", שלא יחשדוהו כנראה ב"השכלה".

דרשותיו מחולקות ל"שמעתתא" ול"אגדתא" ואין מלכות אחת נוגעת בחברתה. הרב י"ל הכהן מימון ז"ל אמר פעם, שספרות הדרוש היא הפובליציסטיקה של הזמן. אמנם לא כל דרוש הוא פובליציסטיקה. עברתי למשל על ספריה הקלאסיים של משפחת טייטלבוים: ישמח משה, ייטב לב וקדושת יום טוב. הכל מצאתי בהם, חוץ מדופק הזמן. הספרים יכלו להיכתב בכל תקופה. בספריו של ר' מאיר ב"ר יצחק דופק הזמן מורגש בכל עמוד ועמוד. על-ידי ביאורי מקראות ומאמרי חז"ל שמטרתם תורה לשמה אתה רואה את המוכיח בשער המורם מן העם. והוא הרי אינו לא רב ולא אב"ד אלא מלמד תורה. ספריו מעוטרים בהסכמותיו של ר' רפאל הכהן, רבה של אה"ו, ובאחת מהן, על ספרו הראשון, הוא נותן ביטוי יפה לאפיו של המחבר: "ענוותן ושפל בירך שייף עייל ושייף נפיק וגריס באורייתא תדירא ולא מחזיק טיבותא לנפשי ולכן כתב ספרו עד לו לא בא הכותב לפרש שמו והעלה לשם כבוד אפדנו של תורה".

פרטים נוספים על המחבר לא מצאנו. מפי מר י' מארגולינסקי, קופנהאגן, נודע לנו, שנפטר בקופנהאגן ביום ז בטבת תק"ע

[14.12.1809], בן 73.

טו מרחשון תשכ"ה

מחבר פלאי והוא ידוע

בשנת אסת"ר, כלומר בשנת תרס"א [1900], הופיע במונקאטש, בדפוס המשובח של צבי יעקב קאהן ומנחם קליין, הספר "דרך הטוב" על חמשה חומשי התורה "אשר חיבר בעזרת אל שדי בריך הוא, איש רש ונקלה עני ודל, לכבוד השם יתברך ויתעלה ליראה שמו לעד ולנצח נצחים אמן". משום מה החליט המחבר בשנת אסת"ר להסתתר ואין הוא מגלה את שמו בשער.

חיים דב פרידברג רושם את הספר ב"בית עקד ספרים", כרך א (תל-אביב תשי"א), עמ' 249, ואומר על מחברו שהוא "פלאי". ר' חיים ליברמן, איש ניו-יורק, שרשם דפוסי מונקאטש ב"קרית ספר" (כרך כז, תשי"א) משער משום מה, שהמחבר הוא ר' מרדכי ראטהשטיין, בעל הספר "בית ועד לחכמים" (מונקאטש תרמ"ז). ולא הסביר מה ראה לתלות את הספר דוקא בר' מרדכי ראטהשטיין. אומר בלשונו של ר"ח ליברמן: כל דברים אלו דברי טעות המה, כי לאמיתו של דבר ניתן לגלות שם המחבר בשער הספר ובהקדמה (דף ג, ב).

במסגרת השער תשעה פסוקי תהלים הפותחים באותיות יהודה אריה:

יבאני רחמיך ואחיה כי תורתך שעשעי;
הורני ה' דרך חקיך ואצרנה עקב;
ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש;
דרך שקר הסר ממנו ותורתך חנני;
הבינני ואצרה תורתך ואשמרנה בכל לב;

בשערי ספר

שער "דרכ הטוב", מונקאטש תרס"א, 1900

אחלי יכוננו דרכי לשמור חקיד ;
ראש דברך אמת ולעולם כל משפט צדקיד ;
יהי לבי תמים בחקיד למען לא אבוש ;
הנה תאבתי לפקדיך בצדקתך חניני.

וכיון שגלינו את שמו הפרטי "יהודה אריה" אנו מבינים מה ראה להבליט בשער את התיבה "ליראה", שהיא כנראה אריה ל(יב). והעירני ר' שמואל הרמן שבדף ג, א הוא אומר בפירוש, שתיבת "להאיר" (או "ליראה") בגימטריא כשמו (רמו). שם הוא מזכיר גם בפירוש את שמות הוריו: ישראל דוד ורבקה רחל. לפנינו אפוא לא פלאי ולא ר' מרדכי ראטהשטיין, אלא: יהודה אריה ב"ר ישראל דוד. וכיון שזכינו וגלינו שמו של המחבר צללנו בעמקי הספר וחיפשנו בו פרטים אישיים עליו ולצערנו כמעט ולא העלינו כלל בחכתנו. אף על פי כן פה ושם גלינו קווים אפיניים הראויים לתשומת-לב: הוא מספר, שאביו ואמו עזבוהו "טרם חמש שנים מלאוני, ילד מסכן מאבותי נשארתי, ערום ויחף קודר הלכתי, ואם כי קרוב לביתו אספני, חכמה ומוסר לא לימדני". הנער כבר הגיע למצוות ותורה עדיין לא טעם. הוא אומר: "פאר אנשים על ראשי שמתני, ומתורת משה עוד לא טעמתי".

יום אחד נשאר בודד בשדה והרהר בעתידו. בשעת התבודדות זו עם קונו: "שאתי עיני אל אבי שבשמים, זלגו דמעות ונגרות כמים. אנא ה' בכל לבי קראתי, יהי נא חסדך עלי וקבל תפלתי. הנני רך בשנים ועני ממש, אלפני נא חכמה בינה ודעת, משכני אחרית ודרך מצותיך ארוצה, הביאני חדריך ותהי נפשי עלוצה. מאדם רע ה' חלצני, מאיש חמסים נא תנצרני". נראה ש"אדם רע" זה ו"איש חמסים" הוא-הוא הקרוב שאסף את היתום הרך לביתו. להלן הוא מספר, שאלהים הקשיב לתחנוניו ונצב לשמור עליו: ולא נתנני בידי זרים ומידם הושעני, ולבית המדרש משכני והביאני,

ובדרכי התורה הדריכני, ובמעגלי צדק נחני, ובנתיב היושר גדלני,
ודברי חכמים וחידותם הבינני, ולשון לימודים לשמוע כלימודים
למדני.

הוא אומר על עצמו: עני כמוני, אשר באמת קטן הקטנים בכמות
ובאיכות אנכי, יודע אני בעצמי שאין בי לא תורה ולא חכמה ולא
דעת ולא תבונה ולא אחת ממדות הישרות... ערום אנכי, גברא
ערטלאי אנא, אפילו גלימא דעל כתפאי לאו ידידי הוא.

אף על פי כן הספר מלא עניין. מחברו טייל הרבה בפרדס החכמה
והקבלה והביא עמו טנא מלא פירות רעננים. נראה שהוא לא היה
לא רב ולא אב"ד אלא עוסק בתורה לשמה. הוא ניחן בסגנון ברור
וידע ליתן לדבריו צורה נאה.

מעניינת היא ה"אזהרה" הגדולה להמדפיסים שבראש הספר:
"ישגיח המדפיס מאד על בעל המגיה, שיעשה מלאכתו מלאכת הקדש
בעיון יפה. הבט נא וראה — הוא קובל — מה עשו המדפיסים
המורדים והפושעים בספר תולדות אהרן [לר' אהרן מפיסארו, שנדפס
בפעם הראשונה בפריבורג ש"מ—ג—ש"מ] אשר הוא ספר נחוץ מאד
לעולם. והמעט הנשאר אינו כתיקנו. כמה יגיעות יגע אותו צדיק
עד שהביא ספרו זה לעולם. ועתה אכלו זרים אלו המדפיסים המורדים
והפושעים יגיעו".

אני נזכר בדבריו הקשים של ר' אהרן הימאן ז"ל בהקדמתו ל"תורה
הכתובה והמסורה", על "תולדות אהרן", שלא ראה עוד "ספר מלא
שבושים כזה; כמעט בכל שורה ושורה עלו בו קמשונים וחורולים
וכל מדפיס ומדפיס מוסיף עליו שבושים על שבושים בשגגה ובזדון
ונעשה ספר שאינו מוגה, שאסור על-פי דין להשהותו בבית ואין איש
שם על לב לתקנו". עיין למעלה, עמ' 17—18.

בעל "דרך הטוב" ממשיך: "וכן עשו בספר בעל הטורים ובהרבה
ספרים. והתימה על גאוני זמנינו שהמה ראו מעשה הרע הלזו ולא

יצאו עליהם בקצף להטיל עליהם גודה לבל ירעו ובל ישחיתו שום ספר".

יפה תפילת המחבר בסיומה של "אזהרה גדולה" זו: יהי רצון מלפניך אבי שבשמים, שתעזורני על דבר כבוד שמך לכתוב ספרי בלשון צח ונקי ותתנהו לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי בו בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה ובכל העולמות. ושמור נא אבי שבשמים ספר זה... שלא תאבד ממנו אפילו אות אחת, כי גלוי וידוע לפניך אבי שבשמים כמה יגיעות יגעתי וכמה טירחות טרחתי וכמה חרפות ובושות וצער סבלתי עד שחיברתי ספר זה ולכן חוס נא ורחם נא עלי וחמול על מעשה ידי ואמץ וחזק רפיון ידי וברך מלאכתי וכל מעבדי, שלא איגע לריק ולא אלד לבהלה ולא אכלם בעולם הזה ולא אבוש לעולם הבא בביאת משיח צדקינו במהרה דידן בימינו ובימי כל ישראל אמן.

*

בתכנית שהמחבר התווה לספרו צריך היה לכלול חמשה חלקים:
א. הקדמה. ב. פתיחה כוללת שבעה ועשרים דרושים. ג. בו נדרש כל סמיכת הפרשיות. ד. בו נתפרש כל והיה שבתורה לשון שמחה. ה. בו כתובים דרושים נפלאים על כל הפטרות שבתורה ואחר כך הפטרה הלכה פסוקה השייכת לאותה פרשה וכו'. והנה מכל חמשת החלקים לא נדפסו כנראה אלא: א. הקדמה. ב. פתיחה. אך במקום שבעה ועשרים דרושים לא נדפסו אלא ששה דרושים. הדפסת הספר נפסקה באמצע. בטופס שברשותי: [2], סד דף. בטופס שהיה בידי ר' חיים ליברמן לא היו אלא 57 דף והוא אומר: ראיתי עוד שני אכסמפלרים וגם הם חסרים ואיני יודע אם לא נשלם בדפוס או שיש גם אכסמפלרים שלמים.

יו מרחשון תשכ"ד

מחבר פלאי והוא ידוע

לאחר שרשמתי רשימתי זו ראיתי שהמחבר זוהה גם על-ידי מר י' יוסף כהן (קרית ספר, כרך לג, תשי"ח, עמ' 135—136).

והרב א"מ איזראעל, ברוקלין, כתב לי ביום ו' משפטים תשכ"ד: שמחתי על מאמרו "מחבר פלאי והוא ידוע", כי עניין זה העסיק אותי זה כמה שנים... והרבה חקרתי אחר מחברו. השערתי היא שהיה ממשפחתו של הגאון בעל טל חיים ז"ל [ר' חיים פריעדלאנדער, נפטר ביום ט באייר תרס"ד, 24.4.1904], הרב מליסקא, שנתן הסכמתו על הספר ומתארו "אהובי וידיד נפשי" ושותק על היחס המשפחתי שביניהם, כדי להעלים זהותו של המחבר. וכנראה גם כן מדברי המחבר עצמו, קודם ההסכמה, שכותב באהדה רבה על הצדיק בעל אך פרי תבואה זצ"ל [ר' צבי הירש פרידמאן, רבה של ליסקא, נפטר ביום י"ד אב תרל"ד, 28.7.1874].

בכל אופן נראה שהיה רב באיזו קהילה קטנה באונגאריה ואני סומך בהשערתי זו על כך, שהרב הנז' מתארו בהסכמתו "הרב המאור הגדול" וכידוע שלא זכו לתואר זה בימים ההם אלא רבנים יושבים על כסא הרבנות. ומזה שהביא בספרו הרבה פעמים את בעל ישמח משה ואת בעל חת"ם סופר ז"ל נראה שהיה ממדינה ההיא ולפלא שהרב בעל שם הגדולים מארץ הגר [ר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ] לא ראה ספר זה.

ועוד זאת, ששמו מוכיח קצת על קשר של קירבה עם משפחת הצדיק מליסקא [ר' צבי הירש פרידמאן], שהיה בן בתו של הרב יהודה ליב מו"צ בקליינווארדיין (הובא בשם הגדולים מארץ הגר, אות ל, סי' יט) ונודע לי ממשפחת פרידלנדר מפה שהיו במשפחתם הרבה שנקראו על שם הרב יהודה ליב.

ובודאי גלוי לפניו ס' "דרכי הישר והטוב" כולל מנהגיו של הצדיק בעל אך פרי תבואה, שנדפס בשנת תרע"א, וכי אינו רואה גזירה שווה בין שני שמות אלה?

הרב מאזעס חיים ליטש-ראזענבוים

נאה היא רשימתו של מאיר ליפשיץ על "הרב משה חיים רזנבאום מגדולי הרבנים בהונגריה" (הצופה, ג כסליו תשכ"ד), אך חבל שלא העלה משהו גם ממשנתו של הרב. אילמלי העמיק באותה "מגילת יוחסין" של המשפחה החבויה בגנזי ר' פינחס רזנבאום בג'נווא וודאי שהיה מעלה פנינים יקרות. פרק חשוב ממגילת יוחסין זו "קורות תולדותי אשר קרוני מיום הולדי עד ראש השנה שנת תרמ"ה" נתפרסם בספר הראשון של "ארשת", תשי"ט, עמ' 486—488. אוסיף עוד פרט, שמר ליפשיץ משום מה מתעלם הימנו. הרב ראזענבוים אף על פי שהיה גדול בתורה, לא העלים עין מספרות ההשכלה. הוא קורא, למשל, את "התועה בדרכי החיים" של סמולנסקין ומתפעל מסגנונו היפה. הוא אומר: "מה נאווה מדברו ושפתו החליקה מחמאות, נופת תטופנה שפתותיו דבש וחלב תחת לשונו, אף כי מדבר סרה על מנהגי אבותינו הקדושים, בכל זאת שפתו ואופן מדברו הוטב בעיני עד למאוד". וכשמלאו לר' יום טוב ליפמאן צונץ, מייסדה של חכמת ישראל, תשעים שנה (טו באב תרמ"ד) הוא מריץ לו איגרת ברכה יפה (עיין: מחברות לספרות, כרך ה, מחברת ד, ניסן תשי"ד).

אומר עוד משהו על שם הרב. לאחר שנתפרסם ב"ארשת", ספר א, תשי"ט, הדברים מתוך האבטוביוגראפיה של הרב מאזעס חיים ליטש ראזענבוים, הביע הרב אלטר מאיר תמיהתו (שערים, טו טבת תשי"ט), שכניתי את מחברה של האבטוביוגראפיה מאזעס חיים. הרב מאיר שאל: "מה היתה האבטוביוגראפיה חסרה, אם היה מכתיר אותה בשם משה חיים ליטש... ומדוע בספר עברי

וארצישראל צריכים לתת את השם העברי בכינויו הגרמני? אלא עד שהרב אלטר מאיר תמה על כותב הטורים האלה, היה עליו לעיין בספריו של ר' מאזעס חיים (משיב דברים, שני חלקים, מונקאטש תר"ס—תרס"ב; לחם רב, קליינווארדיין תרפ"א). אז היה יודע, שמחברם הקפיד הקפדה יתירה לא להשמיט את השם "מאזעס" מחתימתו: משה המכונה מאזעס חיים סג"ל ליטש-ראזענבוים, או: מאזעס חיים ליטש סג"ל ראזענבוים. וכל הרבנים הגאונים, גבעות עולם, המסכימים על "משיב דברים", חלק שני, קוראים לו מאזעס חיים. בין המסכימים אתה מוצא גם את הגאון ר' אליהו דוד ראבינאוויטש-תאומים, איש ירושלים. ואף אביו, ר' גרשון, קורא לו תמיד בתשובותיו "מאזעס חיים". ולא עוד אלא כשר' מאזעס חיים מביא בהקדמתו לספרו "לחם רב" נוהג מספרים קדושים, ש"צריך כל אדם לרמוז שמו בכפרו" הוא אומר, שאף שמו מאזעס חיים ליטש ראזענבוים רמוז ב"לחם רב". כך הוא נקרא גם בצוואתו: צוואה של... מרן משה המכונה מאזעס חיים סג"ל ליטש ראזענבוים, קליינווארדיין [תש"ג].

אך יש גם צד אחר למטבע: מאזעס הוא כינוי יהודי עתיק. עיין, למשל, בספר "טיב שמות גיטין" לר' דובער קארסיק, ווילנא תרל"ג, דף כז, א, שכותב: "יש משה המכונה מאזיש או מאזיס... אבל אם נקרא מאזיס בפתח יש לכתוב (בגט) מוזיס בלא אלף ואם כתב מאזיס באלף לא הפסיד". עיין גם ב"אהלי שם" לר' שלמה גאנצפריד, לבוב תרס"ז, דף צג, ב.

ועובדה נאה מצאתי ב"שם הגדולים מארץ הגר", מאת ר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ (הי"ד), חלק ב, מונקאטש תרע"ד, עמ' 29, שמספר, שר' אריה ליב סג"ל ליטש-ראזענבוים, אבי-זקנו של ר' מאזעס חיים, חלה מחלה קשה ומהומה גדולה היתה בפרשבורג. העיר כולה אמרה תהלים והתפללה על הרב. אז הוסיפו לו את השם

בשערי ספר

"משה". מפני הרעש הגדול שקם נשתכח, שלרב בן ששמו משה. סבא זה של ר' מאזעס חיים, שנקרא אחר שקם ממחלתו משה אריה ליב, נפטר בערב־פסח תרל"ז. מאזעס חיים נולד בשנת תרכ"ד. אפשר אפוא שמשום כך הקפידו לא לקרוא לו משה בשם סבא, אלא מאזעס. והנה מצאתי רב נוסף באונגאריה ששמו היה משה ונקרא מאזוז. הריהו הרב מאזוז ענגעל, שחיבר את הספר "שירת אדון, לשורר בזין באדר", בודפשט תרל"ב. נפטר ביום טז מרחשון תק"ף בווערעשוואר.

יג כסליו תשכ"ד

בשולי, הדרום'

בימים האחרונים הגיעה אלינו החוברת החדשה של "הדרום" (חוברת טז, תשרי תשכ"ג) וכל חוברת חדשה של במה זו הנערכת בטוב-טעם על-ידי הרב חיים דוב שעוועל (סגני-עורך: הרב נחום אליעזר ראבינאוויטש, הרב דוד שלמה שפירא) מביאה עמה דברים נאים שאתה מברך עליהם.

אציין כמה מן המאמרים החשובים ביותר: הרב יחיאל יעקב וויינברג, ביאור לסוגיא עמומה במסכת הוריות (דף ג, ב); פירוש רבינו חננאל על יא עמודים ממסכת סוטה (יצא לאור מכתב-יד עם מבוא, הערות וביאורים), מאת הרב חיים דוב שעוועל; מכתב מאת הגאון ר' פנחס איש הורוויץ הלוי ז"ל (עם סקירה ביוגרפית מאת הרב מ' סולם [לייטר]); תשובת רבה האחרון של לבוב (הגאון ר' לייב'לי ברודא), מאת הרב משה לייטר; עוד אגרת שדרו"ת בעד הרחיד"א זצ"ל (משנת תקל"ב), מאת אברהם שישא הלוי; הערות על הספר שם הגדולים החדש, מאת הרב יהודה רובינשטיין; השמטות ושינויי דפוס בספרי הטור שלנו, מאת הרב דוד בן דוד.

ובשולי המאמרים רשמתי כמה הערות-קורא:

א. פירוש רבינו חננאל על מסכת סוטה. נראה שזהו כתב-היד, שהראה פרופ' אלכסנדר מארכס בזמנו לד"ר בנימין מנשה לוין ז"ל, בעל "אוצר הגאונים" (עיין: אוצר הגאונים, כרך יא, ירושלים תש"ב, עמ' 5).

ב. מאמרו של הרב משה לייטר "תשובת רבה האחרון של לבוב (הגאון ר' לייב'לי ברודא)" כולו אומר כבוד בתכנו ובצורתו, הוא לא הסתפק בפרסום התשובה בלבד, אלא נתן מחקר שלם על לבוב

ורבניה, בו אסף חומר חשוב ממקורות ראשונים שבדפוס ושבעל-פה. בהערה 44 מובא הסיפור על האחים הקדושים ר' חיים ור' יהושע רייצ'ס. נוסח אחר של הסיפור מובא על-ידי ר' יוסף כהן-צדק במאמרו "הלה' תגמלו זאת" (אור תורה, שנה א, תרל"ד, חוברת ג, עמ' 125). לפי נוסח זה האשימו את האחים בעוון חמור יותר, שהשפיעו על נוצרי מבטן ומלידה, שידבק בדת-ישראל.

וראיתי במאמרו של צבי קארל על לבוב, שנדפס ב"ערים ואמהות בישראל" (מוסד הרב קוק, חלק ראשון, ירושלים תש"ו), ש"היהודים הצדיקו את הדין במאמרם, שהיה כאן עונש על שהשיג ר' חיים את משרתו — פרנס וראש-ישיבה — מן השררה בדמים ולמד גם שפה חילונית". ובאמת מעיד ר' משה חאגיז בספרו "משנת חכמים", וואנזיבעק תצ"ג (מעלה יז, אות תה), שר' חיים הצדיק עליו את הדין: "שמה שצו לחתוך ידיו היה מפני שסיפר מעותיו לשררה לקבל הרבנות; ומה שצו וגזרו לחתוך את לשונו, היה מקבל לעונש מפני שלמד לשון לאטין ושאר לשונות העמים; ומה שגזרו עליו לרצץ את מוחו היה מקבל עליו לעונש שהיה מהרהר בדברי העולם ופוסק מדברי תורה. וכן נמי על מה שגזרו עליו להוציא את לבו והוא עודנו חי, כי שאר הגוף לא פלט. ולכן שהיה מצווה לכל בני ישראל להתרחק מן השררות ומן המחלוקת ומללמד את בניהם שום לשון מלשונות העמים ושלא לקבל שום רבנות על ידי ממון".

עמ' 99: "ר' אריה ברודא נולד לאביו הרב ר' יוסף... בשנת תר"ב". באמת נולד ביום ו בכסליו תר"א ושמו המלא של אביו ר' אברהם יוסף. ובעמ' 102: "זכה לאריכות ימים וחי יותר מתשעים שנה". באמת נפטר בשנת השמונים ושבע לחייו, ביום כו בתמוז תרפ"ח. דומה לי, שגם בעמ' 100 יש לתקן שנות ישיבתו ברישא: משנת תרל"ג עד שנת תרל"ה (לא תרל"ו).

ג. "אגרת שדרו"ת בעד הרחיד"א זצ"ל" חשובה ביותר. היא באה

להשלים את ספרו של מאיר בניהו "רבי חיים יוסף דוד אזולאי" (מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט). חבל שמאמר חשוב זה לא נערך כראוי ולא ניתנו לדברים צורה מתאימה. משפטים שלימים בו שעליך לעמול הרבה כדי להבינם כראוי. המחבר זהיר בלשונו ועברית היא בשבילו תמיד "לשון הקדש", אך גם ל"לשון הקדש" חוקים ומשפטים שאנו מצווים לשמור עליהם.

מר שישא מחדש גם מלים: אגרת-דף-דפוס (דף בודד); ריבי הריבית (רבית על רבית); דף דפוף (דף קטן), ועוד.

ד. מלא עניין הם הערותיו של ר' יהודה רובינשטיין, איש ירושלים שנתגלגל לכרך גדול של ניו-יורק, על "שם הגדולים החדש" של ר' אהרן וואלדען ז"ל, שהשנה מלאו חמישים שנה להסתלקותו. כל מקום שאתה מוצא בו הערותיו של ר' יהודה רובינשטיין עשה אזניך כאפרכסת, כי ברכה מרובה בהן.

תימה שלא הזכיר את "קהל חסידים" שמקובל, שהוא פרי יצירתו של ר' אהרן וואלדען.

עמ' 143. כאן מובא "אגרת הטיול השלם" עם הפירוש "טיול בפרדס", מאת הרב שלמה זלמן עהרענרייך, שנדפס בירושלים תשי"ז, על-פי "כתב יד עתיק ישן נושן שהיה גנוז במדינת אשכנז". כתב-יד זה שהיה רכושו של ר' שמשון שטרן בריסלסהיים אם מאין היה למראית-עיניי בשנת תר"ץ. ר' שמשון שטרן ניספה במלחמת-העולם ומי יודע אם כתב-היד לא אבד יחד עמו.

עמ' 142. ר"י רובינשטיין מעיר כאן, שב"אבן תקומה" לר' אהרן ב"ר ישראל [ברודא], ווילנא תקע"ח, אין אלא הסכמה אחת, מאת ר' משה יהושע הלוי הורוויץ מהוראדנא, אך אילמלי עיין בספר היה רואה, שעם ר' משה יהושע הלוי הורוויץ חתומים גם: ר' בנימין ברודא, ר' שמואל בגליל העליון, ר' ישכר המכונה בער משקלאוו אב"ד דק"ק שלוצק, ר' ברוך שמו בענדעט חונה פה ק"ק זיטל ור'

חיים חונה פה ק"ק שעפס. כן באו שם הסכמות ממ"ץ דק"ק ווילנא:
ר' אברהם אבלי ב"ר אברהם שלמה, ר' אברהם דנציג ור' ישכר
דובער ב"ר תנחום.

עמ' 146. מעולם לא שמענו שר' מנחם א"ש, רבה של אונגוואר,
חיבר "דברי מנחם". עיין גם: ספריהם של רבני אונגוואר — סיני,
כרך מב, תשי"ח, עמ' קסו—קסז.

עמ' 149. מאמרו של י"ל פליישר על "שלושת אלפים עמודים
כתבייד מהרב ר' וואלף בוסקוביץ ז"ל" נדפס גם ב"קרית ספר",
שנה ג, תרפ"ו—תרפ"ז, עמ' 297—300.

ג כסליו תשכ"ג

עם חוברת חדשה של, הדרום'

כל חוברת חדשה של "הדרום" מביאה עמה הפתעות מרובות בעולם התורה והחכמה ואין ספק שזו זכותו של הרב חיים דוב שעוועל, העורך הראשי.

גולת הכותרת של החוברת (יח) היא מסתו היפה של ר' יחיאל יעקב וויינברג על ר' נפתלי אמשטרדם הכתובה בלהט רב ובסגנון שנון. דומה שאתה שומע את הרב וויינברג משוחח עם שומעי לקחו, בשעת טיול בין הרי מונטרה, על חוויותיו העמוקות באותו חורף בו למד בסלובודקה עם ר' נפתלי אמשטרדם, "החסיד", בין שלושת תלמידיו החשובים של ר' ישראל מסאלאנט (השנים האחרים: ר' יצחק בלאזר "הלמדן"; ר' שמחה זיסל זיו ה"חכם"), ששימש תחילה אופה ואחר כך ביקש להיות רב בישראל, "אבל ראו שאיני מוכשר לכך וסלקו אותי. אולם זכות גדולה יש לי ששימשתי במקום גדולים". כך הציג את עצמו בירושלים לפני ר' יעקב משה חרל"פ ז"ל. וענוותנותו זו היא היא שמאפיינת את תלמידו הגדול של ר' ישראל מסאלאנט.

חשוב ביותר הוא מאמרו של הרב יצחק לוין על הרופא ר' ישראל שמואל קליהארא ועניין רב במאמר "תתן אמת ליעקב" מאת הרב מאיר הרשקוביץ. במאמר האחרון נתפרסמו חמש איגרות מעניינות של ר' יעקב רייפמאן אל ר' צבי הירש חיות, ר' זאב וואלף חיות ור' חיים חיות.

כאן כמה הערות:

עמ' 35, הערה 6: כאן מסופר בשמי, שבתל-אביב "נמצא בידי אחד המולי"ם מחקר ביבליוגרפי שלם על כל מה שנוגע לרייפמן, הן

מה שהוא כתב והן מה שכתבו אליו ועליו, בזמנו ואחר מטתו" וש"העבודה החשובה הזאת נעשתה על ידי המנוח ח. נ. ביאליק וחזקה עליו שלא הוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן". רצוני להעיר, שמעולם לא אמרתי ולא כתבתי כך. אמרתי, שברשות "מחברות לספרות" ביבליוגרפיה שלימה של כתבי רייפמאן, שהוכנה על-ידי יוחנן פוגרבינסקי ז"ל, ביזמתו של ח"ן ביאליק ז"ל. ועיין: א"מ הברמן, חכמת המסכן (תולדות רבי יעקב רייפמן) — גליונות, ד, תרצ"ח, עמ' 134.

עמ' 53—61: איגרת רייפמאן לר' צבי הירש חיות. חבל שהאיגרת לא הועתקה כראוי. השוויתי אותה למקור ותיקנתי בכמה מקומות לקויים וחסרונות. בעמ' 54 יש לקרוא: בן ששה ועשרים הגני. עמ' 56: כי בעת אשר שלחתי לו המכתב. עמ' 58: יודיעני נא אם פירשט יקבל ממני השגות על (ה)תולדות רש"י של בלאך. יודיעני נא מהר את דעתו.

עמ' 59, הערה 56: "דברי רייפמן על הראב"ע הם מפוזרים בכל כתבי העת של התקופה ההיא, ומי שיאסוף את כל דברי רייפמן בזה, יתברך מכל מעריצי הראב"ע!" ונשכח ממנו כאן הספר "עיונים במשנת הראב"ע" שנזכר מקודם (עמ' 46, הערה 106; עמ' 47, הערה 115) בו נאספו "דברי רייפמן על הראב"ע" ה"מפוזרים בכל כתבי העת". שמא אינו ראוי אותו ספר, ש"יתברך מכל מעריצי הראב"ע"? עמ' 63: איגרת רייפמאן לר' זאב חיות. יש להעיר, שנאב חיות התעניין במיוחד בכתבי ר' אברהם אבן-עזרא. הוא פרסם "תולדות הראב"ע" ב"הכרמל", שנה ו, תרכ"ו, עמ' 101—103, 118—120. כתב ידו הכולל גם ארבעה שירים של אבן-עזרא עם הערות ותיקונים נשמר בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. עיין: יששכר יואל, רשימת כתבי היד העבריים, ירושלים תרצ"ד, עמ' 47. עמ' 75, הערה 125, על פירוש רש"י לגדרים. עיין: י"ג אפשטיין,

לפירוש "רש"י" לנדרים — תרביץ, שנה ד, תרצ"ג, עמ' 181—183 ;
שנה ה, תרצ"ד, עמ' 110.

עמ' 72. לא לידי יל"ג נמסרה עריכת "המגיד" אלא לידי דוד
גורדון.

עמ' 76, הערה 147. נעלם מהרב הרשקוביץ, שר' זאב וואלף חיות
חיבר פירוש שלם על זמירות של שבת ואף הובא לדפוס על-ידי
פרופ' דוב סדן (שטוק) ב"נרות שבת", שנה ג, תש"ה, קונטרס
נד—נה.

שם, הערה 159. עורך "המגיד" אינו "סילברמן" אלא אליעזר
ליפמאן זילבערמאן. ו"מ' סכס מברלין" אינו אלא מיכאל זק"ש.
חשובות הן הרשימות הביבליוגרפיות של כתבי רייפמאן, אף על
פי שאינן עשויות לפי הכללים המקובלים בביבליוגרפיה ולא באו
כאן אלא "דרך אגב".

עניין רב יש בהערות על "שם הגדולים החדש" מאת הרב יהודה
רובינשטיין. בעמ' 179 מובא מספרו של דוד מגיד "תולדות משפחת
גינצבורג" (פטרבורג תרנ"ט, עמ' 43) הסיפור על בעל "שאגת
אריה", שבא לגלוגא רבתי והתאכסן בבית הגאון ר' שלמה דוב ולא
ידע הרב, כי העני הלמדן ר' ליב היושב בביתו הוא הגאון בעל
'שאגת אריה'. מגיד ממשיך לספר: "ויהי בימי חול המועד של
פסח וישלחו פרנסי עיר מיץ מכתב אל הגאון ר' בערוש הנ"ל [ר'
שלמה דוב] ויבקשוהו לשום כתר רבנות בראשו... והמכתב הזה
היה גם לעיני הרא"ל [הרב אריה ליב] בשבתו על שלחן האב"ד...
מה לו לרבנו כסא הרבנות במיץ? — קרא הרא"ל אל האב"ד, —
אקוה, כי לא יחסר לו כל בעירו, אם יואל רבנו ומסר את זכותו זאת
לי העני ממנו ומלומד בנסיון... הרב הכיר כי העני והאביון הזה
הוא הוא... בעל 'שאגת אריה'... ומיד אחר הפסח כתב אל פרנסי
עיר מעטץ, כי הוא לא יעזוב את משמרתו בגלוגא, ועל כן עצתו כי

יבקשו במקומו את הרא"ל... ופרנסי עיר מעטץ שמעו באמת לעצת ר' בערוש ויבאו לקראת הרא"ל לקבל פניו בכבוד והדר". אותו סיפור כמה נוסחות לו. הנוסח המקובל הוא, שר' נתן אדלר מפראנקפורט הבחין בבעל "שאגת אריה" בהקדש בשעה שהקבצנים התקוטטו עמו על שיעור המים שהוא מבזבז לנטילת ידיים. נתן לו רבי נתן שלום והוליכו עמו לביתו. בדרך סיפרו בדברי-תורה. הראה ר' אריה ליב כוחו. משנכנס ר' אריה ליב לביתו של ר' נתן וראה קמטרים מלאים ספרים נאנח ואמר: אילמלי זכיתי לספרים לא הייתי צריך לעמול כל-כך על דברי-תורה! ארחו ר' נתן אצלו והשתעשע עמו בדברי-תורה. פעם אמר לו רבי נתן: וכי כבוד התורה בכך? יפסיק מר נדודיו וישב על כסא-רבנות. היכן? שאל ר' אריה ליב. בידי, אמר רבי נתן, כתב-רבנות, ששלחו לי פרנסי מיץ. הריני ואכתוב להם, שיושיבו את מר על כסא רבנותם. ותוך כדי דיבור שירטט וכתב לאלופי מיץ: ארי עלה מבבל הגאון ר' אריה ליב מפולין ויפה כוחו מכוני לרבנותה של מיץ. בקי הוא בש"ס בבלי וירושלמי, תוספתא, רמב"ם, טור ושולחן ערוך. ולא עוד? — מתמה ר' אריה ליב — יוסיף מר: ספרי, ספרא, מכילתא, זוהר ומדרשים. בעל "שאגת אריה" כבר היה אז, בשנת תקכ"ד, זקן מופלג, קרוב לשבעים. שמע שבעלי הבתים במיץ מתלחשים, שרצונו לשכון כבוד בבית-הקברות של מיץ. אמר להם: ימי חיי רעים היו, רדפוני חינם, עוני ודוחק ענוני וחילכך זקנתי, אבל מבטיחני לכם, שאשמשכם יותר מעשרים שנה. והבטחתו נתקיימה. הוא נפטר ביום כה תמוז תקמ"ה.

יש שגורסים במקום ר' נתן אדלר — ר' אריה ליב עפשטיין מקניגסברג, בעל ס' הפרדס. ואין המשנה זזה ממקומה. עיין ב"גוילי ספרים", ירושלים תש"ז, עמ' יב—יז, עט. עמ' 171—172. חבל שר"י רובינשטיין לא ראה את מאמרו היפה.

עם חוברת חדשה של, הדרום'

של שרגא אברמסון על ר' ישראל נחמן דראביטשער ב"בן קהלת"
לר' שמואל הנגיד, מהדורת אברמסון, תל-אביב תשי"ג, עמ' 301—
320, ו"בשערי ספרים" שלי ב"קרית ספר", כרך לא, תשט"ז, עמ'
255—256.

יג כסליו תשכ"ד

ר' שמואל סלאנט ז"ל

שמועה התהלכה בירושלים, שר' שמואל סלאנט ז"ל, שזכה לישב על כס הרבנות בירושלים שבעים שנה (עלה באדר תר"א ונפטר ביום כט אב תרס"ט) מוקף אהבה, כבוד והערצה, לא ידע אלא לחתום את שמו. שמועה זו שמעתי פעמים אחדות מפי חכמי ירושלים שהכירו את ר' שמואל ושתו מים מבאר-החכמתו. אזכיר שנים מהם: ר' חיים יהושע קאסאווסקי ור' י"ל הכהן מימון, זכרונם לברכה. ובאמת לא השאיר ר' שמואל סלאנט לא חידושי-תורה ולא "תשובות". אמנם ב"תבונה" של ר' ישראל מסאלאנט, שנדפסה בשנת תרכ"א במעמל, נדפסו שני ענייני הלכה של ר' "שמואל סלאנט יושב ירושלים" (א). על עניין "אלמן שנשא אלמנה דמברכין שלשה ימים אשר ברא". שם עמ' לז—לח. ב. על רמב"ם הלכות ערכין, פרק ו. שם, עמ' סח—ע). אך נראה, שחידושים אלה לא נכתבו בידי ר' שמואל, אלא בידי תלמידים שומעי לקחו. במאסף "תורה מציון", שיצא בירושלים על-ידי ר' שמואל הלוי צוקערמאן, נדפסו חידושים חשובים של ר' שמואל (חוברת א, תרמ"ז, דף כט, סימן כו) וכאן אומר בפירוש ר' יעקב אורנשטיין, חתנו של ר' שמואל, שאלה הם חידושים "ששמע מכבוד הגאון הגדול וכו' מוהר"ר שמואל סלאנט שליט"א". כן פרסם ר' יחיאל מיכל טוקאצינסקי "ב שם מרן הרב ... ר' שמואל סלאנט" חידושי תורה שונים ב"אור תורה" שיצא בירושלים בשנים תרנ"ז—תרס"א*. ר' שמואל הירבה גם ליתן הסכמות על ספרים שנדפסו

* עיין שם: שנה א, תרנ"ז, חוב' א, סי' יא: על בכורות יב, ב; שם, סי' כט, פסק-הלכה; שם, סי' מה. — שנה ב, תרנ"ח, חוב' א, סי' ב: על משנה תורה, הלכות גזילה ואבידה, פרק יא; שם, חוב' ג, סי' א:

בירושלים. עיין עכשיו בספרה של שושנה הלוי על "הספרים העבריים שנדפסו בירושלים". אך ברור שהסכמות אלו לא נכתבו בידי ר' שמואל עצמו.

והנה בחוברת החדשה של "הדרום" נתפרסמה על-ידי הרב כהריאל דוד קאפלין איגרת של ר' יוסף זונדל סלאנט וחתנו ר' שמואל סלאנט, מיום כב אלול תרי"ח, אל ר' משה מונטיפיורי. עיקר האיגרת נכתב על-ידי סופר-מזכיר, אך החתימות הן של הכותבים עצמם ובשולי האיגרת שתי "תוספות" קצרות כתובות בידו של ר' שמואל סלאנט. ודומה שזהו השריד היחיד מכתב ידו של ר' שמואל [הדרום, חוב' יט, ניסן תשכ"ד, עמ' 19—22].

מפרסם האיגרת מעיד, שדיבר עם ר' אריה לוי בירושלים על איגרת זו "והיה בעיניו לפלא וכמעט שלא היה מאמין", כי גם הוא סבור היה, שר"ש "לא היה יכול לכתוב רק לחתום את שמו". טוב שהאיגרת ניתנה גם בפאקסימיל, שאפשר לתקן דברים שהמביא לבית הדפוס לא ידע לפענחם, שכתב-היד לא היה נהיר לו. כבר בהתחלת האיגרת נשמטו שתי מלים וצריך לומר: הוד יפאר הזמן. ואחר-כך: ולכל הנלוים שלום וכ"ט [וכל טוב] — ולא "וכו". כן יש לתקן שם: ולמעלת הדרת ארוננו. ולהלן בתוספות: ואז אתן לידו גם זאת... ושוב: לזאת [במקום: לאות], חובה מצאתי... ימחלו להשיבני [לא: להשיב לי]. אשר פקדו אלי [במקום: אלו]. הפאסט אץ...

שתי המלים האחרונות "ונא בזה" אינן מובנות כלל. התצלום המקוטע של השורה האחרונה אינו מאפשר לקרוא שתי מלים אלו.

על בבא קמא עא, ב; שם, חוב' ד, ס"א: על סנהדרין פז; שם, חוב' ה, ס"א: על משנה תורה, הלכות סנהדרין, פרק ב. — שנה ג, תרנ"ט, חוב' א, ס"א.

אך גגי האותיות הנראים באיגרת מוכיחים, שהקריאה "ונא בזה" אינה נכונה.

*

גם א"ר מלאכי, איש ירושלים, אומר במאמרו "הרבנות הירושלמית לפנינו והיום" (הדאר, שנה טו, גל' יג, כט בטבת תרצ"ו, עמ' 208) על ר' שמואל סלאנט, ש"הוא לא ידע כתוב ובקושי רב למד לחתום את שמו", אף על פי כן הוא אומר במקום אחר: מן הראוי גם לכבד את זכרו של גאון זה בדבריו — לאסוף את תשובותיו, חידושי התורה שלו, מכתביו ואגרותיו בעניני הישוב המפוזרים בספרים ועתונים ולהוציאם בספר (הדאר, שנה לח, גל' לו, כב באלול תש"ט, עמ' 685—686, ברשימתו על "ר' שמואל סלאנט").

ארבע איגרות ר' שמואל סלאנט אל ר' אברהם פראנקל, ראש איגוד הקהילות האורתודוכסיות באונגאריה, משנת תרס"ז—תרס"ח [1907—1908], פרסם ד"ר י"ז כהנא ב"במישור", שנה א, ת"ש, גל' טז. עיין גם: יעקב רימון ויוסף זונדל וסרמן, שמואל בדורו, תל-אביב תשכ"א, עמ' קסט—קעד; יעקב ספיר, אבן ספיר, ספר ב, מגנצא תרל"ד, עמ' קע—קעג.

כו אייר תשכ"ד

הכניסה למערת-המכפלה בחברון

גילגולו של סיפור

בסיפורו "במערת המכפלה בחברון" (במערכה, 2) מספר דוד אבישר, יליד חברון, ש"פעם אחת, הביא שר וגדול בריטי, 'פירמן' כתב רשיון מהשולטן הטורקי לתת לו להכנס ל'חרם', נכנס, ביקר וצילם מה שראו עיניו. זעמו על זה השייכים. מה עשו? עצרוהו ולא נתנו לו לצאת. כי אמרו: כתוב בפקודה להכניסו ל'חרם' ומלאנו את פקודת השולטן ירום הודו, אך לא כתוב להוציאו ולכן לא תוכל לצאת עד שתקבל פקודת יציאה... הבריטי עמד על דעתו, מסר לטלגרף לשולטן וחיכה עד שבאה פקודה שניה ויצא בשלום".

סיפור זה כמה פנים לו:

תחילה שמעתיו מיוחס לפרידריך השלישי, מלך גרמניה, שבהיותו עוד יורש-עצר, בשנת 1869, נכנס, ברשותו של השולטאן, למסגד שעל מערת-המכפלה ומשביקש לצאת עמד שייך קנאי בפיתחו ואמר ליורש-העצר: אמנם קיבלת רשות להיכנס, אבל אין לך רשות לצאת מכאן. הפחה שליווה את יורש-העצר כעס על השייך וסטר לו על לחיו. נוסח זה, ששמעתיו מפי זקני-ירושלים, מובא בצורה זו גם בספרו של ד"ר זאב וילנאי "מצבות קודש בארץ ישראל" (ירושלים תשי"א, עמ' עו).

והנה מצאתי עד ראייה לכך בכתבה של ר' בנימין זאב הלוי ספיר ב"הלבנון", שנה ו'. גליון מו (29 בנובמבר 1869, כו בכסליו תר"ל). הוא מספר שם (עמ' 367): "ביום הששי (ב בכסלו) בבוקר נסע (יורש העצר) הוא והשרים אשר אתו בלוית פחת העיר לבית-לחם, ומשם נסע חברונה ויבא אל מערת המכפלה פנימה, ויאחר

שמה כשעה. וטרם צאתו אמר לו השייך העומד על משמרת המערה:
אמנם יש לך רשיון לבא אל המערה, היש לך גם רשיון לצאת? כשמוע
הפחה מהר ויך אותו על הלחי מכה נאמנה, ויאמר כי עוד נכון לו
שפטים, ויצא בשלום.

אותו מאורע אירע גם למשה מונטיפיורי שלושים שנה לפני כן
(17.6.1839) ושלושה נוסחות לו:

1. בספרי הזכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית, נערך
על ידי ד"ר אליעזר הלוי, חלק ראשון, ווארשא תרנ"ט, עמ' 72,
מסופר: "בבואנו אל בית תפלת המושלמנים ("מסגד") אשר לפני
המערה, ובטרם עוד ירדנו מסוסינו, העמידו המושלמנים קול זועות
על חפצנו לבוא אל המערה, אבל אנחנו לא שמנו לב לצעקתם, ונרד
מעל סוסינו ונבוא אל מבוא המסגד. המבוא היה מלא אנשים, וכולם
צעקו ויאיימו עלינו במקלותיהם. מרגע לרגע גדלה התרגשות
המושלמנים, ולסוף החלו להכות ביהודים אשר הלכו אחרינו, אך
אנשי הצבא אשר הלכו אתנו לשמרנו בדרך התאמצו להכניע את
ההמון המשתער עלינו ויכו על ימין ועל שמאל ויסגרו את שער
המבוא. אז נסינו ללכת אחרי שר העיר אל תוך המסגד, למרות קול
צעקת ההמון. ודרויש אחד התנפל מלא קומתו לפני פתח המסגד
ויקרא בקול גורא אל ההמון להניא אותנו מבוא אל המסגד. ויאחז
מונטיפיורי ביד יהודית ויעברו על הדרויש הסרוח ארצה ויבאו אל
תוך המסגד. אבל בראותנו כי רעה נגד פנינו, כי המסגד מלא אנשים
(למצער חמש מאות איש) אשר רובם חמושים במקלות, מהרנו לצאת
מהמסגד דרך פתח אחר. ברגעים המעטים אשר שהינו במסגד
הספקנו לראות רק דברים מעטים הראויים להזכר: ביחוד שתי אבנים
גדולות בקיר הבית הדומות בגדלן לאבני כותל המערבי. גם ראינו
שער ברזל אשר לפי השערתנו הולכים דרך בו אל מערת המכפלה;
אבל יראנו לגשת אל השער ולהביט אל המערה, מפני חמת ההמון

זהו הולך וסוער עלינו. השר היה גם הוא במבוכה גדולה וגם לא השתדל להגן עלינו מפני חמת ההמון הנרגש. הוא לזה אותנו עד פתח אהלינו, וירבה להצטדק ולנחמנו על אשר לא הצלחנו בדרכנו. אבל מונטיפיורי לא דבר אתו, באמרו כי השר לא מלא חובתו לנגדנו כראוי, כי חובתו היתה לבלי העמיד אותנו בסכנה כזו.

2. בספר "מאה שנה" שהוציאו יצחק טריואקס ואליעזר שטינמן, תל-אביב תרצ"ח, מובא (עמ' 50) סיפור זה בנוסח אחר: "בבוא מונטיפיורי ובני לויתו אל בית-תפלת המושלמים אשר על מערת המכפלה ובטרם ירדו מעל הסוסים הרימו המושלמים צעקה על חפצם לבוא אל תוך מסגד המערה, אבל הם לא שמו לב לצעקתם, ירדו מעל הסוסים ובאו עד מבוא המסגד, המלא המון אדם, וכולם צועקים ומאימים עליהם במקלותיהם. התרגשות המושלמים גדלה עד כדי כך, שהתנפלו על יהודי חברון. נסו ללכת אחרי שר העיר אל תוך המסגד פנימה, על אף ההמון הגועש. דרויש אחד השתטח מלא קומתו על יד דלת המסגד וצעק בקול נורא באזני ההמון להניאם מהכנס אל תוך המסגד. מונטיפיורי אחז ביד יהודית ושניהם עברו על גבי גופו של הדרויש השטוח ונכנסו פנימה. הם היו היהודים הראשונים שבקרו את מסגד מערת המכפלה בימים ההם".

לפי מקור אחר ויותר מונטיפיורי על כניסתו למערה והוא-הוא הנוסח הנכון.

3. ר' גרשון שטערן מספר במחברתו "מסעי בני ישראל" (פאקש תר"ע, ניתרגמה לעברית על-ידי כותב הטורים האלה בספרו "מספרות ישראל באונגאריה", ירושלים תשי"ח): "ר' משה מונטיפיורי ז"ל השיג בשעתו, מאת השולטן התורכי רשיון להיכנס אל המערה. אז אמרו לו השומרים: 'אנו מניחים לך להיכנס פנימה שלכך יש לך רשות, אך לצאת משם החוצה אין מניחים לך, שלכך אין לך רשיון'.

על התענוג להישאר במערת-המכפלה וויתר, כמובן, ר' משה מונטיפיורי וכך אי-אפשר היה לו להשתמש ברשיונו.

*

גד פרומקין, איש ירושלים, מספר בזכרונותיו, ש"לפני כמה עשרות שנים, בא אחד מנכבדי בית המלכות הבריטי, לורד מפורסם, לקושטא בדרכו לארץ הקדושה. כשנתקבל אצל השולטן, שאל ממנו ליתן על ידו רשות לבקר במערת המכפלה. הלורד בא לחברון, מסר את צו השולטן לשייך של ה'חארם', נכנס למערת המכפלה. נכנס ונפגע ולא יצא. כשנעדר כמה ימים, חקרו ומצאו את הלורד הרוג בתוך המערה. משנשאל השייך לפרש הדבר, אמר: קיימתי את פקודת המלכות להכניס את האורח אך לא קיבלתי שום פקודה להרשות לו את היציאה" (דרך שופט בירושלים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 72).

פרומקין מספר עוד שם, שברוסיה היה הסיפור מיוחד למשה מונטיפיורי, שהמלכה וויקטוריה השתדלה, באמצעות ציר בריטניה בקושטא, שיינתן לו צווי-שולטן, פירמאן, להיכנס למערת-המכפלה. עיין גם: פנחס גראייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, חוברת ז, ירושלים תרפ"ח, עמ' 9—12; מגנזי ירושלים, חוברת ג, ירושלים תר"ץ, עמ' כג—כד; יצחק יעקב ילין, אבותינו, ירושלים (תשכ"ו), עמ' שנד.

*

לעומת סיפור זה ידועים לנו פרטים מדויקים על ביקורו של אדוארד נסיך ווילס, בנה של המלכה וויקטוריה, במערת המכפלה, בתחילת ניסן תרכ"ב [1862]. ביקור זה, שהוא יחיד במינו, תואר בפרוטרוט על-ידי רוזן, קונטול פרוסיה בירושלים, שליווה את הנסיך, ב *Berliner Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, כרך 14, 1863, עמ' 369—429; כרך 15, 1864, עמ' 160—162. תיאורו של ביקור זה במערת-המכפלה בא בזמנו גם בעברית ב"הכרמל", שנה ב,

הכניסה למערת-המכפלה בחברון

גליון 45 (ח סיון תרכ"ב. עמ' 366). לקוח מעיתון גרמני שיצא אז
בריגה. ועיין: ג' קרסל, ארץ-ישראל באספקלריית העתונות העברית
— ארשת, ספר ב, תש"ך, עמ' 252—254.
יג אלול תשכ"א

הדפוס העברי בירושלים

זכתה צפת והיא הפותחת את תולדות הדפוס העברי בארץ-ישראל בשנת של"ז [1577], בספר "לקח טוב" לר' יום טוב צהלון. הדפוס העברי בירושלים קם מאתיים שנים וארבע שנים אחר-כך, בשנת תר"א [1841], והספר הראשון שנדפס בו הוא כידוע "סדר עבודת הקודש" לר' חיים יוסף דוד אזולאי ז"ל. ירושלים נבנתה מחורבנות של צפת: אחר רעש צפת ביום כד בטבת תקצ"ז [1.1.1837] ואחר מרד "הפלשתים [הדרוזים] בהשר של מצרים" [אברהים פחה] ביום טו בתמוז תקצ"ח [7.8.1838], שהחריבו את בית הדפוס של ר' ישראל ב"ק בצפת, הקים ב"ק בית-דפוס בירושלים. תחילה במכבש עץ שהתקין משברי דפוס-צפת ואחר-כך, בשנת תר"ג, ב"מכבש הדפוס משאת משה ויהודית" [מונטיפיורי].

לא בכוונה תחילה נוסד דפוס ירושלים. ר"י ב"ק מספר ב"הקדמת המדפיס" החשובה שבראש "עבודת הקודש": "ועליתי משם [מאלכסנדריה] לפעה"ק ירושלם תו. ומסיבות בעה"ס [בעל הסיבות] נתעכבתי פה כשלשה חדשים. ולא יכולתי לשוב לביתי נאווה קדש אשר בעה"ק צפת תו. כי יד ה' נגעה בעה"ק צפת תו ויך אותם בדבר רח"ל החל הנגף... ובעת ישיבתי פה עה"ק תוככי ירושלם תו והנה איש אחד מאוהבי וריעי. והוא מילין ידבר. ויעיריני כאיש אשר יעור משנתו, ויאמר אלי בן אדם מה לך נרדם. למה כל אשר בתחילה יגעת. עתה הכל אבדת. ולמה תתעצל ממלאכתך... לעשות דפוס". אותו ידיד הוא ר' דניאל אלקלעי, שהשתדל גם להשיג הסכמות חכמי ירושלים, ר' חיים אברהם גאגין, ר' בנימן מרדכי נבון, ועוד, שלא ישיגו את גבולו: "לבל ירים איש את ידו להשיג את

גבולי פה בארץ החיים לעסוק במלאכת הדפוס כל זמן שאני וב"כ מתעסקים בזה".

כך קם הדפוס העברי בירושלים, שזכה עכשיו לתיאור מדויק בספרה הנאה של שושנה הלוי: הספרים העבריים שנדפסו בירושלים בחמשים השנים הראשונות, תר"א—תרנ"א (1841—1891), הוצאת מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית בירושלים, על-ידי קרית ספר בע"מ. 202 עמ'. 4°.

שושנה הלוי כותבת: המדפיסים הראשונים לא היו בעלי-מלאכה סתם, אלא גם מחברים ועורכים. עבודת ההדפסה היתה להם עבודת קודש והמדפיס היה ככהן המעלה את הספר "על מזבח הדפוס". ר"י ב"ק יצק בעצמו את אותיותיו, צם וטבל ולבש נקיים, וכך ניגש אל המלאכה (עמ' 11). אמנם "קדושה וטהרה" אלו בהן הדפיס ב"ק את ספריו ניכרות בכל הספרים שהוציא מתחת ידיו. ו"קדושה וטהרה" אלו מלוות אהבה ושקידה מרובות הן הן שעמדו גם לשושנה הלוי בחיבורה היא. אילמלא אהבה ושקידה אלו ספק אם היינו זוכים לספר זה. אך חבל, שהמחברת הפסיקה את עבודתה בתרנ"א. אין ספק שגם דפוסי ירושלים המאוחרים (תרנ"ב—תרפ"ד) ראויים לרישום מדויק.

בראש הספר מבוא על בתי הדפוס בירושלים: ר' ישראל ב"ק, ר' ניסן ב"ק, ר' אברהם רוטנבערג, ר' יואל משה שאלאמאן, ר' יצחק גאשצינני, האחים אליהו ומשה חי ששון, ר' ישראל דוב פרומקין, האחים אברהם ויצחק גאגין, ר' שמואל הלוי צוקערמאן ור' יצחק הירשענזאהן. אחר כך באה רשימה ארוכה של ספרים, קונטרסים ודפים בודדים, שרובם יקרי מציאות, מהם יחידים בעולם, חלק ניכר מהם מצאה המחברת בספריית מונטיפיורי שב-Jew's College בלונדון ובראמסגט.

נרשמו קרוב לשבע מאות ספר. מהם לא ראתה המחברת חמישים

ספר, בערך, ונרשמו על-פי ח"ד פרידברג ב"בית עקד ספרים" ומקורות אחרים. אוסיף עוד, שהרישום נעשה בדיוק תוך שמירה על הכללים הביבליוגראפיים המקובלים. מבחינה זו יכול לשמש הספר מופת לאחרים; אפילו לביבליוגראפים מובהקים.

אוסיף כמה הערות:

עמ' 15. ר' נתן עמרם הזמין את מיכל הכהן ורי"מ שאלאמאן לצורך הדפסת "נורא תהלות" על תהלים לר' חיים עמרם. פרטים על כך עיין: ארשת, ג, תשכ"א, עמ' 115—116.

עמ' 26 (מס' 1). מתוך "הקדמת המדפיס" ל"עבודת הקודש": "ונהפכו שתי העיירות... צפת וטבריא ונהרגו כ"א [כמה אלפים] נפשות". בטופס שלפניי בפירוש: כמה אלפים. כן יש לתקן שם: עלילות דם... אדפסם אי"ה...

עמ' 32 (מס' 20). "ההסכם בשלימותו ב'נוספות' שבסוף הספר". וה"נוספות" לא נדפסו משום מה.

עמ' 37 (מס' 37). "בת עין" לר' אברהם דוב בער מאווריטש נדפס פעמיים בזיטאמיר: תר"י ותרכ"ט. עיין: קרית ספר, כרך לו, תשכ"ב, עמ' 401, ולמעלה, עמ' 52—53.

עמ' 41 (מס' 51). בשער "אדרת אליהו": ובסידור של הרב הקדוש המקובל ר' יעקב קאפיל. בטופס שלפניי: ובסידור של הרב הצדיק המקובל...

עמ' 42 (מס' 57). יש לתקן: והוספנו עליהם... ועיין על הגדה זו: ג' בן-מנחם, בשערי ה"הגדה של פסח" — סיני, כרך גז, תשכ"ה, עמ' סג.

עמ' 45 (מס' 63). יש לתקן: ממעלות אדמת הקדש... טובב והולך עפ"י סימני הספר.

עמ' 52 (מס' 87). יש לתקן: קונטרס מי מנוחות והא[ו] קצור מדיני שהיה הטמנה ובישול בשבת...

בטופס שברשותי דף נוסף בראש: מנחת מרחשת אל כבוד
איש יקר הערך, חכם לבב, המוכתר במעלות ושם טוב על גביהם,
הוא ידידי הגאון המופלג י"א חו"נ כו' מו"ה נתן אדלער האב"ד
דק' לונדון הבירה. הנני לקדם את פני כבודו במנחתי הקטנה
מנחת עני, הוא חבורי הקטן "מי מנוחות" וקונט' "שאלו שלום
ירושלים" [וודאי דפוס ראשון, אדעסא תרכ"ז] ויקבל נא את ברכתי
אשר הובאת לפניו, כמנחה טהורה בכלי טהור ויונעם לפניו פתי
"פת מורסן" כעוגה יפיפי מסלת נקי ומימי "מי מערה" כמים
חיים נוזלים מהרי ציון וירושלם, וה' הבוחר בציון יריק את שפעת
ברכתו על בית מעכ"ת ועל צאצאיו ועל הנלוים אליו, ויארין
ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים, ויהי הודם כזית, וכששנה יפריחו,
ואל כל אשר יפנו יצליחו, ותזכו לראות בבנין אפיריון כעתירת דו"ש
מוקירו ומכבדו ומברכו.

משה נחמי' מחסלאוויץ היושב בעה"ק ירושלים

[ציור] מערת המכפלה

המלים: הגאון... נתן אדלער האב"ד דק' לונדון הבירה... הקטן
"מי מנוחות" וקונט' "שאלו שלום ירושלים" נוספו ביד המחבר.
עמ' 79 (מס' 173). שו"ת מהריל לא אבוש. בסוף הספר, דף לו, ב,
רשימה נאה על "תפארת ישראל" ותצלומה. אגב: פרידברג (בית
עקד ספרים, ג, עמ' 952, מס' 98) סבור, שאלו תשובות ר' יעקב ב"ר
משה מולין, מהרי"ל.

עמ' 86 (מס' 201): בית יוסף חדש לר' עקיבא יוסף שלעזינגער,
ירושלם תרל"ד. מן הראוי היה לספר כאן, שרבני ירושלים גזרו
שריפה על הספר, ולא עוד אלא ששלחו שני בעלי זרוע, שהביאו את
ר' עקיבא יוסף בכוח לחצר הגדולה שבבתי אונגארן והחזיקו בו עד
שהספר נשרף. עיין: הימן ירושלמי [א"מ הברמן], גוילים, תל-אביב
תש"ב, עמ' קכו—קכו.

עמ' 91 (מס' 219): "יב"ץ [ישכון בהר ציון]". לדעתי: יכון בצדק.
ראשי התיבות המקובלים: יכב"ץ.

עמ' 93 (מס' 227): "באכס" שלפני השער בסוף הספר". אין זו אלא
טעות הכורך. בטופס שלפני השער בהתחלה.

עמ' 101 (מס' 262). יש לתקן: איבער גיזעצט... כדי יעדערער
זאל קענען פאר שטיין... וואס אין דעם טיט שטיין...

עמ' 136 (מס' 414). יש לתקן: מאת... יוסף יעקב קאפעל.

עמ' 143 (מס' 454). המסדרונה. הלוי רושמת שנה א"ב (תרמ"ה—
תרמ"ט). ברשותי גם: חוברת ראשונה, שנה שלישית, תרמ"ט. לב
עמ'. בדפוס ובהוצאות המו"ל (ר' חיים הירשענזאהן).

עמ' 146 (מס' 469): פתוחי חותם, ירושלם תרמ"ה. פרידברג רושם
בטעות: תרס"ג.

עמ' 157 (מס' 526). מאמר קדישין לר' חיים יצחק אהרן
[רפאפורט] מ"מ דווילקאמיר נדפס גם בירושלים תר"ס. ח דף. 8°.

עמ' 161 (מס' 551): תורה מציון. חבל שהמאסף לא נרשם כולו.
הלוי רשמה חמש החוברות הראשונות שנדפסו בשנים תרמ"ז—
תרמ"ח. המאסף הופיע שתיים-עשרה שנה. החוב' האחרונה שלפניי:
שנת שתיים עשרה, חוברת א [תרס"ז].

עמ' 167 (מס' 577). כאן נזכר ר' חנוך זונדיל ב"ר נפתלי "רב
דוישביס באונגערן" מצפת. "ווישביס" היא העיירה אויבערווישא
בטראנסילוואניה ור' חנוך זונדיל היה רבה הראשון של העיירה.
עשרים וחמש שנים שימש שם ברבנות (תקפ"ב—תר"ז). לעת זקנה
עלה לארץ-ישראל ונפטר בצפת. עיין: נ' בן-מנחם, מספרות ישראל
באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ' 288.

עמ' 178 (מס' 642). מאמר הזכות לר' חיים יצחק אהרן [רפאפורט]
נדפס שנית בירושלים תרנ"ו. יב דף. 8°.

הדפוס העברי בירושלים

בזה יב ספרים שלא נרשמו על-ידי הלוי וכמה הערות-בירורים
על דפוסי ירושלים.

[1] לוח ערך כל ימי השנה (רגע עלות השחר, ורגע צאת
השמש) באופק עה"ק ירושלים... נחשב על ידי... מו"ה יהוסף
שווארץ נ"י... ונכתב על לוח אבן בהשתדלותי ובהוצאותי הצעיר
עזריאל אהרן יפה חתן המחשב...
ירושלים, דפוס מיכל הכהן ויואל משה [שאלאמאן], בשנת תבר"ך
[1862]. 11 עמ'. 8°.

[2] תחינות ובקשות וסדר תיקון שלשה משמרות...
ירושלים, דפוס ישראל ב"ק על מכבש הדפוס משאת משה ויהודית.
תרכ"ב [1862].
העיר על כך א"מ הברמן ברשימתו "דפוסי ירושלים בחמשים
השנים תר"א—תרנ"א" (הארץ, 29.11.1963).

[3] סדר אמירת קרבן פסח לדעת... הגר"א מווילנא.. מה
שנוהגין לאומרם בע"פ אחר חצות היום ובפרט אנחנו יושבי
ירושלים... נוהגין לאומרו אצל כותל המערבי... ועד הנה לא
הובא לבה"ד מעולם ועכשיו הובא לבה"ד ע"י... ישראל חיים בר'
שמואל הכהן זצ"ל מקידאן ור' חיים בן ציון בהר"ר יצחק יוסף
הכהן זצ"ל מוולזין...
ירושלים, דפוס ישראל ב"ק על מכבש הדפוס משאת משה
מונטיפיורי ויהודית, לפרט ואמרתם זבח פסח [תרכ"ה, 1865]. ת
דף. 8°.

ראיתי את החוב' בגנזי ר' חיים הומינר בירושלים וחקן חן לו.
הלוי רשמה (עמ' 175, מס' 622) סדר אמירת קרבן פסח, ירושלם

תר"ן. לפניי סדר אמירת קרבן פסח, דפוס ירושלם, לפרט ואמרתם זבח פסח [תרנ"ג]. הובא לדפוס על-ידי חיים מענדל שארלין. ובהקדמתו הוא אומר: "שמתי אל לבי להדפיס אותו פעם שנית והוספתי עליו דברים הרבה אשר לא נמצא בהראשונים". הלוי רשמה את הדפוס הראשון.

4 [שער פרישה והוא פס"ד מענין תולעים שבכבד. אשר ערך הרב הגאון כ"ה המפורסם כש"ת מו"ה שמואל העליר הי"ו, מעה"ק צפת ת"ו...]

ירושלם, בדפוס החדש של השותפים שמעלקע יוסף שמער וגיסו יצחק גאשציגני, שנת ברכתי [תרל"ב, 1872]. [8] דף. 4°.

פוחח: שאלה בענין התולעים שבכבד אשר נמצאים בכבשים וגם ימצאו בבהמות לפרקים אשר אנו נוהגין פה עי"ק צפת"ו לאסור כל הכבד כי קשה וא"א לבדקם, וכן ידענו אשר בעיה"ק ירושלם ת"ו ועי"ק טברי' ת"ו אוסרים, ובשנה אישתקד בא לעיה"ק טברי' ת"ו ת"ח אחד ורצה להתיר לו מאיזה טעמים גרועים אשר אין בהם טעם וריח, ואז גערנו בו והשבנו לו קשות כי אין ממש בדבריו, אך זה מקרוב הגיענו מכתב מכבוד מע' הרב... מוה"ר רפאל חיים בנימין פרץ הי"ו, רב ומו"ץ דק"ק גאליפלא אשר הת"ח הנז' המקיל הגיע שמה והגיד לו שקר מוחלט אשר אנחנו פה הסכמנו לדבריו להתיר ושואל הרב הגדול הנז' אם כנים דבריו, וגם זה מקרוב הגיע לידי ס' שו"ת שואל ומשיב להרב הגאון הגדול מוה"ר יוסף שאול הי"ו מלבוב, ושם בסי' כה מתיר הכבדים המתולעים... הספר לא נרשם גם על-ידי פרידברג ב"בית עקד ספרים".

5 [ספר מכניע זדים; הספר הזה מזהיר ומוכיח לעם ה' להתחזק באמונה הק' בה' ובמשה עבדו ובכל צדיקים האמיתיים ולהתרחק

מדרכי המינים והאפיקורסים ומספריהם הרעים וממנהגיהם וחברו-
תיהם...

ירושלים, חש"מ, לפרט שובר אויבים ומכניע זדים [תרל"ד,
1874]. [32] דף. 16°.

פרידברג, בית עקד ספרים, ב, עמ' 602, מס' 1753: "[מתלמיד
הר"נ מברסלב]... [ירושלים] תרל"ב... (22) דף". הנכון כפי
שרשמנו למעלה.

ועיין: ג' שלום, קונטרס אלה שמות ספרי מוהר"ן ז"ל מברסלב
וספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ירושלם תרפ"ח, עמ' 24, מס' 82:
המחבר לא נודע, אבל היה אחד מתלמידי מהר"ן. ויש אומרים
שהיה הרב נחמן מטשעהרין, ויש אומרים שהיה ר' ברוך אפרים.
הספר נדפס שנית ב[ווארשא] תרע"ב. ולולא דמסתפינא הייתי
אומר, שגם הדפוס הראשון אינו דפוס ירושלים אלא דפוס ווארשא
או לבוב. האותיות אינן אותיות ירושלים.

[6] קונטרס פרי עץ הדר יבאר את תכונת כל מיני האתרוגים
הנמצאים בארץ הקדש מהגנות הערבאים אשר בפנים המדינה,
המוחזקים מאז מרבתינו הק' זיע"א לכשרים לברכה בלי שום
פקפוק במסורת דור אחר דור, ומהגנות אשר חדשים מקרוב נוטעו
בעה"ק יפו ת"ו וזה איזה שנים אשר הבשילו עציהם פרי האתרוגים,
ואשר משכו חכמי ישראל מהם את ידיהם מטעם חשש ההרכבה אשר
נתפשטה בהעיר מבעלי הגנות האירופאים. ויבאו בו בקורת המבקרים
מהרבנים המפורסמים אשר שולחו מאת הרבנים הגאונים רבני קרתא
קדישא ת"ו לחקור ולבדוק את הגנות ביפו ובהגנות אשר בפנים
המדינה, ועדותם אשר העידו בפני ב"ד הצדק אשר ישבו על מדין
בהענין הזה, ודברי תעודתם בכל פרטיו...

ירושלים, חש"מ [חסר שם מדפיס], שנת יתברכו [תרל"ח, 1878].
32 עמ'. 8°.

מסיים: את כל הדברים הגלויים והנאמנים האלה אמרנו עם הספר
לפקוח עינים עורות להראות להם האמת כמו שהוא למען ידעו
להבדיל בין אתרוג לאתרוג... [ועל החתום:] בנימן בינש בהרב
הגאון מוהר"ר שמואל סלאנט נ"י; יהודא ליב בהרב הצדיק המפורסם
מו"ה יוסף זונדל זלה"ה.

7 [ספר התקנות לחברת ישוב ארץ ישראל באה"ק הנקראת
חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ. נוסדה בראשון לחדשי השנה
שנת שובי שובי השולמית [תרל"ו, 1876] בעה"ק ירושלים...
בהסכם גאוני ורבני דפעה"ק...]

ירושלים, דפוס מיכל הכהן ואברהם זוסמאן מו"ל "האריאל" אשר
נתן למו הקיסר החסיד פראנץ יאזעף הראשון יר"ה, [תרל"ו, 1876].
11, [2] עמ'. 8°.

ראשי החברה: דוד מאיר ב"ר טובי' גוטטמאן מאונגארן, אליעזר
ב"ר שלמה ראאב, אברהם ב"ר משה הורוויץ, שלמה ב"ר אברהם
ייאלאווע ויוסף לבית טרייוויש.

על החברה ומייסדיה עיין: מבחר כתבי ישראל דב פרומקין
ערוכים בצירוף הערות ומבוא מאת ג. קרסל, ירושלים תשי"ד, עמ'
69—72; ד"ר י' צבי זהבי, מהחתם סופר ועד הרצל, ירושלים
תשכ"ו, עמ' 228—231.

8 [סדר זכרון ירושלים; כולל תפלות מכל השנה כמנהג ספרד
נערך לתעלת עובדי דרכים מאת מ[רדכי] אדעלמאן...]
ירושלים, דפוס מ. אדעלמאן, תרמ"ג [1883]. רכד עמ'. 16°.
עיין: הלוי, עמ' 140, מס' 439: סדר זכרון ירושלים; כולל תפלות
מכל השנה כמנהג אשכנז...]

בגנזי מר משה סאנדערס, לונדון.

[9] קול קורא לנדיבי עם ה' באמעריקא מאת אחיהם אזרחי
אמעריקא אשר בירושלם ת"ו...

ירושלם, חש"מ, תרל"ט [1879]. 32 עמ'. 8°.
עברית ואנגלית, עמוד מול עמוד. כולל גם "תקנות הוועד לכולל
אמעריקא אשר נתיסד ביום ט לירח שבט שנת תרל"ט" [2.2.1879].

[10] אדמת קודש... (ממני הצעיר חיים יצחק אהרן [רפאפורט]
מלפנים מ"מ דק"ק ווילקאמיר יע"א וכעת מתושבי עה"ק ירושלם
ת"ו).

[ירושלים, חש"מ, תר"ן, 1890, בערך]. ד דף. 8°.
עיין: זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל, ירושלם תשכ"ג,
עמ' תפט.

נדפס בלא שער. פותח: שמוע שמעתי מאיזה אנשים המטילים
ספיקות על כל המקומות הקדושי המקובלים לאנשי עה"ק מדור
דור...

[11] בהמ"ד הרשב"י; בית המדרש על ציון התנא... רבי
שמעון בר יוחאי ורבי אלעזר בנו ורבי יצחק...
ירושלם, דפוס יצחק הירשענזאהן, תרמ"ט. [1] דף. נדפס על צד
אחד. 2°.

בראש הטכסט (השירים: בר יוחאי נמשחת אשריך; בר יוחאי
כנהורא דשמשא) ציור של "בית המדרש על ציון התנא האלקי רבי
שמעון בר יוחאי..."

ראיתי בגנזי מר יוסף מ' הלפרט, תל-אביב.

[12] אופל ובחן על מכסה לאהל ([מאת ר' שלמה גאנצפריד]
הוציאו לאור... מחדש... ונפוץ בכל עה"ק... והגזימו לשלוח

לחו"ל... לזאת נאלצתי לצאת... ולפרסם אגרת אחת מאונגוואר... מבי דינא רבא... כי הרב... מוהר"ש [ר' שלמה גאנצפריד] ז"ל לא ידע מאומה מן הדפסת המכסה, רק זייפן ושקרן אחד הדפיסו... הק' מרדכי אליעזר וועבר מק"ק אדא מתגורר פעה"ק)...

(ירושלים), חש"מ, [תר"ן, 1890]. [2] דף. 2°.

כולל גם מכתבי רבנים נגד "מכסה לאהל".

דף [1, ג]: בחורף אשתקד... בפ' תרומה, הוציאו לאור עלת המכסה [לאהל]. ועי' הלוי עמ' 171, מס' 598, ש"מכסה לאהל" נדפס בשנת תרמ"ט. מכאן ש"אופל ובחן" נדפס בשנת תר"ן.

בירורים

290 א] תפלה למשה; באור פרשה קמט בתהלים על פי סוד, מאת ר' הלל משה געלבשטיין, ירושלים, תרל"ט. 4°. על פי פרידברג בבית עקד ספרים [כרך ד, עמ' 1116, מס' 1664].

זהו חלק מ"סידור תפלה והוא סידור האר"י זצוק"ל עם חידושים שחנני ה'... זה ספר תפלה למשה" של ר' הלל משה מעשיל געלבשטיין, שאף על פי שבשער שלו צויין "ירושלים תרנ"ח", ברור שחלקו (נד דף האמצעיים) נדפס בשנת תרל"ט. חלק זה נזכר בהסכמתו של ר' שלמה הכהן מווילנא, אלול תרנ"ו. [2], מב דף הראשונים נדפסו בשנת תרנ"ח, כפי שצויין בשער. החלק האחרון, ע דף, נדפס בשנת תרס"ב. בדף ל, א הוא אומר: בשנה זאת אתה סת"ר לי. ובדף סו, ב נזכרת שנת תרס"א.

פרידברג, שלא ראה את הספר, רושם: "תפלה למשה... באור פרשה קמט בתהלים... ירושלים תרל"ט. 2 שם תרס"ב". ואין כאן שתי מהדורות, אלא ספר אחד, שהתחילו בהדפסתו בשנת תרל"ט — וכנראה שחלק זה ("תפלה למשה") יצא גם לחוד — וסיימוהו בשנת תרס"ב.

[398] ספר חסן ישועות; חידושי בבא קמא ... [מאת] הלל משה מעשיל בה"ר צבי (געלבשטיין).

רישומה של הלוי "תרל"ט (צ"ל תרמ"ד) אינו מדויק. הספר נדפס קונטרסים-קונטרסים. התחילו בהדפסה בשנת "שמעו הרים את ריב יי" [תרל"ג], המשיכו בשנת "ולמוכיחים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב" [תרל"ט] וכנראה שגם בשנת תרמ"ח-תרמ"ט הדפיסו עוד קונטרסים, שבדף לב, ב נאמר: "כמו בזמנינו שקם איש א' [ר' גרשון חנוך ליינער] מראדזין והלביש את חברתו במראה פסול[!]. תכלת". ספרו של ר' גרשון חנוך "פתיל תכלת" נדפס בווארשא תרמ"ח.

[331] קונטרס החברה הקדושה גמילות חסדים הנקראת בשם ישועת ישראל ... דפוס יואל משה שאלאמאן, תרמ"א. [1] דף, טז, עמ' [1] דף, 8°.

להלן, עמ' 147, מס' 473, רושמת הלוי מהדורה שנייה של קונטרס זה, שנדפסה, לדבריה, בשנת תרמ"ה, בדפוס הרי"ד פרומקין. כז עמ' 8°.

רצוני להעיר, שהמהדורה השנייה של הלוי היא-היא הראשונה, שנדפסה בשנת תרמ"א. משום מה נשתבשה אצלה שנת ההדפסה: היא רושמת תרמ"ה במקום תרמ"א. המהדורה השנייה נדפסה באותה שנה, תרמ"א, בדפוס שאלאמאן.

בדפוס הראשון, דפוס הרי"ד פרומקין, מכילים "החוקים והתקנות" טו סעיפים. בדפוס השני, דפוס שאלאמאן, נוספו שני סעיפים (טז-יז), וסעיפים אחדים נתרחבו.

במס' 331 מעתיקה הלוי מן השער: נוסדה בירח מנחם-אב שנת "אמת וצדקה" לפ"ק ויש לתקן "אמת וצדק", שהיא תרמ"א. הערות ותיקונים נוספים בסוף הספר.

פנקס הקהילות

יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, הוציאה "לקט ערכים" מתוך "פנקס הקהילות" שהיא מכינה, מפעל שניתן לו מקום בראש מפעלי "יד ושם". הגה את הרעיון פרופ' בנציון דינור והוא כבר קרם עור. מעיד על כך לקט הערכים היפה שיצא עכשיו ובו מונוגראפיות על שלוש-עשרה קהילות קטנות וגדולות, מיוחדות ומפורסמות, כגון: האלברשטאט, האנובר, טארנופול, קוריץ (קארעץ) וקושיצה (קאשוי) ולא-מיוחדות, או לא ידועות, כגון היידובסרמין, סקשפהרוואר, קסג ושוויינפורט.

בהקדמה אומר יעקב רבינסון, שמפעל פנקס-הקהילות, שבהיקפו אין לו תקדים בהיסטוריוגרפיה היהודית, יתקדם ויגיע להשלמה אם הציבור היהודי ימצא בו עניין. וד"ר אריה קובובי [ז"ל] מספר, שעד היום, שמונה-עשרה שנה אחר סוף המלחמה, לא נדפסו יותר ממאתיים וחמישים מונוגראפיות או ספרי-יזכור על הקהילות שנחרבו. ומספר הקהילות החרבות שהיו להן בית-כנסת, כיסא רבנות, בית-דין וכו' מגיע לששת אלפים וחמש מאות.

וודאי הקשיים שעומדים בפני מערכת הפנקס מרובים ועצומים. קובובי [ז"ל] אומר: אלפי קהילות דרשו מחקר חדש מן היסוד. אף על פי כן ניתן להתגבר על הקשיים. החוברת שלפנינו חוברת לדוגמה היא וארשה לי להעיר בשוליה כמה הערות.

שמות הקהילות. מן הראוי להוסיף בסוגריים את הכתיב המקובל בספרות העברית. למשל: קוריץ (קארעץ); נובה-מסטו נאד נאהום (נאוואמעסטא, עיר-חדש).

יש ולא הושם לב כלל במידה מספקת לחיים הדתיים של הקהילה:
בתי-הכנסיות ובתי-המדרשות, חברות לימוד תורה, הרבנים וכו'.
אמנם בפתח-דבר מדבר ד"ר קובובי על ה"מניין", ה"קהילה", ה"וועד",
בית-הכנסת, בית-המדרש ומוסדות הצדקה המשקפים את הדמות
החברתית של הקהילה, אך למעשה לא בכל הערכים משתקפים יסודות
אלה. כבר בערך הראשון "דורות", קהילה שמנתה עוד בשנת תש"ז
(1947) 7600 יהודים, לא נזכר הרב חיים טויבס אלא במקרה, שנעצר
בשנת 1883 (תרמ"ג), ולא עוד. והוא הרי לא היה אלא אחד מכמה
רבנים ששימשו בקהילה זו. אני נזכר, למשל, בר' דוב בער דרומער,
שירש את כסאו של טויבס בשנת תר"ן, ועוד. בסקוריין, קהילה
שמנתה בשנת תר"ץ [1930] 4200 יהודים לא נזכר בכלל שם של רב.
לדעתי רצוי להקדיש בכל קהילה פרק לרבניה ולגדוליה. בקסג וודאי
שהיה רצוי להזכיר גם את ר' אליהו זילברברג, שעלה על כס הרבנות
בשנת תרכ"ט [1869] ונפטר בשנת תרמ"ה [1885] בפלשן.

אומר עוד משהו לשבח, שבדרך כלל התאריכים והשמות מדויקים
וניכר שהושקעה בזה עבודה מרובה. אף על פי כן יש להעיר על
כמה אי-דיוקים.

עמ' 7: קול קורא מאת חובבי ציון בדורותיו משנת 1893 וצריך
לומר: 1894. ג ניסן תרנ"ד הוא: 9.4.1894. טעות זו חוזרת גם בעמ'
8. אגב: קול קורא זה נדפס בספרו של ד"ר ישראל קלויזנר "חיבת
ציון ברומניה", ירושלים תשי"ח, עמ' 271.

עמ' 21: "הרב אהרן פריעד (1861—1894)". הרב פריעד נפטר
בשנת תרנ"א [1891]. עיין בספרו "זקן אהרן", מונקאטש תרס"ד,
דרשה בשנת תרנ"א "שנה שנסתלק".

שם: "הרב יעקב גינס". שמו המדויק: יעקב יוסף גינז.

עמ' 25: "הרב דוד דויטש (1810—1831)". הרב דייטש נפטר ביום

כב בסיון תק"ץ, שהוא 13.6.1830.

עמ' 36: על הדפוס העברי בקארעץ שנקנה "בחלקו" על-ידי המדפיס הנוצרי יוהאן אנטון קריגר "שהחזיק בו במשך מאה שנים, נדפסו עשרים ספרים עבריים, רובם ספר קבלה". באמת לא החזיק קריגר בבית-הדפוס אלא חמש שנים בלבד, משנת תקמ"ב עד תקמ"ו, וגם המספר "עשרים ספרים עבריים" אינו מדויק כלל. עיין: אריה טויבר, מחקרים ביבליוגרפיים, ירושלים תרצ"ב, עמ' 19; אלעזר לאוני, דפוסי קוריץ — קוריץ (והלין), ספר זכרון לקהילתנו, תל-אביב תשי"ט, עמ' 48—62.

עמ' 42: "הר" יצחק פאפ מחבר ספר נחלת צבי" והספר אינו ידוע כלל. אפשר ולא נדפס.

עמ' 45: עטיפות של ספרי-תורה. צריך לומר: מעילים. חבל שלא הושם לב כמעט כלל לתולדות הדפוס העברי בקהילות ישראל, שיש ללמוד מהן הרבה על חיי הקהילה. בביבליוגרפיה על קארעץ לא תמצא כלל את מאמרו החשוב של אריה טויבר על הדפוס העברי בקארעץ. ובביבליוגרפיה על טארנופול לא תמצא את מאמרו של מר א"מ הברמן על הדפוס העברי בטארנאפאל, שנדפס ב"עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל" מאת דוד פרענקיל (שנה שנייה, תרצ"ה).

כה סיון תשכ"ד

ידע-עם

לא ייעף ולא ייגע ד"ר יום טוב לוינסקי. בשקט ובאהבה רבה הוא עושה את מלאכתו, מלאכת הכינוס של הפולקלור היהודי. ומדי פעם הוא מזכה אותנו בקובץ חדש של „ידע-עם" שתמיד הוא מגוון ויש בו עניין רב מכמה בחינות.

בימים האחרונים זיכנו בקובץ חדש (כרך ששי, קובץ א"ב, חוברת 23—24) והוא מלא וגדוש תורה וחכמה.

חשובה ביותר רשימתו של לוינסקי עצמו "על שלוש תוספות לעז בהגדה של פסח" מהדורת גולדשמידט, שזכינו בה השנה. הפיוט "אומץ גבורותיך הפלאת בלילה" חיבר ר' אלעזר הקליר (לא: אליעזר) והשיר "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב" אמנם נדפס בפעם הראשונה ב"הגדה של פסח", דפוס פראג רפ"ז [1526], אך הוא מופיע בהגדות אשכנזיות שבכתב-יד עוד במאה הארבע-עשרה (הגדת דארמשטאט, למשל).

עניין רב גם במאמרו של הרב ברוך דרוהוביצ'ר "שלוש נוסחאות לנסיעת זקני הבעש"ט זצ"ל לארץ-ישראל" שכידוע נרקמו סביב נסיעה זו אגדות מרובות.

בנוסח הראשון מסופר: כשהחליט הבעש"ט לעלות לארץ הלך להיפרד מר' יצחק מדראהאביטש. אמר לו ר' יצחק: עצתי, שתקח ברכת-הפרידה גם מאבי, שהוא סומא ושוכב על התנור. כשניגש הבעש"ט אל ר' יוסף איש-אמת (ספראוודליווער) ביקש, שיקח גם אותו עמו. השיב לו הבעש"ט, שהוא נוסע עם בתו הקטנה אדיל ועם ר' צבי סופר בעגלה קטנה שאין בה מקום לאדם נוסף. אמר לו ר' יוסף:

— אתם נוסעים לארץ הקודש ולא תבואו לשם ואני איני נוסע כעת
ואהיה שם, אם ירצה השם. יותר מהר.
וכמה נוסחות לדבריו אלה של ר' יוסף.
החשוב שבהם הוא זה:

— אתם תסעו כמו מלכות ולא תבואו לשם ואני נוסע לשם כמו
"בעטלער" קבצן ובעזרת השם יתברך אבוא לשם.
ואמנם ידוע שר' יוסף עלה ארצה.

חבל שהרב ברוך דרוהוביץ'ר הנכד לא ראה את מאמרו החשוב
של פרופ' אברהם יהושע העשל על "ר' יצחק מדרוביץ'" שנדפס
בספר "הדואר" למלאות לו שלושים וחמש שנה (ניו־יורק תשי"ז).
המוסיף הרבה פרטים אפייניים לנוסחות העלייה של הבעש"ט לארץ־
ישראל.

"בן־ישראל מביא ברשימתו "השיר והניגון החסידי" שירו של
הצדיק מקאלוב "קרא השכוי כבר" בתרגום עברי לא מדויק. הרב
משה דוד גרוס (הד"ס) פרסם עוד בשנת תרפ"א ב"מבחר שירי
עמנו" שנדפס בווינה תרגום יפה של השיר. כן ניתרגם תרגום
מודרני בידי צבי בר־מאיר (מוסף ל"דבר", ב שבט ת"ש). עיין גם:
יהודה יפת, האדמו"ר המנגן מקאלוב — בתוך: לחסידים מזמור,
ירושלים תרצ"ה, עמ' צח—קא; יוסף פטאי, אשר ספרה אמי, עמ'
46—47.

אברהם רכטמאן מספר על ניגונו של הבעש"ט "ה' מלך גאות
לבש" וחזנו ר' מנדל, שהגיע לליזנסק והתפלל בבית מדרשו של ר'
אלימלך בליל־שבת וכו'. נעלם מעיני הכותב ומעיני העורך סיפורו
הנאמן של ר' אברהם מרדכי מפינטשוב, חותנו של ר' יצחק יהודה
יחיאל ספרין מקאמארנא, על חזן זה, ששמו לא היה מנדל אלא ר'
מרדכי מזאסלאב. והוא אישיות היסטורית. הסיפור מובא ב"מגילת
סתרים" של ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקאמארנא (ירושלים,

מוסד הרב קוק, תש"ך, עמ' לו—לז). שם מסופר, שפעם בא החזן אל ר' אלימלך עם שני משוררים "אחד נקרא באס ואחד נקרא סתם זינגער, והיתה מבוכה... אם יכבד את החזן לקבל שבת, כי היה ירא, שלא יבלבל אותו החזן מקדושתו. ומגודל פחד קדושת מרן אלקי, כי נקרא חזן של הבעש"ט, הסכימו בהכרח לכבדו ויהיה מה. וכשהתחיל החזן להתפלל שלח רבינו הנ"ל, שיפסיק ולא יתפלל עוד לפני התיבה, כי יתבטל ממציאאות... ואחר-כך כיבד אותו רבינו מאוד בכל השבת, אך לא היה מתפלל לפני התיבה".

נוסח אחר של סיפור זה, מתוקן יותר, מובא בספר "בעל שם טוב", מאת ר' שמעון מנחם מ' וואדניק, חלק א, לודז' תרצ"ח, עמ' 19. נחום בנארי מספר (עמ' 39) על ספר תהלים "שהובא מברודי, מודפס על נייר כחלחל, מחוספס, ותרגום ליידיש... מודפס באותיות קורסיב, שהיו קוראים לזה 'בלינדע טייטש'". ודאי היה זה ספר תהלים שנדפס ברוסיה והובא לברודי, כי בברודי התחילו מדפיסים בשנת תרכ"ד [1864] ולא הדפיסו על נייר כחלחל.

ד טבת תשכ"א

הספר, הואיל משה באר' מאת משה כרמי

לפני עשר שנים ואני בדרך לפאריז, לא ל"חיי שעה" בלבד, אלא לשם ישיבה ממושכת.

השעה מאוחרת. כל הטסים נרדמו ואני משום מה עדיין גם ולא נם. הרהרתי בדרכי העבודה החדשות ובתוך שלל הרעיונות צץ בלבי רעיון, שניתנה לי שוב הזדמנות לחפש אחר הספר "הואיל משה באר'", שנדפס בשנים תקפ"ט—תקצ"ו, 1829—1836, בעיש Aix-en-Provence עיר המים של צרפת, בשלושה עשר חלקים, אף-על-פי שהשתדלתי להשיגו זה שנים ולא עלה הדבר בידי. זהו הספר הראשון שנדפס בעיש. בשנת 1855 נדפס שם הספר השני, האחרון, סדר תפילות, בשני כרכים.

אומר תחילה משהו על "הואיל משה באר'" ועל מחברו. "הואיל משה באר'" שני סדרים לו: סדר ראשון, ששה חלקים, הוא פירוש על סדר התפילה של כל השנה, מנהג קל"א, הוא: קארפנטראץ, קאווליאון, לישלוא, אויגניאון; סדר שני, שבעה חלקים (א"ו, יב), הוא פירוש על פירוש ר' אברהם אבן-עזרא על התורה, חמש המגילות ומשלי—איוב. חלק ז"א לא נדפס, שמחברם נפטר ביום כט בניסן תקצ"ז [4.5.1837] וכתב-היד אבד כנראה לעולמים.

הספר כולו לא נדפס אלא בעשרים וחמשה טפסים בלבד ואינו מצוי בשלימותו אלא בספרייה הלאומית בפאריז. במוזיאון הבריטי, למשל, אין אלא חלקים בודדים. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצאים שני חלקים שנקנו בשנים האחרונות מעזבונו של ר' משה גאסטר. באוסף פרידלאנד שבמוזיאון האסיאטי של האקדמיה למדעים בלנינגראד נמצאים כמה חלקים שנמכרו על-ידי אפרים

דיינארד. הקורא יבין מה ראיתי להרהר בנושא זה במטוס בדרכי לפאריש.

המחבר, ר' משה כרמי, שנולד בקארפנטראץ בשנת תקכ"ו [1766], היה תלמיד-חכם גדול, מדקדק, מפרש המקרא והפיוט הקדום. בביתו היתה כנראה ספרייה חשובה של ספרי-דפוס וכתבי-יד יקרי המציאות. אף אביו, ר' שלמה חיים, היה תלמיד-חכם מובהק ובנו מביא ממנו פירושים מרובים בספריו. הוא חיבר גם פירוש על רש"י על התורה: "חשק שלמה". חותנו, הוא דודו ר' מרדכי כרמי, בעל "מאמר מרדכי" (ליוורנו תקמ"ד—תקמ"ו) ו"דברי מרדכי" (ליוורנו תקמ"ז). בשנת תק"ן [1790] עזב ר' משה, יחד עם אביו וחותנו את קארפנטראץ והשתקעו בעיש.

אדולף כרמיה (1796—1880), ממייסדי "כל ישראל חברים", הוא נצר מבית כרמי.

מה ראה ר' משה כרמי להדפיס את ספרו, ספר חשוב ביותר, בעשרים וחמשה טפסים בלבד?

שאלה זו הטרידה אותי ושאלתי את פיהם של כמה מחכמי צרפת על כך. איש לא נתן לי תשובה סבירה. אך מתוך שיחותיי עמהם סיכמתי תשובה זו: ר' משה כרמי היה בעל נכסים מרובים. בניו סרו מדרכה של תורה. המקרא והמחזור, ששימשו לחם חוקם של אביהם ואבי-אביהם, לא עניין אותם כלל. חשש ר' משה כרמי, שזו גורלה של ספרות ישראל בכללה ובעתיד הקרוב לא יימצאו חלילה אפילו "אחד בעיר ושנים במשפחה" שיתעניינו בספריו. הלך והדפיסם בעשרים וחמשה טפסים בלבד ושלחם לידידיו הקרובים ביותר.

*

בכל יום ששי אחרי-הצהריים רגיל הייתי לטייל בפאריש לאורך הסינה, בין הדוכנים של מוכרי-הספרים, ולהיכנס לחנויות הספרים העתיקים ברובע הלאטיני ולחפש אחר ספרים עבריים או יהודיים.

בשערי ספר

במשך הזמן רכשתי את אימונם של מוכרי-הספרים והראו לי לעיתים קרובות "מציאות" חדשות. ייזכר לטוב בייחוד מר ה' שמואליאן, ארמני-נוצרי, שחנותו היא אחת החנויות החשובות ביותר של ספרות המזרח, שהראה לי תמיד פנים שוחקות והזמינני לשחות עמו תה במסעדה הסינית שעל-יד חנותו ותוך כדי שתייה סיפר על הספרים שמוצעים למכירה. יום אחד הראה לי בין השאר את החלק הראשון של "הואיל משה באר" שהוצע לו וקניתי מיד בסכום די ניכר. אותו יום כתבתי לידידי מר א"מ הברמן: מציאה מצאתי; הואיל משה באר, חלק ראשון, בידי. ומר הברמן השיב מיד: אם חלק ראשון בידך, גם החלקים האחרים יפלו בחלקך. ביקש מר שמואליאן את החלקים האחרים ולא השיגם. אך אני לא התייאשתי מהם. כיון שהחלק הראשון כבר היה בידי אמרתי אכתוב אל המדפיסים פראנשוואש גיגיא ואוגושטין פונטיאיר: שמא נשארו טפסים בבית-הדפוס והם מונחים שם כאבן שאין לה הופכין. מכתבי מיום 10.10.56 הוחזר אלי על-ידי הדואר ועליו החותמת: לא ידוע.

*

אמרתי אכתוב לראש העיר ואשאל: שמא יודע הוא גלגולו של אותו דפוס שהדפיס את "הואיל משה באר". אודה על האמת: חששתי שראש עיריית עיש יזלזל בי ובאיגרת, שאני פונה אליו בשאלה מוזרה שכזו. אך, לשמחתי, הוא לא זלזל באיגרתי כלל. להפך: הוא חקר ומצא, שאחד מנכדיו של ר' משה כרמי, מר לואיס כרמיה, חי בעירו והוא פרופיסור למשפטים (סוף סוף אמרו חכמינו: כל שהוא תלמיד חכם ובנו תלמיד חכם ובן בנו תלמיד חכם שוב אין תורה פוסקת מזרעו לעולם!). ראש העיר עצמו פנה אליו ושאלו על עזבון סבו הגדול והלה השיב לו, שעם פטירת סבו נמסר עזבונו

הואיל משה באר,

הספרותי לקהילת מארשיליאה. ומי יודע באיזו עליית-גג העש אוכל אותו!

שוב לא נחתי ולא שקטתי. פניתי אל קהילת מארשיליאה ואל רבה, הרב ד' זלצר (חתנו של הרב מ"א עמיאל ז"ל), אך לא קהילת מארשיליאה ולא הרב זלצר טרחו להשיב על איגרת. עברו שבועות וחדשים ומשלושה-עשר כרכי "הואיל משה באר" אין בידי אלא אחד.

*

בינתיים עברתי ימים וארצות והגעתי לגיבראלטאר. כאן זכיתי לקבלת-פנים נלהבת על-ידי ר' דוד בן-נאים, ראש קהילת גיבראלטאר וקונסול-כבוד של ישראל שם. הוא, הישיש, בא לקבלני במכוניתו, שדגל ישראל מתנופף עליה. מר י' עילם, שנזדמן אז שם, אמר: כשמר בן-נאים נוסע במכוניתו דומה, שראש ממשלת בריטניה חוסה בצילו, בצילו של דגל ישראל. על קיר משרדו של מר בן-נאים מתנוסס הפסוק: "בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך" (משלי ג, ו). וכל האווירה במשרדו של סוחר יהודי אמיד בגיבראלטאר היא של פסוקי-מקרא, מאמרי חז"ל ובתי שירה משירת ימי הביניים הנושרים מפיו ובכל הזדמנות הוא מזכה אותך במנות שלימות מהם.

בגיבראלטאר חיו לפנים חכמים ובחלקה נפלו כמה ספריות חשובות. ספריות אלו עש הזמן אכלן. חלק ניכר מהן הגיע ארצה, אבל נשארו עוד שם ספרים מרובים. קשה להם להיפרד מן הספרים, אף על פי שהם יודעים יפה, שבניהם ובנותיהם לא יעיינו בהם. הספרים נחלת אבותיהם הם וקשה לנטוש נחלה זו.

התאהבתי בקהילת גיבראלטאר היפה ושלוש פעמים ביקרתי תוך שנה אחת. באחד מביקוריי מצאתי שם את מר חיים מויאל, יליד פאס,

שליח הסוכנות היהודית. ומעלה נוספת לו, שהוא בעל לב יהודי חם ויודע ספר.

אהבתי לטייל עמו בסמטאות טאנג'יר וגיבראלטאר. יום אחד נכנסנו לבית יהודי בגיבראלטאר ומצאנו בו ארון ספרים עתיקים. הצצנו פה ושם ולא מצאנו בו כל ספר שיעורר תשומת-לב. עברו ימים אחדים ונזדמנו שוב באותו בית. הפעם היתה לי אפשרות להציץ יותר בארון הספרים ולהפתעתי הגדולה חמשת הכרכים הראשונים של "הואיל משה באר" לפניי. לבי פחד ורחב. משום מה חששתי לדבר עם בעל-הבית וביקשתי את ידידי חיים מויאל, שהוא יעשה זאת: שאם הוא לא יצליח, אשתדל אני. לא קל היה לי לשכנע אותו, שעליו לעשות מאמץ גדול כדי להשיג את הספרים. הוא לא הבין את התרגשותי הגדולה. בסופו של דבר נעתר לבקשתי ודיבר עם בעל-הבית. יצאתי לבית מלוני וחכיתי בלב רועד לצילצול-הטלפון של מר מויאל. עברה שעה ארוכה, הטלפון לא צילצל ומר מויאל הגיע בידים ריקות: בעל הבית מסרב; זהו עזבון שקשה להיפרד הימנו. הוא מבקש לדבר עמי. הלכתי אליו מיד. וה' נתן בפי מלים ששיכנעו אותו. ולשמחתי לא היה קץ. עוד באותו ערב חזרתי לפאריש והספרים בידי.

אחר שבועות אחדים חזרתי לביתי לירושלים עיה"ק וברשותי אוצר גדול!

להלן רישום מדויק של כרכי "הואיל משה באר":

סדר ראשון

ספר הואיל משה באר על סדר התמיד. ח"א וח"ב. הגהות נמוקים ובאורים. על תפלות ותחנוני הסדרים אשר חברו ותקנו האדירים. המאירים לארץ ולדורים. ועל קינות ונחמות ותוכחות. ובקשות ותחנונות וסליחות. אשר בספרים הנה מפתחות. חברים מליצים ומדברי

הואיל משה באר,

ספר

הואיל משה באר

על סדר ראש השנה

חלק חמישי

הגהות נמוקים ובאורים. על תפלות ותחנוני
הסדרים. אשר חברו ותקנו האדירים. המאירים
לארץ ולדרים. ועל קינות ונחמות ותוכחות.
ובקשות ותחנונות וסליחות. אשר בספרים הנה
מפותחות. חברים מליצים ומדברי צחות. ועל
שירים פיוטים ופזמונים. יסודם בעלי לשון
ונאמנים. בחרוזים ובמינים השונים. אשר בפלס
ובמשקל נתונים. הלא הם אנשי שם הגבורים
אשר בארש המדה נכרים. ובהגיון ראשי
המדברים. ושם נודע מאז בשערים. הכל כפי
מנהג ארבע קהלות. קל א טב אית להו כמה
מעלות.

חברתו אנא זעירא דמן חבריא משה כרמי יצ"ו מק"ק

עיש יע"א

נדפס פה עיש יע"א

בשנת הואיל משה באר

A AIX,

DE L'IMPRIMERIE DE PONTIER FILS AINÉ,

Rue des Jardins N° 14. ,

1853.

הואיל משה באר, חלק ה, עיש תקצ"ג, 1833

[169]

צחות. ועל שירים פיוטים ופזמונים. יסדום בעלי לשון ונאמנים. בחרוזים ובמינים השונים. אשר בפלס ובמשקל נתונים. הלא הם אנשי שם הגבורים אשר באר"ש המה נכרים. ובהגיון ראשי המדברים. ושם נודע מאז בשעריב. הכל כפי מנהג ארבע קהלות. קל"א טב אית להו כמה מעלות. חברתיו אנכי איש צעי"ר משה כרמי יצ"ו מק"ק עיש יע"א...

עיש, (דפוס פראנשוואש גיגיא), בשנת הואיל משה באר את התורה הזאת לפ"ג [תקפ"ט], 1829. [4], ח, קנח דף. 8°. הדף האחרון מסומן בטעות "קנט".

שער-נוסף (על המעטפת):

Commentaire de Moise Cremieu sur la première et seconde partie des prières journalières en prose et en vers, à l'usage des quatre Synagogues de Carpentras, Cavaillon, Lille et Avignon.

דף ה, א חותם המחבר: איש צעיר כצעירתו. ובקריית עיש תחנונו. וקארפנטראץ מקום מולדתו. משה בן לא"א מ"ו כמוהר"ר שלמה חיים כרמי זלה"ה.

חלק ב: ספר הואיל משה באר על סדר ארבע פרשיות וצום אסתר... חברתיו אנכי תולעת ולא איש משה כרמי... עיש, (דפוס אוגושטין פונטיאיר), בשנת הואיל משה באר לפ"ג [תקצ"א], 1830. [4], ח, רפט דף.

חלק שלישי: ספר הואיל משה באר על סדר ארבעה צומות והתחנונות ותפלת הגשם... חברתיו אנא זעירא דמן חבריא משה כרמי...

עיש, (דפוס אוגושטין פונטיאיר), בשנת הואיל משה באר לפ"ג [תק"ץ!], 1831. [4], רפג דף.

חלק רביעי: ספר הואיל משה באר על סדר שלש רגלים...

הואיל משה באר'

עיש, (דפוס אוגושטין פונטיאיר), בשנת הואיל משה באר [לפ"ג, תקצ"ב], 1832. [4], שלא דף.

חלק חמישי: ספר הואיל משה באר על סדר ראש השנה...
עיש, (דפוס אוגושטין פונטיאיר), בשנת הואיל משה באר [לפ"ג, תקצ"ג], 1833. [4], רלה דף.

חלק ששי: ספר הואיל משה באר על סדר יוה"כ...
עיש, (דפוס אוגושטין פונטיאיר), 1835 [תקצ"ה]. [5], רפב דף.
לא ראיתי ואני רושם על פי: שמואל ווינער, קהלת משה,
פטרבורג תרנ"ג, עמ' 361.

סדר שני

חלק ראשון: ספר הואיל משה באר על פירוש הראב"ע ז"ל. בספר
בראשית... מלתא דאתיא. בשקלא וטריא. על מליא. דרב חיליא.
בפשט קריא. תריץ כל קושיא. דגבריא דעליה הויא. פשר דבריא.
אתויי ראיא. לכל אמריא. דריש גבריא מרי חטיא. דהוא מליא.
כרמוניא. בכל שופריא. דשום חפציא. בהו לא שויא: חברתיו.
ויסדתיו. אני צעיר. והזעיר. משה כרמי יצ"ו מק"ק. עיש יע"א...
עיש, דפוס G. Mouret בשנת הואיל משה באר את התורה הזאת
[תקצ"ג], 1833. [3], רצב, [5] דף. 8°.

חלק שני: ספר הואיל משה באר... בספר שמות...
עיש, (דפוס Nicot, לפנים של Mouret), 1834 [תקצ"ד]. [2], תה
דף.

חלק שלישי: ספר הואיל משה באר... בספר ויקרא...
עיש, דפוס Nicot, לפנים Mouret 1835 [תקצ"ה]. [2], קנג, [1]
דף.

חלק רביעי: ספר הואיל משה באר... בספר במדבר...
עיש, (דפוס פונטיאיר), 1836 [תקצ"ו]. [2], קלב, [4] דף.
ווינער רושם בטעות: [2], 123, [4] דף.

חלק חמישי: ספר הואיל משה באר... בספר דברים...
לא ראיתי ואף ווינער לא רשמו.

חלק ששי: ספר הואיל משה באר... בחמש מגלות...
עיש, (דפוס פונטיאיר), 1836 [תקצ"ו]. [2], כה דף.

חלק שנים עשר: ספר הואיל משה באר על פי' הראב"ע ז"ל במשלי
[המיוחס בטעות לו והוא באמת של ר' משה קמחי] ואיוב...
עיש, (דפוס פונטיאיר), 1836 [תקצ"ו]. [2], קפת, [4] דף.

חלק ז—יא לא נדפס.

מגנזי ישראל בפאריש

פאריש זכתה בימים אלה בתערוכה מיוחדת במינה: בתערוכה של הספר העברי; החדש והישן. ולא זו בלבד, אלא עורכי התערוכה זיכנו גם בקאטאלוג של המוצגים המהווה ספר שלם ויפה ובו ניתנו בפעם הראשונה תיאורים נאמנים של שלושים ותשעה דפוסי-ערש (אינקונאבולות) עבריים, ביניהם יחידים בעולם (אוניקה), על-ידי מר ישראל אדלר, הממונה על המחלקה העברית בספרייה הלאומית בפאריש [היום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים]. מיד עם פתיחת הקאטאלוג, שהוא כאמור ספר שלם (120 עמ', 14 עמודים-תצלומים), אתה רואה מה רבה העבודה שהושקעה בהכנת תערוכה זו ומה רבה האהבה לספר העברי, הישן והחדש כאחד, של עושים במלאכה זו.

הקאטאלוג מלווה תצלומים נאים מתוך דפוסי-הערש המוסיפים לו ערך רב.

מר אדלר גאה במיוחד בטופס של "מורה נבוכים" שגילה בספרייה, שנדפס ברומה לפני שנת ר"ם [1480].

התערוכה הוכנה באוניברסיטה של פאריש על-ידי שגרירות ישראל והמחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של הסוכנות היהודית ושתייהן ראויות לשבח על המעשה הנאה.

ב"ספר תניא", שנדפס בקרימונה שכ"ה [1565], דף פב, א, מובא, שבשנת חמשת אלפים וארבע לבריאת עולם, ביום ששי, פרשת זאת חקת התורה [17.6.1244], נשרפו בפאריש "כעשרים וארבעה קרונות מלאים ספרי תלמוד והלכות ואגדות". והמחבר מוסיף: "וגם מהרבנים

בשערי ספר

שהיו שם שמענו שעשו שאילת חלום, לדעת אם גזירה היא מאת הבורא. והשיבו להם: ודא גזירת אוריתא".
על גזירה זו מקונן ר' מאיר מרוטנבורג בקינתו הידועה "שאלי שרופה באש":

אַתְּמָה לְנַפְשִׁי וְאִיךָ יַעֲרַב לְחַכִּי אֲכַל
אַחֲרֵי רְאוּתִי אֲשֶׁר אָסְפוּ שְׁלָלֶיךָ
אַל תוֹךְ רְחוּבֶךָ כְּנִדְחֹת וְשָׁרְפוּ שְׁלָל
עֲלִיּוֹן אֲשֶׁר תִּמְאַסִּי לְבוֹא קֶהֱלֶיךָ.

וסיים בתקווה שיבואו ימים בהם:
עוֹד תַּעֲדִי בַעֲדִי שְׁנֵי וְתֵף תִּקְחִי
תִּלְכִּי בְּמַחֹל וְצִהְלִי בְּמַחֹלֶיךָ ;
יָרוּם לְכָבִי בַעֲצַת צוּרִי לְאוֹר לֶךְ וְנִ-
גִּימָה לְחֶשֶׁכְךָ וְיֵאִירוּ אַפְלָיֶיךָ.

אכן הזמנים נשתנו. היום משמשים ספרים עבריים עתיקים מרכז ההתעניינות בפאריש, בין יהודים ולא־יהודים כאחד, והמחלקה העברית בספרייה הלאומית בפאריש היא היום הספרייה העברית הגדולה ביותר באירופה!

טו טבת תשכ"ג

עם מתקשטים בנוצות זרים

משל לאדם המטייל בגן-הספרות ונהנה מצמחים יפים, אך יש והוא נתקל בצמח, שכל מראהו מעיד עליו, שאין זו סביבתו הטבעית, שהוא ממרחקים ונשתל כאן במאמצים מרובים.

לקישוט בנוצות זרים פנים רבות ורבים וטובים כבר דשו בסוגיה זו ולא באתי אלא למסור רשמים מטיולים קצרים בפניות חבויות בגן הספרות, שאך לעיתים רחוקות פוקדות אותן מטיילים.

נקלעתי תחילה לסוגיה זו כשנזדמן לפניי הספר "אזור אליהו"; חידושים נחמדים על חמשה חומשי תורה, שחיבר "הרב הגאון האמיתי הצדיק המפורסים נ"י ע"ה פה"ח (נר ישראל, עמוד הימני, פטיש החזק) חסידא ופרישא קדישא" ר' אליהו הארשאווסקי (הורשובסקי) ז"ל, ששימש רב בשתי קהילות קדושות מפורסמות במזרח-גאליציה (אוהניב ודרוהוביטש) ונפטר בדרוהוביטש ביום ג במרחשון תרמ"ד [3.11.1883].

הספר נדפס בלעמבערג (לבוב) בשנת 1889 (תרמ"ט) על-ידי נכדו של המחבר, ר' ישראל ב"ר אריה ליבש הארשאווסקי. והרי משהו מדברי בן המחבר, ר' אריה ליבש, בהקדמתו המעניינת לספר: "וכל ימי נעוריו העלה (המחבר) על ספר חידושי אשר חידש. ואם כי השתוקק מאוד להוציא לאור למען יתענגו בנועם פילפולו, אך גודל שפלותו אשר ידוע לכל שפלותו ורוחו הנמוכה ללמד לעצמו מוסר והנהגה טובה מהקטן שבקטנים, לא רצה לעשות לעצמו עטרה להוציא לאור איזה חיבור... אולם אחר זה כאשר עלה לגדולה ונתעלה בעיר דראהאביטש ואז נגנב ממנו כמעט כל החידושים ומעט אשר השאירו לו. ואז בכה בכיה רבה וניחם על אשר לא זכה

בילדותו להוציא חיבור לאור עולם. וה' היה בעוזרו וזכינו לקבל בחזרה מאשר נגנב יותר ממאה בוגין על רוב סוגית הש"ס, אך החיבור על כל הש"ע יו"ד שהיה מסודר גם להלכה בדברים נעימים לא החזיר."

לצערנו לא זכו להידפס אותם "מאה בוגין על רוב סוגיות הש"ס" שהוחזרו על-ידי הגונב, אך אפשר, שדוקא אותם החידושים שלא הוחזרו ונשארו בידי הגונב הם-הם נתפרסמו, אלא שאין אנו מבחינים בהם, שלא נדפסו בשם מחברם.

נזכרתי בסיפורו הנאה של הימן ירושלמי ב"גוילים" (תל-אביב תש"ב, עמ' קל) על המתקשטים בנוצות זרים. מעשה בזקן אחד יודע ספר וחובב ספר, שהיו לו בחדרו שני ארונות מלאים ספרים וסמוך להם ארון קטן וגם בו ספרים. לא סגר את שני הארונות והארון הקטן היה תמיד סגור על מסגר הראה לבאי ביתו את הספרים שבארונות אבל לא הראה את הספרים שבארון הקטן. שאלו אותו עליהם ודחה את השואלים בקש. לפני מותו פתח את הארון הקטן והראה את הספרים לבנו יחידו אשר לו הוריש את כל ספריו. ראה את שערי הספרים והנה מתחת לשם המחבר הנדפס היה כתוב בדיו אדומה שם אחר. תמה הבן ושאל לפשר הדבר. ענה לו אביו ואמר: רציתי שתשאל בני. ספרים אלה לא נתחברו על-ידי האנשים ששמן מתנוסס בראש הספר, אלא על-ידי אחרים, מחברים שאת שמם רשמתי בדיו אדומה מתחת לשם הנדפס בשער. ואם תשאל: לשם מה וויתרתי המחברים האמתיים על שם ומדוע מתקשטים אנשים בנוצות זרים? אענך: אדם צריך למטפח ומוכר פרי רוחו והרבה אהבת הכבוד עושה ותבין את הדברים מדעתך.

הימן ירושלמי ממשיך ומספר סיפור, ששמע מפיו בנו של אותו זקן יודע ספר וחובב ספר:

פעם אחת קראתי ספר ומצאתי בו דבר שהפליאני ביותר. ידעתי

עם מתקשטים בנוצות זרים

את המחבר וכשפגשתי בו אמרתי לו: כתבת בספרך כך וכך והדברים מוזרים! אמר לי: מימי לא כתבתי דברים אלה. אמרתי לו: והלא הם כתובים בספרך זה וזה! נתבלבל בתשובתו ונסתתמו טענותיו. לבסוף אמר: אמנם כתבתי את הדברים האלה, אלא שאינני יודע כיצד להסבירם כעת. לא הוספתי לשאול, כי הבינותי יפה למה אינו יכול להסבירם.

עד כאן דברי הימן ירושלמי.

באזניי שמעתי, שאחד המורים הגדולים בירושלים ניגש לאדם שבא ממרחקים ואמר לו: כתבו בשמך בהקדמה לספר כך וכך. ולא ידע אותו אדם מה שכתבו בשמו באותה הקדמה ואף לא ידע ליתן הסבר כלשהו לדברים שנאמרו בשמו.

ואילמלי ידעתי היכן הוא היום אותו ארון קטן הסגור על מסגר הייתי מכניס לתוכו כמה ספרים שנדפסו בשלושים השנים האחרונות בירושלים. מובן שהייתי מוסיף גם בדיו אדומה שם המחבר האמיתי, שמכר את פרי רוחו מפני שרעב ללחם.

אך בכיו של אותו "חסידא ופרישא קדישא" ר' אליהו הארשאווסקי אינו נותן מנוח, שהוא יושב ועמל שנים ולבסוף נהנו אחרים, שלא הרו ולא עמלו, מפרי רוחו.

אני נזכר בתופעות דומות.

ר' חיים מיכל מספר בספרו "אור החיים" (פראנקפורט תרנ"א) על אחד מאבותיו, ר' אלעזר לאזי ב"ר יוסף, שחיבר ספר על שולחן ערוך אבן-העזר "ונגנב ממנו..." על ידי זר אשר רצה ללבוש מדו ולהשתמש באצטלא שלו, ומידי דברו ממנו המו מעיו לו באמרו כי אין זה גניבת ממון הקל הניתן למחול" (עמ' 235).

כן זכורים לנו דברי-תפילה של ר' שמואל ב"ר אברהם יצחק העליר, נכדו של ר' שמואל העליר, רבה של צפת, בהקדמתו לספר "רפואות וסגולות" של זקנו (ירושלים תרס"ז): "למצוא ולהשיג יתר

כתבי יד קדשו (של ר' שמואל העליר) חידושים על שיטות הש"ס ושאלות ותשובות על ארבעת חלקי שולחן ערוך אשר נגנבו ונאבדו באורך הזמן.

בהקדמה לספר "גאון צבי" לר' משה צבי הלוי העליר רבה של באקטשעוויץ (נולד בשנת תצ"א [1731] ונפטר בבוקאטשוויץ ביום יח בתמוז תקכ"ז [15.7.1767]), מספר הנכד, ר' צבי יוסף, שהוציא את הספר, שהמחבר "הניח אחריו ברכה כמה אלפים דפים על כל הש"ס כסדר ועל הרמב"ם וד' חלקי הש"ע וחבור על התורה ומס' אבות, וזה שבעים שנה אשר נגנז ארון הקודש... בעוד לא מלאו לו ארבעים. וגם בניו אחריו סגרו יומם בלא חלדם. על כן נפוצו כתבי הקודש הנה והנה מהם גנבו וכחשו ושמו בכליהם או נגנבו או נאבדו...".

וגם ר' אריה ליבש איש הארזוויץ, סטאניסלב, בהסכמתו מיום ח בכסליו תקצ"ז, מדבר על הכתבים שהמחבר הניח והם "נאבדו ונפרדו ושלטו בהם ידי זרים".

היה זה שכית, שכשנפטר מחבר עטו זרים על השלל שהשאיר אחריו.

ומשקראתי את דברי ר' חיים מיכל שהובאו למעלה על אותו זר שהתקשט באצטלה שאינה שלו, נזכרתי בסיפור על השיר "יום שבת קודש הוא" שאנו שרים בליל-שבת. אגדה נאה מסופרת על שיר זה ועל משוררו, ר' יהונתן. כיון שהגיע המשורר לסופה של המחרוזת השמינית נסתלקה ממנו הרוח ולא היה בידו להמשיך. השיר אבד והגיע לידיים לא נאמנות. לאחר זמן שמע ר' יהונתן, שמשורר בא לעירו מקושט באצטלה שלו. מובן שר' יהונתן הגיב על כך ב"קולי קולות" ואז חיבר את המחרוזת התשיעית האחרונה:

קולי קולות יחדלון

קצת שיבי יגדלון

עם מתקשטים בנוצות זרים

כִּי כִּסֵּף הֵם יָלִין

וְאֵל יִשְׁיגוּ גְבוּלֵי

בְּאַרְחֵ שִׁיר נָפֵל חֲבֵלִי

הַתְּקוּשָׁשׁוּ / וְאֵל-תִּשְׁמָשׁוּ / בְּנֹר שִׁיר שְׁפָה-לִּי.

נחום סלושץ אמר על משוררי צפון-אפריקה בספרו "מסעי בארץ לוב" (חלק א, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 185), שהם מתירים לעצמם לקרוא את שמם על פיוטי הקדמונים "ובשעת הצורך הם גם משנים את ראשי החרוזים, או מנקדים אותיות בתוך החרוזים, כדי שיכניסו את שמם בראשי התיבות או מעל למלים". סלושץ מוסיף: כל היודע את יחס הקהל והסופרים לדברים שבספרות במזרח איננו צריך להתפלא על המעשה הזה. אחרי שמושגם על פלאגיאט איננו דומה למושגינו אנו.

סלושץ דיבר על פייטני צפון-אפריקה, שלא חששו להתקשט בנוצות זרים, ואנו יודעים היום, שאפילו יצחק אבן-עזרא, שעל שיריו רחף "זיו האב", ר' אברהם אבן-עזרא, ולא היה צריך לצאת בכלים שאולים, שהיו לו הרבה משלו, אף הוא השתמש בשיריו בבתיים שלימים משיריו של מורו ורבו הגדול, ר' יהודה הלוי. עיין עכשיו: ש' אברמסון, לשון קודמים, ירושלים תשכ"ה.

יהודה ליב ווינקלער קובל בספרו "בית יהודה", וויען תרט"ז (1856), על אדם שביקש ממנו שיר כדי לקרוא אותו והלך ופרסמו בשמו הוא ב"בכורי העתים" בשם "למנצח על מחלת לב משכיל". ומרדכי סטרעליסקער מברודי מתלונן ב"כוכבי יצחק" (מחברת טו, 1851, עמ' 60—62) לפני מנחם מענדל בר"י שטערן, בעל "כוכבי יצחק", על ישראל (איזראעל) טויבער מוואאגנישטאדטל, שגנב ממנו שיר ופרסם אותו בשם "מוסר" ב"כוכבי יצחק", מחברת י, 1847, עמ' 85.

עיינן גם: כתבי פינחס טורברג, גיו-יורק תשי"ג, עמ' כד—לו, שהביא רשימה גדולה של "לסטים ספרותיים"; צבי שארפשטיין, גנבות ספרותיות ומניעיהן הנפשיים — הדאר, שנה לט, תש"ך, גל' ח—יא.

דור דור ומושגיו.

וארשה לי עוד להוסיף משהו מנסיוני האישי.

בשנת תש"ד זכיתי להוציא בהוצאת מוסד הרב קוק "מגילת סתרים" של ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקאמארנא. הוצאתי את הספר בפעם הראשונה מתוך כתבי-יד שניתן לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי עלידי ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל וכתבי-יד שני שמוצאו מבית הצדיק בקאמארנא, שהעמיד לרשותי ר' ברוך ישר, איש קאמארנא. עד שנת תש"ד היתה המגילה נסתרת מעין זרים. יחידי-סגולה בלבד שבין חסידי קאמארנא זכו לראותה ולקרוא בה. חסיד שניתנה לו האפשרות להעתיקה לעצמה ראה בכך זכות גדולה: היה בידו להסתכל לתוך מסתרי-הנפש של רבו הגדול. שמה של המגילה מעיד, שהיא לא היתה מיועדת לקהל-חסידים רחב והקורא שקרא אותה בתשומת-לב מבין את הטעם.

הספר זכה לתשומת-לב רבה של רבנים גאונים וחכמים מובהקים. לא אזכיר כאן אלא אחדים מהם: ר' דוד שפרבר, ר' משולם ראטה ור' יהודה אבידע, זכר צדיקים לברכה; פרופ' דוב סדן ופרופ' שרגא אברמסון, ועוד.

בשנת "שערי הצלחה" (תשי"ח) צילם מישוהו שמסתתר תחת ראשי-התיבות "טמ"ן" את הספר בניו-יורק, מובן שהשמיט את שמו של המהדיר, עשה בהערותיו כבתוך שלו: אלו שנראו לו השאיר ואלו שלא נראו לו השמיט.

כיצד נקרא למעשה זה? וודאי שיש כאן הרבה יותר מ"התקשטות בנוצות זרים". יש כאן גניבה וגזילה לאור היום, אף על פי שרוממות

עם מתקשטים בנוצות זרים

ה' בגרונו של טמ"ן והוא פותח את הקדמתו ב"יתברך הבורא וישתבת היוצר" ומסיימה בתפילה ש"השי"ת יעזור שנזכה לעבדו באמת ובתמים!"

אוסף עוד משהו: בשנת תרמ"א [1881] נדפס באמשטרדם "קונטרס מערכת השלחן והוא חלק אחד מחלקי ספרי אבני זכרון אשר כללתי בקונטרס הנוכחי כמה הלכות קבועות המפוזרים בקריות ארבע ש"ע... ואם כי כבר נשמע קולן של ספרים עזה"ד [על זה הדרך]... מקום הניחו גם לי להתגדר בו... וגם... כמה מחידושי אשר הוספתי באיזו מקומן... מנאי הצעיר אהרן ישראל ברימאנן... בתכני ק"ק האאג".

ספר זה אינו אלא מעשה-גניבה של ברימאנן, שהעתיק קונטרס שלם "מחזה אברהם" מספר "מאמר אברהם" לר' אברהם ב"ר אשר וואליר שטיין, פיורדא תקי"ז, עמ' קט—קטו. בשיר שבראש הספר רזמו ברימאנן על נטייתו לנצרות: "שואף למימי ישעו [!] כהלך בציה". גם ההסכמות שבראש הספר מזוייפות. עיין: יוסף שמואל בלוך, זכרונות מימי חיי, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 63.

ור' אפרים זלמן מרגליות מבראדי אומר בספרו "מעלות היוחסין" (למברג 1900, עמ' מג) על ר' זלמן ליקווער "מגיד דק"ק זאלקווע" שנשארו ממנו "חידושים הרבה בהלכות ואגדות ואפס קצוה תראה בת"ש (בתבואות שור)", שהשתמש בהם: "ומי יודע היכן הגיעו הדברים ואפשר שאחר פטירת אא"ז בעל ת"ש שלטו בהם ידי זרים".

כט אדר-ב תשכ"ה

גווילי ספרים

מכונת הצילום אינה נחה רגע; דומה שהיא פועלת עשרים וארבע שעות ביום. חלילה לה להסיח דעת מן המטרה הקדושה שלפניה: להרבות בתצלומי-ספרים. לא, חלילה, להגדיל תורה ולהאדיר. לשם זה דרוש שיקול-דעת מרובה, מה לצלם ומה לא לצלם, כיצד לצלם ואימתי לצלם; לשם זה דרושים מעט תבונה, מעט ידע ואפילו מעט טעם טוב.

מכונות הצילום הפועלות בלי-הרף בניו-יורק רבתי ובארצנו הקדושה מטרה אחת לפניהן: להגדיל בהכנסות — בעיקר על חשבונם של מחברים ששבקו חיים לכל חי — ולמעט בהוצאות עד כמה שאפשר. האיכות אינה קובעת, אלא הכמות. הזוכרים אתם, קוראים וותיקים, הספרים שפלטו מכונות-הדפוס בווארשא, בלובלין, בפיעטרקוב, ביוזעפאף ובבילגורייא, ועוד, ספרים שלא ניתנו לקריאה משום שאותיותיהם נשתחקו מרוב שימוש, שהנייר שנדפסו עליו נתפורר בידים (פרופ' ג' שלום קורא לנייר זה נייר "רחמנא ליצלן"); שלא הושם לב כלל וכלל ליפיה-ספר והדרו. היה זה ממש "תורה מפוארה בכלי מכוער". עוד מעט ונגיע גם בארצנו למצב זה. שום הוצאה לא תטרח להכין מהדורה חדשה משובחת של ספר קדום כשמכונת הצילום יכולה לעשות מלאכה זו תוך ימים ספורים. לבשתנו מוצפים שווקינו בסידורי-תפילה, חמשה חומשי תורה, משניות וכו' הנדפסים מאמהות-דפוס שחוקות שהוכנו עוד בפולין.

אמנם התורה אינה רשות היחיד, אף-על-פי-כן לא ייתכן שכל מדפיס, או כל סוחר ומוכר-שעונים, ייהפך מוציא לאור. דרושה עין

פוקחת על ייצור הספר בארץ, שההפקרות השלטת בו לא תגדל חלילה.

אמנם פה ושם אתה פוגש בספרים שהוכנו על-ידי מומחים; פה ושם אתה רואה ספרים שהוכנו בטוב טעם וביד עדינה, אך ספרים אלה טובעים במים שאין להם סוף של דפוסים מכוערים המציפים את שוק הספרים.

מכונת הצילום שפערה את פיה לבלוע את הספר היפה שהוכן בעמל-כפיים, לא כולה שלילית היא. יש ותוצרתה ראוייה לברכה, אך כאמור ברכה זו אינה חלה אלא כשהעבודה מלווה שיקול-דעת, ידע וטעם-טוב.

אביא דוגמה של שני דפוס-צילום שזכינו בהם בשנה האחרונה ובירכנו עליהם ברכת-הנהנין. אמרנו: ראו מה שניתן לעשות במכונת-צילום זו וראו מה מעטים היודעים לנצל כראוי! שני הספרים יצאו על-ידי הוצאה אחת: במברגר את ואהרמן בירושלים.

(א) סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (תנא דבי אליהו). נספחים לסדר אליהו זוטא. על-פי כתב-יד עם הוספות, באורים ומבואות, מאת מאיר איש-שלום. המהדורה הראשונה יצאה בווינה בשנים תרס"א—תרס"ד והיתה מבוקשת ביותר. זה שנים שאי-אפשר היה להשיג את הספר בחנויות הספרים העתיקים. וכשנודמן פעם, שילמו בעדו ברצון רב חמישים—ששים ל"י. והנה יצא הספר בצלמו וכתבניתו וכולו אומר "להגדיל תורה ולהאדיר". תורה וגדולה במקום אחד; תורה מפוארה בכלי מפואר.

(ב) מכילתא דרבי ישמעאל עם חילופי גירסאות והערות, מאת חיים שאול האראוויטץ, ואחרי פטירתו נערכו והושלמו על ידי פרופ' ישראל אברהם רבין.

ספר זה שהופיע בברסלוי בשנת תרצ"א (1931) על-ידי האקדמיה

בשערי ספר

למדעי היהדות בברלין, נשרף כמעט כולו על-ידי הנאצים משעלו לשלטון. נשרדו טפסים בודדים בידי יחידים-סגולה. אם מישוהו ביקש לרכוש את הספר, שילם בעדו 120 ל"י ויותר והיה מאושר שהוא זכה בו ולא אחר. היום ניתן לרכוש את הספר באותה צורה שיצא בשנת תרצ"א בעד 15 ל"י. משאתה לוקח את הספר ביד אתה מבחין מיד מה רבה הדאגה שהושקעה בחיצוניותו: הנייר המשובח, הצילום הטוב, הכריכה הטובה וכו'. השוליים הרחבים ששיפרו את המהדורה הראשונה משפרים גם את המהדורה השנייה. ועוד לא מיצינו פרשה זו עד תומה.

זאמושץ, אין על עפר משלה...

זאמושץ — כותב ר' מרדכי רובינשטיין בראש "מנחת זכרון" על מסכת עירובין, מאת ר' וואלף בער שיף, קראקא תרנ"ד — היתה "קרית משוש מלאה חכמים וסופרים, לא היה על עפר משלה". וזאמושץ לא מקהילותיה העתיקות של פולין היתה. אומרים, שבית הכנסת הגדול נבנה בשנת 1595. אמנם ראשוני היהודים, הספרדים, שהתיישבו בזאמושץ (הם הוזמנו, כידוע, על-ידי הגראף יאן זאמויסקי) נזכרים כמה שנים מקודם, אך הם נעלמו משום-מה מעל הבמה היהודית בזאמושץ.

לזכרה של זאמושץ חיבר ר' יעקב דב מנדלבוים, איש זאמושץ שנתגלגל לניו-יורק, חיבורו החשוב "חכמי זמושץ", רשימה ביבליוגרפית" בה הוא נותן רשימה מדויקת של שמונים חיבורים שנתחברו על-ידי חכמי זאמושץ ותולדות מחבריהם. ומשאתה קורא את הדברים לבך מתמלא יגון על התפארת הגדולה שנגווה וחלפה. דלוננו, דלוננו עד מאוד.

מאנדלבוים מספר: משעברת את מפתן בית-המדרש, ראית תמונה נהדרת: בארבעת הקירות, לארכו ולרחבו של בית-המדרש הגדול, קבועים ארונות מלאים וגדושים ספרים בכל מקצועות התורה. לכל פינה שהעין פונה, ספרים. מחצית הקיר המערבי מלאה שסי"ם. פעם, מספר מאנדלבוים, ביקשתי לדעת כמה ש"סים היו כאן. לא קשה היה לעמוד על כך. כידוע, יש מסכות שרבים לומדים בהן ויש מסכות, למשל בסדר קדשים, שמעטים לומדים בהן והן "נשמרות" יותר ואינן נקרעות כאלו שמרובים הלומדים בהן. על יסוד המסכות השלמות מסדר קדשים קבעתי, להפתעתי הגדולה, שהיו שם למעלה

משלוחים ש"סים."

שלוחים ש"סים בבית-מדרש אחד! בעיירה אחת קטנה בפולין, אחת מני רבות. נזכרתי בחזונו של ר' יצחק ריבקינד: ספרים בוכים, גוילין נשרפים ואותיות פורחות בחלל העולם היהודי החרב, רווי דמנו ודמעתנו.

ור' חיים נתן דעמביצער כותב על זאמושץ, שהיתה "מצוינת מכל ערי יהודה שבמדינת פולין, לעיר שחברה לה יחדיו תורה וחכמה מדע ותושיה, לעיר מגדלת גבורי חיל בתורה ובחכמה גם יחד, כי הרבה מגדולי ישראל אשר ישבו שם... מלבד שקידתם בתורה, נתנו עין ולב לשקוד גם כן על דלתות החכמה" (כלילת יופי, חלק א, דף קמ, ב).

מכל "פנקס זאמאשטש" שיצא בבואינוס איירס דומה, שעבודתו של מאנדלבוים היא-היא הנותנת את התמונה הנאמנה ביותר של העיר. ומיד כשאתה לוקח את הספר, הנך רואה מה רבה האהבה והמסירות שהשקיע בו המחבר; עבודה כזו אינה נעשית ב"קבלנות", אלא תוך יגיעה מרובה ושקידה של שנים רבות על פרטים ביוגרפיים של החכמים והסופרים. על כל צעד ושעל אתה רואה חיבה לספר, לאות הנדפסת.

שלושת הזרמים הגדולים של היהדות (התלמוד, הקבלה וההשכלה) זרמו בזאמושץ, כל אחד לדרכו, וצדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיווה. "קלי הרגלים" שביניהם יש וקפצו מזרם לזרם, אבל קפיצות אלו היו כל-כך זריזות, שלא עוררו תשומת-לב יתירה.

מזעזעים הם הדברים על רבה האחרון של זאמושץ, ר' משה חיים בלום, שנפטר בשנת תש"ג בסיביר.

חתנו, ר' חיים משה גאסטינסקי, מספר: "ובמשך כל הזמן הזה עסק הרבה בתורה וחסידות, למד ולימד... וכתב חיבורים רבים להלכה

זאמושץ, אין על על עפר משלה

ולמעשה... ואיזה מהם כבר היו מסודרים לדפוס, ובעוונותינו הרבים
נאבדו כל כתביו בעת שהלכנו בגולה אחר גולה על-ידי הרוסים
ליערות סיביר, והכתבי קודש השאיר בזשולקווע אצל הגה"צ הר"ר
צבי רימאלט הי"ד אב"ד דשם, מחמת שהיה ירא ליקחם אתו כמובן.
ואי-אפשר לתאר על הכתב את גודל העגמת-נפש ורב האנחות שפרצו
מלבבו תמיד וממש נדד שנתו מעיניו על שלא לקח אתו הכתבים".
מאנדלבוים מבטיח להרחיב יותר את המסגרת בחיבורו "עיר
זאמושץ וחכמיה".

בין, חדושי הרי"ם' ל, קול אריה'

ביום לג בעומר הוציא הקדוש ברוך הוא חמה מנרתיקה ושרב כבוד שרר בארץ. אף על פי כן ירדתי מירושלים לבני-ברק, שהוזמנתי לשמחה של מצווה. ולא שמחה רגילה היתה זו, שאדם מישראל מצווה לשמח חתן וכלה, אלא שנפתחו לפניי אותה שעה גם שערי ספרים מרובים שכמעט ונשכחו ואין לך שמחה גדולה מזו.

קודם כל: יעמוד הבחור המופלג יצחק מאיר נ"י. הוא-הוא נכדו של ר' יצחק מאיר שווארטץ ז"ל, בעל "אמרי יצחק" ו"כבוד שבת", שנולד בלג בעומר תרכ"ו ונפטר ביום ז בניסן תרצ"ו [30.3.1936] בכפר קטן שבמאראמורש.

ביום כג באדר תרכ"ו נפטר מייסדה של חסידות גור, רבי יצחק מאיר, בעל "חדושי הרי"ם", וביום לג בעומר אותה שנה נקרא בשמו בנו הבכור של ר' נפתלי הכהן שווארטץ (יד אלול תר"ו — יב כסליו תרנ"ז), רבה של ה' מאד באונגאריה.

כיצד נוצר הקשר בין גור למאד? שאלה זו שאלתי רבים ולא ידעו להשיב. בשמחה זו נתפרשו הדברים.

אחד מגדולי התלמידים של בעל "חדושי הרי"ם" הוכרח לעזוב משום מה את גור, שהעלילו עליו עלילה, ובא לעיירה ה' מאד שבאונגאריה, לעירו של ר' אברהם יהודה הכהן שווארטץ ז"ל (ראש-חודש אב תקפ"ד — כד תשרי תרמ"ד), בעל "קול אריה". כאן מצא פינה חמה בביתו של הרב וכתב לרבו, לגור: "בתנחומים ישעשעו נפשי, כי מצאתי מנוח לכף רגלי, חיי שעה, עד יעבור הזעם. מצאתי מנוחת אהבה, מקום תורה, צדיק ילין בה, רך בשנים ואב בחכמה". ולאות אמת שלח לו קונטרס אחד מחידושיו של הרב בסוגיה "דדבר

שיש לו מתירין" (נדפס אחר כך בספרו "קול אריה", סי' מהרמו).
הרי"ם שמח באיגרת והשיב, שהשתומם על המראה, שבמדינה חדשה
"אשר לא כביר מצאה התורה קן לה שם, ימצא תלמיד־חכם עצום
וחרף נפלא כמוהו".

כך נוצר הקשר עם גור.

משהופיעו "חדושי הרי"ם" הראשונים נתחבבו ביותר על רבה של
מאד והירבה לעיין בהם. הוא אמר: "אני לומד באותה דרך שבעל
'חדושי הרי"ם' לומד". ופעמים רבות הראה באצבע, שכיוון כמעט בכל
דרכיו לחדושי הרי"ם.

ומשנולד לבנו, נפתלי, בנו בכורו, ציווה הסב שייקרא יצחק מאיר*.

באחת הפינות שבאולם־השמחה ישבה ישישה מוקפת כבוד ואהבה.
מרחוק עקבתי אחר רחשי הכבוד המרובים שחלקו לה המסובים:
היתה זו בתו הצעירה של ר' נפתלי הכהן שווארטץ, בעל "בית
נפתלי", ואחותו של ר' יצחק מאיר. עלתה ארצה אחר המלחמה,
ישבה כמה שנים בצפת ועכשיו היא גרה בבני־ברק, בבית חתנה.

בפינה אחרת שבאולם ישבו שני אחים, נפתלי ואברהם יהודה, בניו
של ר' יוסף הכהן שווארטץ, בעל "וילקט יוסף", הידוע בחיבוריו
המרובים. האב הגדול ניספה בשואה ושנים מבניו זכו לעלות ארצה
ולהשתקע בה. ר' יוסף הכהן שווארטץ הריהו אחיו של ר' יצחק מאיר.
ועוד לא אמרנו כלום על ר' יצחק מאיר, בעל "אמרי יצחק" ו"כבוד
שבת", שנשא את שמו הגדול של בעל "חדושי הרי"ם".

ספריו מעידים עליו. ספרו הראשון "אמרי יצחק" על התורה נדפס
במונקאטש בשנת תרע"ב [1912]. בשער נאמר: "מ"מ ומו"ץ דפה
ק"ק דראגמירפאלא", היא דראגמירשט שבמאראמורש, אבל למעשה

* עיין: דוב בער שפיטצער, תולדות קול אריה, קליינווארדיין ת"ש,
עמ' כא.

בין, חדושי הרי"ם' ל, קול אריה'

חי מיגיעת־כפיים ולא שימש לא רב ולא אב"ד. זכיתי לישב בצילו
פעם אחת בילדותי וצורתו חקוקה עדיין על לוח לבי.
אחר שנים (תרפ"ה) הדפיס שני ספרים ביחד: "כבוד שבת" על
מסכת אבות ועל "ברכי נפשי" ושירי המעלות.
בשנת תר"ץ—תרצ"ד הדפיס "אמרי יצחק" חדשים בשלושה
חלקים*.

הוא הניח אחריו שני בנים שהיו רבנים חשובים בקהילות
טראנסילוואניה וניספו בשואה: ר' אברהם יהודה ור' פינחס זעליג.
האחרון ידוע בספריו החשובים "זכרון צדיקים", שנדפסו עכשיו שוב
בניו־יורק על־ידי בן המחבר, ר' אברהם משולם פייביש הכהן
שווארטץ.

מישהו אמר, שהחיים הם ראי העבר. בשמחה זו נוכחו רבים בכך.
ד סיון תשכ"ה

* עיין עליו עכשיו: ארשת, ד, תשכ"ו, עמ' 424—425.

מבוא למחזור בני רומא

יום שהגיע לידי "מבוא למחזור בני רומא" של שד"ל בצירוף ביאורים וסקירה על המנהג, מאת דניאל גולדשמידט, וביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה איטליאני מאת י' יוסף כהן, בירכתי ברכת־הנהנין וצירפתי לה תהילות ותשבחות לעושים ומעשים במלאכה זו, החכמים שזכרו למעלה וכן לד"ר ש"א נכון, לתרצה בן־יצחק לבית מורפורגו ולמלכה מורפורגו לבית עוזיגלי, חברות שדה אליהו, ולדפוס דף־חן, שהוציאו את הספר בצורה שכולה אומרת כבוד. כך נאה וכך יאה לההדיר ספר.

בפתיחה אומר ד"ר נכון, ש"פעמים הרבה במשך שנים מרובות בשעה שהייתי קורא במבוא זה העליתי בדעתי, כי ראוי מחקר נכבד זה שיפורסם מחדש כחיבור בפני עצמו" ו"עוד הייתי סבור, שההדפסה החדשה לא תיעשה על דרך הצילום או מאמהות", אלא שידפס במהדורה חדשה ממש, כשבצידו הערות וביאורים, שישלימו את דברי שד"ל ויבהירו דברים סתומים לקורא של ימינו.

לא נח ולא שקט ד"ר נכון עד שהוציא את הספר בצורה שאך חובב ספר כמותו ומוקיר חכמים וסופרים מסוגל להוציא.

מבואו של שד"ל למחזור בני רומא, שנדפס בפעם הראשונה בשנת תרט"ז (1856), לא פג טעמו עד היום. שד"ל הקדים בחריפותו הרבה את יום טוב ליפמאן צונץ ואחרים בכמה מהשערותיו ונאמנה עלינו עדותו של גולדשמידט, ש"הרבה מחידושיו הם נכסי צאן ברזל של מחקר התפילה עד היום" (עמ' 13).

מבואו של שד"ל מחולק לשנים: מבוא כללי למחזור ומבוא למחזור בני רומא. גולדשמידט הוסיף כאן תיאור כולל של נוסח

התפילה, מנהג איטאליאני, ששד"ל הסיח דעתו הימנו (עמ' 97—98). גולדשמידט סבור בצדק, שנוסח התפילה של בני רומא הוא כנראה הנוסח הראשון שיצא מחוץ לגבולות ארץ-ישראל ובבל והוא מהווה חוליה חשובה בתולדות התפילה. פרק זה חשוב ביותר ומשלים את מבואו של שד"ל.

אוסף כמה הערות שיש בהן להשלים את הערותיו של גולדשמידט לספר.

עמ' 24: יוסי בן יוסי, או יוסף היתום, אשר לפי הנראה מת אביו קודם לידתו, או קודם מילתו, ולפיכך קראוהו בשם אביו... וגם קראוהו היתום. עיין מה שהעלה א"מ הברמן ב"עניני לשון" של חנוך ילון (מרחשון תש"ג), עמ' 6, שבענין יוסי בן יוסי הכירו החוקרים, שאין יסוד להשערה שהיה יתום ממש. הברמן סבור, ש"היתום" הוא "היחיד", יחיד בדורו.

עמ' 27, הערה 41: תשובת רבנו גרשום מאור הגולה בה נזכרו הפייטים הראשונים, ינאי ואלעזר הקליר, נדפסה עכשיו שוב ב"תשובות רבנו גרשם מאור הגולה", מהדורת שלמה אידלברג, ניר-יארק תשט"ז, עמ' 56.

עמ' 38, הערה 74: חכמת-מסכן (ספר קרוב"ץ שנהגו לאומרם הקהל הקדוש שבעיר ארגיל) נדפס שוב, עם פירושו של ר' נהוראי אזוביב, בליוורנו תקנ"ג. שתי המהדורות יקרות המציאות ושתיהן נמצאות ברשותי.

שם, הערה 75: על מחזור קצנטינא שבכתב-יד (רשימה ביבליו-גראפית) כתב שמעון ברנשטיין ב"ארשת" א, תשי"ט, עמ' 9—43.

עמ' 38, הערה 77, מעיר גולדשמידט: מאידך גיסא נשארו הרבה כ"י מקהילות קבליון... ליסלא... ומנפלייר... ועוד. יש להעיר ש"מנהג ק"ק לישלוא" נספח אל סדר לשלש רגלים כמנהג ק"ק

קארפינטראץ, אמשטרדם תקי"ט. אמנם קונטרס זה חסר ברוב הטפסים שראיתי.

עמ' 39: "וחכם אחד משפחת כרמי עשה פירוש לפיוטי מנהג פרובינצה, ולא ראיתיו עד הנה". ועל כך מעיר גולדשמידט שם (הערה 79): "כנראה לא נדפס". ותימה שנעלם הימנו הספר "הואיל משה באר" לר' משה כרמי, ששה חלקים, עיש תקפ"ט—תקצ"ה, 1829—1835. אמרתי "תימה שנעלם הימנו הספר" ואין זו אלא שיגרה של לשון. הרי גם שד"ל לא ראהו, אף על פי שהשתדל בכך. עיין עליו למעלה, עמ' 164—172.

עמ' 40, הערה 86: יש להוסיף גם את שירי ר' ישראל נגארה שהוציא אהרן מירסקי: ספר איש התורה והמעשה ליובלו הששים של הרב משה אוסטרובסקי [המאירי], ירושלם תש"ו, עמ' קכה—קלב; ספונות, ספר ד, תשכ"א, עמ' רז—רלד; שם, ספר ו, תשכ"ב, עמ' רנט—שב.

עמ' 48, על השיר "קוראי מגלה" של ר' אברהם אבן-עזרא. מנהג הוא ברומא, שאחר קריאת המגילה בפורים, שרים שיר זה וכיון שמנהג זה מיוחד לרומא בלבד, שיער אברהם ברלינר (דברי ימי היהודים ברומה, ווילנה תרע"ג, חלק שני, עמ' 34), שהשיר נכתב ברומא.

עמ' 75: אל חי יפתח השמים. יש להעיר שבכתב-יד הגניזה, מס' 2875, אוסף אדלר שבבית המדרש לרבנים בניו-יורק, רשום בפירוש מעל הפיוט: לאברהם בן עזרא. עיין: ג' בן-מנחם, תפילות טל וגשם לרבי אברהם אבן-עזרא — מנחה לאברהם (אלמאליח), ירושלים תשי"ט, עמ' 98.

על השיר "מי ימלל גבורות אל" עיין מה שכתבתי בספרי "מגנזי ישראל בוואטיקאן", ירושלים תשי"ד, עמ' 83.

בשערי ספר

נאים וחשובים הם הלוחות מתוך דפוסים ראשונים ואחרונים יקרי
המציאות שנוספו לספר. לוחות אלו מוסיפים עניין רב. הם נבחרו
בטעם רב ובעין טובה ועל כך נאמר: וטוב-עין הוא יבורך.

ט אייר תשכ"ו

סידור-תפילה חדש

בתוך ים הספרים החדשים המציף אותנו יום-יום, לא תמצא אף סידור-תפילה אחד, שנתפלל בו כולנו שלוש פעמים ביום בבתי-הכנסיות ובבתי-המדרשות, שיפאר את בתינו ושיקשט את שולחנינו בסעודה שלחול ושלשבת ומועד. כשאתה נכנס לבית-כנסת, לכל בית-כנסת שהוא בארץ, ואתה מבקש סידור-תפילה, יושיטו לך אמנם סידור-תפילה שנדפס בירושלים או בתל-אביב, אך מעטים יודעים, שסידור-תפילה זה אינו עשוי לא בירושלים ולא בתל-אביב, אלא נדפס כאן מאמהות-דפוס שחוקות שהובאו מווארשא ומווילנא, מלובלין ומפיעטרקוב, מלבוב ומוויען. אותו "סידור" שנדפס על נייר-עיתון זול שאותיותיו שבורות ונקודותיהן מטושטשות הוא-הוא המלווה אותנו בשמחתנו ובאבלנו והוא-הוא המלווה גם את ילדינו לבית-הספר והוא-הוא העתיד לחבב עליהם את תפילתנו ולקבעה על לוח לבותיהם. אותו סידור שלא טעם לו ולא הדר, לא דיוק ולא צורה, הוא-הוא המפרנס אותנו עד היום. בבית-הכנסת המרכזי "ישורון" שבירושלים משמש עד היום ה"סדור אור מציון השלם, נוסח אשכנז" יסוד מוסד *.

* פה ושם אתה מוצא גם: סדור תפארת ציון החדש, כולל תפלות לכל השנה באותיות גדולות מאוד נוסח אשכנז. הוצאה מיוחדת של המשרד לעניני דת[1]. לא למסחר. הוצאת צ. י. מנצור, ירושלים. ל"סדור" זה הוסיפו בסופו תשעה עמודים בהם הדפיסו במיוחד "תפלות שונות": תפלה לשלום מדינת ישראל, תפלה לשלום... נשיא מדינת ישראל, תפלה לשלום בעולם, אזכרה לקדושי השואה, הזכרת נשמות ותפלות אזכרה לגבורי מלחמת הקוממיות, סדר יום הזכרון וערב יום העצמאות, סדר תפלות חג העצמאות, ועוד. תשעת העמודים האחרונים הכשירו את הסידור בפני "המשרד לעניני דת", אף על פי שאינו שונה משאר הסידורים שהזכרנו. — ועוד סידור: סדור תפלה תפלת ישראל... נסח אשכנז, הוצאת "קרית ספר" בע"מ,

בבתי-כנסיות אחרים בהם מתפללים בנוסח ספרד, משמשת "תפלת ציון" יסוד. עדיין לא זכינו ל"סידור" חדש, שיהלום את דרישותינו וצרכינו בארץ. דומה שלא משרד הדתות ולא משרד החינוך והתרבות עמדו על כך. כשאפשר לקנות באגורות מספר "סידור" מן המוכן, לשם מה להשקיע עבודה וכספים ב"סידור" חדש?

אמנם יודע אני שלושה סידורי-תפילה חדשים שנוצרו בארץ, שלשתם טובים ויפים, אך לצערנו אף אחד מהם אינו עומד על הרמה הדרושה. אמנה אותם לפי סדר הופעותיהם:

א. מפי עוללים; סדור-תפלה, חול ושבת... על-פי הצעת מחלקת החנוך של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, הוצאת "אמנות", תל-אביב (1930). בסידור זה תיקונים ושיכלולים שונים שהוצעו על-ידי בא-כוחו של ה"מזרחי" במחלקת החנוך של ההנהלה הציונית, הרב יעקב ברמאן. "סדור-תפלה" זה, נוסח ספרד ונוסח אשכנז, זכויות רבות לו בחינוך העברי בארץ, אך משום-מה לא חדר לא לבית-הכנסת ולא לבית. בשנים האחרונות כמעט ואינו נראה אפילו בבתי-הספר. וחבל. הרי מעלות מרובות לו ותפקיד חשוב מלא בחינוך בארץ.

ב. סדור תפלה שלמה לכל ימות השנה, מפורש על ידי י' אמוראי וז' בהרב, נוסח ספרד, הוצאת יורעאל (שלמה שרברק), תל-אביב (1946).

ג. סדור שירה חדשה; סדר התפילות לכל ימות השנה ערוך ומבואר בידי ח"ד רוזנשטיין, עם תוספת לנשים, קרבן מנחה, הוא

ירושלים. "סדור תפלה" זה הופיע גם בהשמטת שם ההוצאה ושם הדפוס. משום מה אין הוצאה שתקבל על עצמה אחריות עליו ולא בית-דפוס. הטעמים ידועים. דומה ש"סידור" זה תוא-הוא היום ה"סידור" העיקרי של "ישורון" וגדולה הבושה.

סידור-תפלה חדש

ספר אמירה לבית יעקב (מאת ר' יצחק דוב הלוי במברגר זצ"ל), הוצאת "אשכול", ירושלים תשי"ב.

"סידור" זה נדפס בפעם הראשונה בשנת תרס"ט במינסק ונתקבל ברצון. מאז נדפס בעשרות מהדורות ונפוץ ברבבות טפסים ברוסיה, במרכז אירופה ובארצות הברית. ב"דבר למהדורה החדשה" אומרת ההוצאה: "דורות של תלמידים נתחנכו על הסדור 'שירה חדשה', ואף בגדלם שמרו אמונים לסדור-תפלתם החביב, ומדפיו שפכו את שיחם לפני קונם בתפילה ביחידות או בבית-הכנסת. אף לארץ-ישראל, שהיתה 'מרוחקת' באותם הימים ממרכזי היהדות ברוסיה ובאמריקה — אף לכאן הגיע ה'סדור' ומצא לו מהלכים רבים, בבית-הספר ובמשפחה שומרת המסורת". המהדורה החדשה "הושלמה ותוקנה", כדי להתאימה יותר "לצורך התלמיד העברי והמתפלל העברי בדורנו". שקד על עבודה זו בנו של המחבר, מר א' בן-שושן, "ברוחו ובסגנונו של אביו המחבר ז"ל".

שלושת ה"סידורים" עם כל זכויותיהם המרובות בפילוס נתיב לסידור ארצישראלי שלם, אינם עומדים בפני הדרישות של ימינו, לא של המתפללים ולא של בית-הספר החדש.

והנה זכינו עכשיו לסידור חדש: סדור תפלת ישראל והוא סדר התפלה לפי נוסח האשכנזים בארץ ובחוץ לארץ, בצירוף תוספות שהושמטו בידי הצנזור ותפילות הנהוגות במדינת ישראל, הוצאת מסדה בע"מ, תל-אביב. סודר ונערך על-ידי דניאל גולדשמידט והוגה על-ידי ישעיהו גבריאלי. ואותו סידור גם "לפי מנהג קהלות החסידים (לרבות חסידי חב"ד) והוא נוסח האר"י ז"ל הנקרא בפי העם נוסח ספרד".

אודה כששמעתי על סידור זה שמחתי שמחה רבה, שידעתי, שאין כמו ר' דניאל גולדשמידט מוכשר להוציא סידור מוגה ומתוקן, שכל ימיו הוא לן בעמקה של פרשה זו וחוקר ובודק גנוי תפילות ישראל.

אמנם עבודה מרובה השקיע כאן ר' דניאל גולדשמידט, אך לצערנו עדיין אין זה ה"סידור" המבוקש, הנדרש, בבית-הכנסת ובבית הספר. אמנם "סידור" זה של ר' דניאל גולדשמידט יסייע במידה רבה להתקנת הסידור השלם. הוא תורם תרומה חשובה לקביעת הנוסחות.

אחד החטרונות הבולטים ביותר בסדור תפלת ישראל החדש, שלא ביקש אלא ליתן נוסח נכון, ניקוד מדויק וסדר נאה והזנחת לגמרי את הצורה. השירים והזמירות ניתנים כפרוזה. נראה שחששו, העורך וההוצאה, מפני חידוש ו"חידוש" זה הוא-הוא לדעתי הצורך המשווע. כלום מפני שמדפיסי ווארשא ווילנא ביקשו לקמץ בהוצאה והדפיסו את השירים והזמירות כפרוזה, עלינו לילך בעקבותיהם?

ועוד: בזמירות של שבת, למשל, ניתן בראשי הזמירות שמות המשוררים, אך בשירים ובתפילות אחרים נשמטו משום מה שמות מחבריהם. "הרבה הרגל עושה". מדוע, למשל, חסר בראש "יגדל אלהים חי וישתבח" שם מחברו, דניאל ב"ר יהודה הדיין? אגב: אותו שיר נתפרסם על-ידי פרופ' חיים שירמן ב"מבחר השירה העברית באיטליה" (ברלין תרצ"ד, עמ' קעב) על-פי כתבי-יד וחבל שלא הושם לב לכך. ולבית "אחד ואין יחיד כיתודו / נעלם וגם אין סוף לאחדותו" עיין דברי נחמיה אלוני ב"לשוננו", כרך יד, תש"ד, עמ' 155, שהציע לנסח ולנקד: **נָעָלָם וְאֵין סוּף לְאֶחָדוֹתוֹ.**

בהתאם למשקל.

*

ב"טור הטורים" שבגליון א של "טורי ישרון" נאמר: "אין לנו עד היום — ח"י שנה לאחר הקמת מדינת ישראל! — סדור תפילה נאה שיהלום את צורכי הציבור במדינה ואנו מתפללים מתוך סידורים שלא הוגהו כהלכה ושגם צורתם החיצונית רחוקה מלמשוך את

סידור-תפלה חדש

העין, וביחוד את הנוער, לעולם התפילה. נשתדל איפוא להעלות בעיה זו... לדיון רציני ומכובד".

כותב הטורים האלה העלה שאלה זו כמה פעמים באסיפות הכלליות של "ישורון" ואף-על-פי שתמיד נמצאו אזנים קשובות לדבריו, לא נעשה עד היום כל צעד כדי ליתן למתפללי "ישורון" סידור-תפילה נאה. "טורי ישורון" יכולים לעשות הרבה כדי להחיש הכנת הסידור ולשיפורו.

אפתח בשורה של הערות לסידור — ו"סדור תפלת ישראל" של דניאל גולדשמידט, נוסח אשכנזים, ישמש לנו יסוד.

עמ' 41: בשפה ברורה ובנעימה קדושה (נ"א: ובנעימה. קדושה) כולם כאחד וכו'. ר' חנוך ילון העיר: נוסח אשכנז ונוסח חסידים: קדושה כולם כאחד... ב"אוצר התפלות" העיר: בסידורי הספרדים: ובנעימה קדושה... (בסידור תפילת ישרים, מהדורת צאלח ח"ר יעקב מנצור, הנפוץ הרבה בין עדות המזרח: קדושה כולם כאחד)... ב"אוצר התפלות" הוער: ונכונה היא גרסת המחזור לבני רומא והיא גרסת רב נטרונאי גאון... בנעימה ובקדושה. כאן לא קדושת הנעימה אלא קדושת האומרים קדוש. ילון מציע אפוא לתקן: בשפה ברורה, בנעימה ובקדושה. אגב: יהודי תימן אומרים: ובנעימה טהורה.

עמ' 49: בתפילת "נחם" שאומרים בתשעה באב בתפילת מנחה: על כן ציון במר תבכה. מה פירוש "במר תבכה"? בישעיהו לג, ז: מלאכי שלום מר יבכיון. והנה ראיתי בסדר התפלה של הרמב"ם, שפורסם על-ידי דניאל גולדשמידט ב"ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים", כרך ז, תשי"ח, עמ' 198, שגורס: על כן ציון במר תבכה. ועיין גם במדרש אסתר רבה (פרשה ו): וכל צבא המרום בוכים במרר. וכן בקינה "ציון תקונני עלי ביתך אשר נשרף": צרחי במרר. ובקינה "ציון צפירה פאר": על זאת במרר בכי. בתפילת "נחם" יש לשיב לב גם למשפט "לבי לבי על חלליהם,

מעִי מעִי על חלליהם". פעמיים "חלליהם". בסדר תפלה של הרמב"ם (שם, עמ' 198) הנוסח: לבי לבי על חלליהם, מעִי מעִי על הרוגיהם.

עמ' 62: אלהי, נצור לשוני מרע. פתח לבי בתורתך ובמצותיך תרדוף נפשי. נראה לי ש"ובמצותיך" נשתבש. במקרא נאמר: צדק צדק תרדוף (דברים טז, כ), בקש שלום ורדפהו (תהלים לד, טו), אך טוב וחסד ירדפוני (שם כג, ו), תחת רודפי־טוב (שם לח, כא), ועוד. ולא מצאנו שהפועל "רדף" יחובר עם בִּי"ת. עיין: א' ברלינר, ששה חדשים באיטליה, ירושלים תש"ה, עמ' לו.

עמ' 76: ובא לציון גואל. ה' מלכותה (קאם) לעלם ולעלמי עלמא. תרגום אונקלוס של שמות טו, יח: ה' ימלוך לעולם ועד. וכבר העיר שד"ל ב"אוהב גר" (הוצאה שניה, קראקא תרנ"ה, עמ' 51): "מלת קאים היא טעות בדקדוק, כי היה משפטו קיימא (ובסדר תפלה כתב־יד על קלף שבידי... כתוב קיימא). ובדפוס לסבונא, סביוניטה ואנוירשא: ה' מלכותיה לעלם ולעלמי עלמא. קאים נכתב ונמחק".

עמ' 126: אל אדון על כל המעשים... ראה והתקין צורת הלבנה. שד"ל אומר (מבוא למחזור בני רומא, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 21): והתקין אינו אלא תקון שתקנו האחרונים, והגירסא הראשונה לא כך היתה, אלא ראה והקטין צורת הלבנה ועדיין בימי רבותינו חכמי התוספות היתה גירסת והקטין נוהגת קצת. עיין שם. גירסא זו מובאת גם בטור אורח חיים, סי' רפא.

עמ' 134—138: זמירות ליל שבת. "כל־מקדש שביעי". מקובל, שהשיר הוא של משה ובמחרוזת הראשונה, בתחילת התיבה השנייה של שלושת הטורים הראשונים (מקדש, שמר, הרבה) אנו מוצאים את הסימן משה. בכל הזמירות ניתן בראשן שם המחבר, אך ב"כל־מקדש שביעי" לא הובא משום מה.

עמ' 136: מה־יפית ומה־נעמת. לא תמיד הושם כאן לב למשקל

סידור-תפלה חדש

השיר: וכחטוא יציר ליוצרו. וליוצרו בצדי שוואית וצריכה להינקד בקמ"ץ. ולהלן: "להבדיל ישאו". שי"ן קמוצה וצריכה להינקד בשווא. "עם נצור" וצריך לומר: נצור. "מנתה אפים". מ"ם "מנתה" בשווא וצריכה לבוא בקמ"ץ.

עמ' 139: נשמת כל-חי. המהולל בכל התשבחות (נ"א: ברוב התשבחות). ב"ברוך שאמר" וכן בסדר ההלל אנו מסיימים: מלך מהולל בתשבחות. הרמב"ם גורס (ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ז, עמ' 191): המהולל בתשבחות. ועיין בהגהות מיימוניות: "ומאן דאמר ברוב התשבחות משתקינן ליה".

עמ' 178: יום שבתון. סימן יהודה. הוא ר' יהודה הלוי. מחרוזות 3—4 נוספו כנראה בזמן מאוחר "מפני דרך שלום" ואינן של ר' יהודה הלוי. הנוסח המקורי הוא:

ומתוך עָרְפֶּל הָאֵיר אֶפֶל
וְעַל-עַב הָרִים יוֹשְׁבֵי שָׁפֶל
וּמִגְדֵּל צָרִי אֶרְאֶה נֶפֶל
אֶךְ אֲנֹכִי מִלְּאֲתֵי כֶסֶם

דֶּרֶךְ בְּנֵעַל אוֹיְבִים וְצָרִים
וְגַם-הַמַּצֵּד קִרְסָלֵי זָרִים
וְאֵן יַעֲנוּ-לָךְ עַמִּי בְּשִׁירִים
אֶל הַמִּהְלֵךְ עַל כְּנָפֵי-רוּם.

עייין: דיואן, מהדורת חיים בראדי, ספר ד, שירי קדש, ברלין תר"ץ.

עמ' 5—6.

עמ' 179: שמרו שבתותי. מזיז ברכותי: וצריך לומר: מזיז ברכותי.

על-פי ישעיהו סו, יא.

זמירות של שבת

בין שלושה שיחים

א

מדרש עתיק אומר¹:

כשישראל אוכלין ושותין ומברכין ומשבחין ומקלסין להקדוש ברוך הוא, הוא מקשיב לקולם ומתרצה. ובשעה שאומות העולם אוכלין ושותין ומחרפין ומנאצין להקדוש ברוך הוא, אותה שעה חושב הקדוש ברוך הוא אפילו להחריב לעולמו והתורה נכנסת ומלמדת סניגוריא ואומרת: רבנו של עולם! עד שאתה מביט באלו שמחרפים ומכעיסים לפניך, הביטה בישראל עמך, שמברכים ומשבחים ומקלסים לשמך הגדול בתורה ובזמירות ובשבחות.

מדרש זה מוכיח, שכבר בזמן הקדום כשמשפחה בישראל סעדה, היתה רגילה "לברך ולשבח ולקלס" להקדוש ברוך הוא, בשבחות ובזמירות שהיו מיוחדות לכך. והרי למדנו גם במשנה אבות²: "שלושה שאכלו על שולחן אחד ואמרו עליו דברי תורה, כאילו אכלו משולחנו של מקום ברוך הוא". מ"דברי תורה" עברו לזמירות. וברור, שבימות החול, ימות העבודה, לא ניתנה הדעת לדברי תורה. זמירות ושבחות בשעת הסעודה. הזמירות נתייחדו לשבתות ולמועדים בלבד. נראה, שיסודן של הזמירות עם חורבן הבית השני. זמר אחד די פופולארי "צור משלו אכלנו", שמחברו בלתי ידוע, משערים שנתחבר

1. מדרש שיר השירים, קרוב לסופו. ועיין גם מגילה יב, ב.
2. ג, ג.

עוד בתקופת התנאים³. ויש להניח שעוד בימי הפייטנים הראשונים נתחברו זמירות מיוחדות לשבת, אלא שלא נשתמרו בידינו. זמירות אחרונות השכיחו את הראשונות.

ר' מנחם די-לונזאנו, מגדולי החכמים בירושלים (נפטר בשנת שס"ח, 1608) מספר בספרו "שתי ידות"⁴: והמנהג הזה (לומר זמירות) עדיין מחזיקים בו בני אשכנז ואיטאליא וזולתם וחשובי קדמוני המשוררים כהראב"ע ורבי יהודה הלוי ור' שלמה ן' גבירול וזולתם חברו שירות ותושבחות רבות מיוחדות לכך.

זמירות מיוחדות לשלוש הסעודות בשבת, למוצאי שבת אחר ההבדלה וקודם הסעודה הרביעית (מלווה מלכה) שתחילה היו נחלת ישראל כולו, נתייחדו בהמשך הזמן במיוחד לאשכנזים. הספרדים ועדות המזרח לא זלזלו, חלילה, בזמירות, להפך: הם עשו אותן מוסד בפני עצמו, שאינו קשור דוקא בסעודה של שבת. נראה, שעוד רבי ישראל נאג'ארה, מגדולי המשוררים בארץ-ישראל בתקופת המאוחרת (נולד בצפת בשנת שט"ו [1555] ונפטר בעזה בשנת שפ"ח [1628]) הקים בצפת מוסד מיוחד שנקרא "מפטירים" בשביל מפטירי השבתות במוצאי-שבתות, כלומר, בשביל אנשים שנתכנסו לשיר שירי-תהילה לשבת עם יציאתה. ר' ישראל נאג'ארה חיבר בשביל "מפטירים" אלה כמה וכמה פזמונים. בהמשך הזמן ניתן למוסד זה השם "בקשות של שבת", כי העבירוהו ממוצאי-שבת לליל-שבת. בליל-שבת אחר חצות התכנסו בבית-כנסת לשם זמרה בציבור⁵.

3. עיין: ישראל דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, ג, עמ' 318, מס' 215; זמירות של שבת, ערוכות ומפורשות על ידי נ' בן-מנחם, ירושלים תש"ט, עמ' קמו-קמח.

4. ויניציאה שע"ח, דף ק, ב [צ"ל: צו, ב].

5. עיין: מ"ש גשורי, "בקשות של שבת" אצל יהודי המזרח — סיני, כרך יט, תש"ן, עמ' י—יז; שמואל הכהן וינגרטן — נרות שבת, כרך ד, קונטרס פא, כג אייר תש"ו.

זוכר אני ליל-שבת אחד של חורף באחד מבתי-הכנסיות של עדות המזרח בירושלים, משעה שתיים אחר חצות עד שבע לפנות בוקר. תחילה לא היה ציבור המשתתפים גדול, אך הוא הלך וגדל במשך הזמן עד שבית-הכנסת היה מלא מפה אל פה. המקהלה, המנצח יחד עם הקהל כולו היוו מעמד תרבותי רם שאי-אפשר לשכוח אותו. ועד היום קיים בירושלים מוסד זה של "בקשות של שבת" בין הספרדים ועדות המזרח. ואותו מוסד בשינוי צורה אתה פוגש בקהילות ישראל גדולות וקטנות בגולה, בתורכיה, בקושטא ובאיזמיר, ובצפון-אפריקה, במארוקו, באלג'יריה ובתוניסיה.

בירושלים נדפסו גם כמה פעמים ספרים מיוחדים שתכנם בקשות של שבת. אזכיר כאן במיוחד את ספר השירים "יגל יעקב" שנדפס בירושלים בשנת תרמ"ה [1885] על-ידי ר' יעקב חי בורלא (נפטר בירושלים בשנת תרנ"ב) שאסף, כפי שהוא אומר בשער הספר: "בחורי חמד לשיר שיר ה' בשבתות ובלילי מוצאי שבתות ומועדי ה' בק"ק [בקהל קדוש] איסטאמבולים יכב"ץ [יכון בצדק]"⁶. קהל קדוש איסטאמבולים הוא כידוע חלק מבית-כנסת רבן יוחנן בן זכאי שבירושלים העתיקה.

אזכיר גם את הספר "שיר ושבחה" שנדפס פעמיים בירושלים, בשנת תרס"ה על-ידי רפאל ענתבי ובשנת תרפ"א על-ידי רפאל חיים כהן.

כן ייזכר הספר "הלל וזמרה" שהובא לדפוס על-ידי משה יוסף אשקר הכהן בירושלים בשנת תרפ"ח. ליהודי תימן קובץ מיוחד של "זמירות ישראל", שאף הוא נדפס

6. נדפס פעמיים באותה שנה. עיין: שושנה הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 141, מס' 443—444.

פעמיים בירושלים⁷. גם יהודי תימן אינם נוהגים לומר בשעת הסעודה, אלא בבית-הכנסת, בשעה מיוחדת לכך. בעדות שונות שרים בשעת הסעודה פרקים מיוחדים מספר תהלים, כמו מזמור לדוד ה' רועי לא אחסר, מזמור שיר ליום השבת (הספרדים ואנשי ארם-צובא), לדוד מזמור לה' הארץ ומלואה, ועוד. זמירות של שבת השגורות בפינו היום, הן פרי יצירותיהם של חכמי צפת, אשכנזים וספרדים, ומשל משוררי ספרד הגדולים.

ב

תפילת "שלום עליכם" ששרים בבתי ישראל בליל-שבת, מי לא שמע עליה? מי אינו יודע תפילה נאה זו בה מקבל כל בית בישראל את מלאכי-השלום המלווים לו לאדם בערב-שבת מבית-הכנסת לביתו? אף על פי כן מעטים יודעים, שתפילה עממית זו אינה עתיקה ביותר. היא מופיעה בפעם הראשונה ב"תקוני שבת" שנדפסו בפראג בשנת ת"א [1651] ויסודה הוא תקופת-צפת, תקופה זו רוויית-מסתורין בה נעשתה השבת יום של חוויות דתיות עזות ושל דביקות נעלה. בתקופה זו נוצרו "תקוני השבת" עלידי ר' אברהם הלוי ברוכים הזקן, מתלמידי הגדולים של ר' משה קורדובירו ושל האר"י הקדוש. הוא נולד בשנת ר"ף [1520], בערך, במארוקו ונפטר בשנת שנ"ג [1593] בצפת. "אפיטרופוס גדול לשבת" קראו לו לר' אברהם הלוי ברוכים. ו"תקוני שבת" אלה מהווים גם אותן התפילות-הזמירות שרגילים לומר בליל-שבת קודם הסעודה: שלום עליכם, אשת חיל, פרק מזוהר שמות והשיר "אזמר בשבחין" של האר"י הקדוש, שנתחבר בלשונו של הזוהר, בארמית. תפילת שלום עליכם יסודה כידוע בשבת דף קיט, ב. שם נאמר: שני מלאכי השרת מלווין לו לאדם בערב-שבת מבית הכנסת לביתו,

7. [ירושלים תרס"ח]. עיין: ארשת, ג, תשכ"א, עמ' 125, מס' 82; ירושלם תרע"ט. הספר נדפס גם פעמיים בעדן: בתרנ"א ובתרפ"ט.

אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושולחן ערוך ומטתו מוצעת, מלאך טוב אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך ומלאך רע עונה אמן בעל כרחו. ואם לאו, מלאך רע אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך ומלאך טוב עונה אמן בעל כרחו.

אותו סיפור מובא בשינויים אפייניים גם בזוהר חדש⁸. כאן לא הנר הדלוק, השולחן הערוך והמטה המוצעת לכבוד שבת, לא הם בלבד קובעים, אלא האווירה הטובה בבית, אווירה של שלום ושמחה, אווירה של אהבה וכבוד, שהנרות הדולקים והשולחן הערוך מגבירים אותו. הזוהר החדש אומר: כשאדם בא מבית-הכנסת בערב שבת, באים עמו מלאכים מצד זה ומצד זה (שימו לב: לא מלאך טוב ומלאך רע, אלא מלאכים — ומלאכים תמיד טובים הם) ושכינה על כולם כאם על בנים. וכשהשכינה רואה נרות דולקים ושולחן ערוך ואיש ואשתו בשמחה ובשלום שכינה אומרת: זה משלי הוא, ישראל אשר בך אתפאר.

אך תפילה זו, שכל עיקרה שלום, לא כולם קיבלוה בשלווה. רבים מגדולי ישראל מצאו בה פגמים. כיצד יאמר אדם למלאכי-השלום "צאתכם לשלום"? הלא טוב — אומר ר' יעקב עמדין —, שיתעכבו יותר וישמחו גם בסעודה. אם היא כתקנה וכראוי לה, בודאי תרב שמחתם ויוסיפו לו ברכתם — ולמה ימהר לשלחם מזה? (הלואי — ממשיך ר"י עמדין — ישארו אצלנו לעולם, כי אז נשמר בכל דרכנו, כי לכך באו עמנו)⁹.

ר' חיים מוולוז'ין, למשל, התנגד לתפילה משום שאין לבקש משהו מן המלאכים, שאין להם כל כוח משלהם וכל מה שהם עושים בהכרח

8. זהר חדש, ווארשא תרס"ב, דף מח, ב.

9. עיין בסידורו "עמודי שמים", אלטונא תק"ה, דף שמה, א.

הם עושים. כשאדם זוכה מוכרחים הם לברכו ואם לאו בהכרח מקללין¹⁰.

אמירה זו למלאכים "צאתכם", רבים ראו בה משהו החורג מן הטעם הטוב ולא ידעו כיצד להתגבר עליה. יש שגרסו "בבואכם לשלום", "בצאתכם לשלום", נוסח חסר-טעם. משום כך החליט ר' יעקב עמדין לקצר אותה תפילה ולומר: "שלום עליכם מלאכי השרת מלאכי עליון מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא" ולא עוד.

אחינו הספרדים הוסיפו בית שלם אחר "ברכוני לשלום", הוא הבית "בשבתכם לשלום". כלומר: תחילה שבו מעט, כמקובל, ואחר-כך צאו.

אחד מגאוני פראנקפורט, ר' רפאל מייזלש, בספרו "תוספת שבת", מספר, שמקרוב נדפס סידור אחד, שמחק את הנוסח "צאתכם לשלום" ולפי הנראה הדין עמו בזה, אך קשה לשבש הנוסח המקובל בידינו מקדמונינו. הוא התכוון לסידורו של ר' יעקב עמדין שנדפס בראשונה באלטונה בשנת תק"ה (1745).

אף-על-פי-כן העם גבר והמשיך ב"שלום עליכם" בנוסחו המסרתי המקובל.

"שלום עליכם" יצירתה של תקופת צפת חדר תחילה לאשכנז ומשם דרך סידורי התפילה השונים לכל פזורי ישראל.

ו"אשת חיל": ציור של אשה למופת, פרק ממשלי לא, שנתקבל לזמירות של שבת לא כדי לקדם בברכה את האשה עקרת הבית, שעמלה במשך כל השבוע במשק הבית, אלא האשה כאן היא השכינה ויש בו בפרק זה 22 פסוקים כנגד 22 צינורות של מעלה הפתוחים בליל-שבת ומשפיעים ברכה מן הבריכה העליונה, מראש כל הכתרים. כל זה להלכה, אבל למעשה אין ספק, שהאשה ב"אשת חיל" אשה

10. עיין זמירות של שבת, עמ' קי.

ממש היא. כבר ראינו למעלה, שדוקא הזוהר הקדוש מדגיש ערכה הרב של האווירה השלווה בבית בליל-שבת. ר' שלמה מלכו אירש לו אשה בצפת ולאחר שנשרף על קידוש השם, הוא פוקדה, לפי האגדה, בכל ליל-שבת ומקדש על שולחנה.

שלוש הסעודות של שבת בתקופת האר"י הקדוש בצפת קיבלו צורה מיוחדת במינה. האר"י נתן ביטוי שירי מסתורי להרגשותיו הנעלות בסעודות השבת בשלושה פזמונים, פזמון לכל סעודה, בלשון הזוהר, בארמית.

ג

משהו על התפילה "רבון כל העולמים", שרגילים לומר בליל-שבת. המעיינים וודאי שמו לב, שכמעט בכל סידורי-התפילה המצויים בידינו הקיפו פסוק אחד מתפילה זו בסוגריים¹¹; סימן, שאין לומר אותו פסוק. אנו מתכוונים למשפט "וסלח ומחל לנו ולזרענו על כל פשעינו". מה ראו המדפיסים להשמיט פסוק זה? התשובה ברורה: בשבת אינם אומרים סליחות ומשום כך אין לומר כאן "וסלח ומחל". אבל מלכתחילה מה ראה מייסדה לומר "סלח ומחל"? ועוד שאלה: אנו אומרים באותה תפילה: ובאתי לביתך, כלומר לבית-הכנסת, להפיל תחינתי לפניך, שתעביר אנחתי ואעיד אשר בראת בששה ימים כל-היצור ואשנה ואשלש עוד להעיד על-כוסי בתוך שמחת. ניקודן של המלים "ואעיד... ואשנה ואשלש" אינו שווה בכל סידורי התפילה: סידור סידור וניקודו. המנקדים לא ידעו כיצד לפרנס את הדברים: אומרים את התפילה בבית, לאחר ששבו מבית-הכנסת, לאחר שאמרו פעמיים בבית-הכנסת "ויכולו השמים והארץ", מה טעם אפוא לומר עכשיו: ואעיד אשר בראת בששה ימים כל היצור — ואשנה — ואשלש. מה טעמה של צורת העתיד כאן? המנקדים חיפשו דרכים

11. או שהשמיטו אותו לגמרי. עיין, למשל, עכשיו בסדור תפלת ישראל, שסודר ונערך על-ידי דניאל גולדשמידט, ירושלים תשכ"ד.

שונות כיצד להפוך את "בעיית העתיד" בתפילה זו לעבר, ניסו ולא הצליחו ולא עלה בדעתם כלל, שתפילה זו נועדה מלכתחילה לבית-כנסת, קודם קבלת שבת, ולא לבית. כך מובנים הדברים: צווה למלאכך מלאכי השרת שיפקדוני ברחמים ויברכוני בבואם לביתי... ובאתי לביתך להפיל תחנתי לפניך... ואעיד אשר בראת בששה ימים כל-היצור ואשנה ואשלש עוד להעיד על כוסי.

אמרו אפוא "רבון העולמים" בבית-הכנסת קודם התפילה, אך מי שמעתיק את התפילה מבית-הכנסת לביתו, אל ישנה מן המטבע שטבעו חכמים בנוסח התפילה.

ומכאן לפזמוני האר"י הקדוש, שנתחברו בארמית, בלשונו של הזוהר.

המדפיסים והמנקדים לא שמו לב עד היום, שמשקל לשירים וקצב לתנועותיהם. אין אף סידור אחד, שניקודם של אותם השירים הארמיים מדויק הוא. כבר ר' משה חיים לוצאטו אמר בספרו "לשון למודים"¹²: "ובעל נעים זמירות ישראל אשר גדלו במאד מאד, מאור עינינו האר"י... שמר בשיריו חוק התנועות ומספרם".

בין השירים הפופולאריים ביותר שנכנסו לזמירות של שבת, השיר "יום זה לישראל אורה ושמחה" המיוחס לאר"י הקדוש. בזמן האחרון הוכח, שאותו שיר אינו של האר"י אלא של ר' יצחק הנדלי, שחי ופעל בכפא שבקרים, באמצע המאה החמש-עשרה. השיר מופיע בפעם הראשונה במחזור ארם-צובא, שנדפס בויניציאה בשנת רפ"ז [1527] והאר"י הרי נולד כמה שנים אחר כך, בשנת רצ"ד [1534]. אך רבים ישאלו: הכיצד? הרי האקרוסטיכון של השיר הוא: יצחק לוריא חזק, הוא האר"י הקדוש. נראה, שאדם שהשיר נתחבב עליו ביותר והצטער

12. מהדורת א"מ הברמן, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ה, עמ' נב; ירושלים

על קיצורו — תחילה לא הכיל השיר אלא ארבע המחרוזות הראשונות, שסימנן יצחק — אמר, שיצחק זה וודאי ר' יצחק לוריא הוא והוסיף לו המחרוזות הבאות. האר"י שונא מתנות היה ואין ספק שנגרם לו נחת-רוח, שהאבידה הוחזרה לבעליה¹³.

ועוד משהו על "ידיד נפש". מקובל, שהשיר הוא של רבי אליעזר אזיכרי (כך יש לקרוא את שמו, לא אזכרי ולא אזקרי) בעל ספר חרדים (דפוס ראשון, ויניציא נשי"א; דפוס שני, קושטאנדינה תקי"ז), שנפטר בצפת בשנת ש"ס [1600]. היה תלמיד ר' יוסף סאגיס ועמד במשא ומתן של הלכה עם ר' משה די טראני (המבי"ט) ובנו ר' יוסף (מהרי"ט). "עיר וקדיש" קראו לו לר' אליעזר אזיכרי ושמו נתפרסם בארץ-ישראל ומחוצה לה.

תורתו הושפעה הרבה מתורת האר"י. אחד היסודות שעליו בנה ר' אליעזר תורתו הוא אהבה עזה. "דרך החושק לקרוא לחשוקתו לבבי, לומר, כל כל מחשבות לבו לעשות כל שלבה חפץ ולבבו ולבבה באהבה נקשרו. וכן קורא ליוצרנו אוהבו הנאמן לו, שנאמר 'צור-לבבי וחלקי אלהים לעולם' (תהלים עג, כו)... וכך דרך החושק לקרוא לחשוקתו 'נפשי', לומר, כי קשה לפרוש ממנו כפרישת נפשו מגופו, כי מיד ימות וכן האוהב הנאמן ליוצרו קורא לו נפשי" (ספר חרדים, דפוס ראשון, דף יז, א, פרק ראשון, במצוות התלויות בלב). "דרך החושק לשורר וכיון שאהבת יוצרנו נפלאה מאהבת נשים, האוהב אותו בלב שלם ישיר לפניו יתברך כאשר שרו משה ובני ישראל ומרים ודבורה ויהושע ובני קרח ודוד ושלמה ברוח הקדש" (שם, דף טז, ב).

וכשם שעל כל אדם מישראל לאהוב את עם ישראל כך עליו לאהוב גם את ארץ-ישראל "ולבא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן¹³. עיין: שמעון ברנשטיין, "זמר" המיוחס בטעות לאר"י — ספר "הדואר" למלאת לו שלשים וחמש שנה, ניו-יורק תשי"ז, עמ' 83—85.

אל חיק אמו, כי תחלת עונינו שנקבעה לנו בכיה לדורות יען מאסנו בה" (שם, דף ס, א).
לאור דברים אלה יובן השיר הנפלא "ידיד נפש". אך חבל שנשתבש כמעט בכל הדפוסים שהיו לפנינו, שלא שמו לב למשקלו¹⁴.
שד"ל היחיד שהבחין במשקל השיר ואומר: "ידיד נפש אב הרחמן הוא שקול במשקל שמונה קולות בכל טור, והשואים נחשבים כתנועות. יש טור שיש בו שוא אחד (כמו: ידיד נפש וכו') ויש טור שיש בו שני שואים (כמו: נגילה ונשמחה בך) ויש טור שאין בו שום שוא (כמו: הדור, נאה, זיו העולם; מהר, אהוב, כי בא מועד) והדרך הזה נוהג במשוררי ארץ-ישראל בדורות אחרונים... וקודם לכן היה נוהג באיטליאה... והוא חדוש שנתחדש באיטליאה זה כארבע מאות שנה" (אגרות שד"ל, חלק ט, קראקא תרנ"ד, עמ' 1287).

*

עוד בשנת תש"ט העירותי בספרי הקטן "זמירות של שבת" על השיבושים המרובים שנשתרשו בשיר. חזרתי על כך ב"אוצר יהודי ספרד" (ספר ג, תש"ך, עמ' 90—98) והשתדלתי לתקן שם את

14. על תיקונים שונים בשיר עיין למשל: ר' יהונתן הלוי אייבעשיטץ, אהל ברוך, לאדו תרצ"ג, עמ' 43: עלה על דעת המו"ל שלאסבוערג להדפיס את סדורו בית יעקב כמנהג ספרד שנוהגים בו החסידים בפולין... ואני הייתי מגיה את הסדור ונכנס בלבי השטות להגיה בפיוט "ידיד נפש" בשני מקומות על פי נוסח ישן שמצאתי ונסחת "רחם על עם אהובך" תחת "בן אהובך" ונסחתי "והיתה לך שפחת עולם" תחת "והיתה לך שמחת עולם". מדי הגיע הסדור לידי החסידים צווחו ככרוכיא ואמרו בא זה המגיה לשחק בנו ועשה את הנפש לשפחה. ועל פי רבם הה"ק מהר"ח [ר' חיים] מצאנו ז"ל נפסל הסדור והייתי יכול לבא על-ידי זה לנזק לולא רבם נשא לי פנים והבטחתיו כי בתם לבי עשיתי זאת... ובטובו בטל מיד את הפסול בתנאי שאשיב הנוסחא הנהוגה מכבר על מכונה ומובן מעצמו שעשיתי כמצותו.

הנוסח על יסוד המשקל והדפוס הראשון. הנה זכינו עכשיו על-ידי
זכאי, ד"ר מאיר בניהו, שגילה בגנזי בית-המדרש לרבנים בניו-יורק
את השיר בעצם כתב ידו של המחבר.
וזה נוסח השיר בכתב-היד:

בקשה על היחוד וחשק האהבה

יְדִיד נֶפֶשׁ, אֵב הַרְחֵקֵן
מִשֶּׁךְ עֲבָדְךָ אֶל רְצוֹנְךָ,
יְרוּץ עֲבָדְךָ כְּמוֹ אֵיל,
יִשְׁתַּחֲוֶה מוֹל הַדֶּרֶךְ,
כִּי יַעֲרֹב לוֹ יְדִידוֹתְךָ
מִנִּפְתַּת צוּף וְכֵל טָעַם.

הָדוּר, נָאֵה, זִיו הַעוֹלָם,
נֶפֶשׁ חוֹלֶת אֶהְבֶּתְךָ.
אֲנֵא אֶל נָא רָפָא נָא לָהּ
בְּהִרְאוֹת לָהּ נֶעֱם זִינְךָ,
אֲזִי תִתְחַזַּק וְתִתְרַפָּא
וְהִיטָה לָךְ שְׁפָטַת עוֹלָם.

וְתִיק, יְהִמוּ רַחֲמֶיךָ
וְחוּס נָא עַל בֶּן אוֹהֶבְךָ,
כִּי זֶה כְּמָה נִכְסֶיךָ נִכְסֶיךָ
לְרֵאוֹת בְּתַפְאֶרֶת עוֹנֶיךָ.
אֲנֵא, אֵלִי, מִחֲמַד לְבִי,
חֹשֶׁה נָא וְאַל תִּתְעַלֵּם.

זמירות של שבת

הגִּלָּה נָא יִפְרֹשׁ, חֲבִיב.
עֲלֵי אֶת סֶכֶת שְׁלֹמֹה.
תֹּאִיר אֶרֶץ מְבֹרָךְ
נְגִילָה וְנִשְׁמָחָה בָּךְ.
מִהֵר, אֱהוּב, כִּי בָא מוֹעֵד
וְחַנּוּכָּה כִּימֵי עוֹלָם.

הגאון מברז'אן

נאה היא המונוגראפיה של הרב א"י ברומברג על ר' שלום מרדכי הכהן שוואדראן ז"ל בתוך "מגדולי התורה והחסידות", ספר כא, שיצא לפני ימים מספר. הגאון מברז'אן נפטר בשנת תרע"א [1911], אבל קורות-חיוו כבר הפכו היסטוריה. דרכו של הרב ברומברג שהוא שואב את מקורותיו מתוך ספריו של נושא המונוגראפיה ואיננו נודד למרחקים ידועים ולא ידועים והלכך נאמנים דבריו ותואמים. אוסיף כמה הערות:

עמ' קיד: כאן הביא ברומברג את הסיפור על נסיעתו של ר' יוסף איש-אמת לארץ-ישראל. על נסיעתו זו של ר' יוסף לארץ-ישראל רבות האגדות. פרופ' אברהם יהושע השיל פרסם שלושה נוסחות של אגדה זו במאמרו על "ר' יצחק מדרוביץ'" (ספר "הדואר" למלאת לו שלשים וחמש שנה, ניו-יורק תשי"ז, עמ' 86—87). ועי' למעלה, עמ' 153—154.

עמ' קל: "הרבי ר' ישראל הרוז'ני מרוסיה ובא לגליציה לעירה סדיגורה". סאדיגורה אינה בגאליציה אלא בבוקובינה, סמוכה לטשורנוביץ.

עמ' קמב: כאן מזכיר ברומברג את ר' זאב וואלף פאהרילע ואומר עליו, שהוא היה "חותנו של הרב נחום צבי טייטלבוים" וצריך לומר "חתנו" במקום "חותנו". וחבל שנעלם מברומברג מאמרו של ר' ישראל אלפנביין ז"ל, איש בוטשאטש, על פאהרילע ב"תלפיות", כרך ז, חוברת א (תשרי תשי"ח), עמ' 244—249.

עמ' קמז: כאן מדבר ברומברג על הסכמותיו של הרב מברז'אן ואינו מזכיר אלא שנים-שלושה ספרים. אפשר להוסיף עליהם הרבה. ומן ההסכמות הרי אפשר ללמוד הרבה על היחסים עם רבני הדור והחכמים.

הרב משה לייטר הזכיר "מאות הסכמותיו" (סיני, כרך כט, תשי"א, עמ' קח). חיים בלאך מספר, שקיבץ יחד עם שאול חיות "ערך חמש מאות הסכמות" של הגאון מברז'אן (חיים בלאך, מהרש"ם הפוסק האחרון, עמ' 31) ואין ספק ששניהם מגזימים. אבל רצוי לאסוף פעם לאסופה אחת את הסכמותיו והן ישקפו פרשה גדולה ונעלמה בחייו של הגאון מברז'אן.

עמ' קכד: "הגאון ר' יואל אשכנזי היה חתנו של הגאון ... בעל חות דעת מליסא". אין זו אלא פליטת-קולמוס. ר' יואל אשכנזי היה חתנו של ר' צבי תאומים, רבה של קריסטנופול, והוא היה חתנו של ר' יעקב לארבערבוים מליסא, בעל "חות דעת". בעמ' קכו למעלה הוא אומר נכון על ר' יואל אשכנזי, "כשהיה חותנו זקנו הגאון ר' יעקב בעל חות דעת".

עמ' קס: כאן נזכר פעמיים ר' צבי יהודה מסטרעטין וצריך לומר: ר' יהודה צבי, אביו של ר' אברהם, שנפטר ביום ג בטבת תרכ"ה. עמ' קצה: ברומברג מספר כאן בקיצור על המחלוקת הגדולה שפרצה בשנת תר"ע באונגאריה בקשר לאיסור "שהוציא רב גדול אחד" על שו"ב שאבד הרגשתו ושהגאון מברז'אן תפס בה עמדה חשובה. הרב ברומברג מדבר על פרשה זו בצורה סתומה ואינו מזכיר שמות. דומה שאין הדברים היום בגדר סוד ואחר חמישים וחמש שנה וודאי שמותר להזכיר שמות. בכל אופן מן הראוי היה להזכיר את שמו של "הרב הגדול", הוא ר' אברהם יהושע פריינד ז"ל, רבה של אינטרדאם, ושל בעל "משפט לעשוקים" (סאמאש-איוואר תר"ע), שהוא הרב דוד מאשקאוויטש ז"ל, שעלה ארצה ונפטר בתל-אביב בשנת תשי"ט. וחבל שלא היה לפני הרב ברומברג ספרו המעניין של הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד על "השוחט והשחיטה בספרות הרבנות" (ניו-יורק תשט"ו) בו הקדיש פרק שלם "להגאון מברעזאן והריב הגדול בסנטזורץ; השנה האחרונה בחיי

הגאון מברעזאן". כאן מדבר אדם שעקב בערנות רבה אחר מחלוקת זו ויודע לספר פרטים ופרטי-פרטים שלא היו ידועים כלל. הוא מביא גם קטעים מן העיתונות של התקופה (מחזיקי הדת, קול מחזיקי הדת והמצפה). אפייניים הם, למשל, דבריו על פגישתו עם הגאון מברז'אן בתחנת-רכבת (אין ספק שהכוונה לתחנת-הרכבת בסיגט): "את הגאון מהרש"ם אנכי רואה. הוא יושב לבדו מחכה על הרכבת. ארבע שעות, אשר היו אולי היותר נעימות בחיי, עומדות לפני. ארבע שעות בליתי עם הפוסק האחרון, עם הרבן של כל בני הגולה, הוא ואני ואין איש עמנו. ארבע שעות עסקנו בשיחה, הקשבתי ודברתי, דברתי והקשבתי, כמעט כאשר ידבר איש אל רעהו. ארבע שעות הסתכלתי בקלסתר פניו ובמשך הזמן התפללתי לה, שלא יודע לאיש, שהגאון מברעזאן יושב ומחכה בהתחנה על הרכבת, מפחד שלא יגזלו ממני הנכבדים מהעונג שזכיתי, ואחרי שהגיעה הרכבת והגאון עזבני, כעסתי גם עליה, בטענה מדוע לא נתאחרה על דרכה עוד איזו שעות". כך דיברו רבני זמנו על הגאון מברז'אן!

ה אייר תשכ"ה

ר' עקיבא יוסף שלעזינגער

רבים ניסו לצייר את דמותו של ר' עקיבא יוסף שלעזינגער שאש האהבה לארץ-ישראל ולתורת ישראל בערה בקרבו עד שהפך כולו שלהבת.

בחוברת האחרונה של "גוילין" (כא-כב) עמד ד"ר חיים חמיאל על מלחמתו של ר' עקיבא יוסף בריפורמה וארשה לי להוסיף משהו בשולי רשימתו החשובה.

תחילה אתקן כמה שיבושים:

א. "לב העברי". כולם מדברים על "לב העברי". בירושלים קראו גם לרחוב "לב העברי". אבל שם הספר הפופולארי אינו "לב העברי" אלא "לב העיברי". "העיברי" הוא ראשי תיבות: הרב עקיבא יוסף בן ר' יחיאל. אמנם במהדורת טארנא תרפ"ח נקרא הספר בטעות "לב העברי", אבל בפנים, בראשי העמודים "העיברי".

ב. אסיפת הרבנים במיחאלוביץ. חמיאל חוזר על שגיאתו של א"י שחראי ז"ל בספרו "רבי עקיבא יוסף שלזינגר", ירושלים תש"ב. אסיפת הרבנים היתה במיהאלוביץ.

ג. פסק-הדין של אסיפת הרבנים במיהאלוביץ "כולל עשרה סעיפים", אך חמיאל אינו מביא אלא תשעה. נשמט ממנו סעיף אחד, הוא הסעיף השמיני במקור: אסור להעמיד החופה בבית-הכנסת רק תהיה תחת השמים.

ד. סעיפי פסק-הדין שהובאו על-ידי חמיאל משובשים ביותר. סעיף 2: אסור להתפלל בבית-כנסת, שבימתו באמצע! שחראי גורס: אסור להכנס להתפלל בבית הכנסת אשר לה בימה באמצע! גם כאן שיבוש. הרי בכל בתי הכנסיות שלנו הבימה באמצע! הנוסח המקורי

הוא: אסור לכנוס להתפלל בבית-הכנסת אשר אין לה בימה באמצע. — סעיף 3: אסור לעשות בית-הכנסת כמגדל! שחראי: במגדל. המקור: עם מגדל. כלומר אסור לבנות בית-כנסת ומגדל על גגו. עיין יקותיאל יהודה גרינוואלד, לפלגות ישראל באונגריא, תר"ץ, עמ' סג—סה. במהדורה האחרונה של "לב העיברי" (ירושלים תרפ"ד) נדפס פסק-הדין במלואו. עיין שם, חלק ב, דף סב—סה.

ה. "בספרי רמ"ד אל תשלחו יד... ראשי תיבות רשע מאריץ דעסוי". כבר העירותי כמה פעמים, שבמהדורה הראשונה של "לב העיברי" (אונגוואר תרכ"ה) אין כל זכר לפתרון זה של ראשי-התיבות רמ"ד. כאן הנוסח: ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד... הוא ראשי תיבת ר' משה דעסוי ראש המתפרצים... אמנם במהדורה השנייה, לבוב תרכ"ט, ובמהדורת ירושלים, שיצאה אחר פטירת המחבר, אנו קוראים כבר: רמ"ד... ראשי תיבות רשע משה (מאריץ) דעסוי. כלום אין כל חשש, שידים זרות הפכו את "ר" ל"רשע"? ועיין דבריו החשובים של דב שטוק [סדן] על "בספרי רמ"ד אל תשלחו יד" ב"רשמות", כרך ב, תש"ו, עמ' 178—181, ושל א"ר מלאכי במאמרו "ספרי חמד או ספרי רמ"ד?" ב"הדואר" שנה לח, גליון לח (ז תשרי תש"ך, עמ' 734). אוסיף עוד, שבתשובותיו (חלק יורה דעה, סי' שלח) מזכיר ר' משה סופר את רמ"ד בתואר "החכם רמ"ד". ועיין עוד: שלמה אשכנזי, רמ"ד—חמ"ד — הצפה, כו אייר תשכ"ה.

*

חמיאל מדבר על "המקלט לתורה ולישראל בארץ-ישראל", שר' עקיבא יוסף ביקש למצוא בעלייה ארצה. אמנם הוא ראה שתי תרבויות מתאבקות: אחת תרבות עתיקה, שהדרת-קודש חופפת עליה ומיליונים אנשים קשורים בה בנימים היסטוריים ורומאנטיים, ואחת תרבות צעירה, רעננה, מלאה לשד-עלומים וברק-החיים. חשש ר' עקיבא יוסף, שידה של התרבות הצעירה תהא על העליונה בהתאבקות

זו. הוא היה בטוח שבארץ ימצא מקלט בטוח לתרבות העתיקה מפני רודפיה ומבקשי נפשה. השערות מסתמרות כשקוראים את דבריו הנרגשים ב"לב העיברי" (חלק ב, לבוב תרכ"ט, דף עא, ב): "כלכל לא אוכל לראות ולעמוד על דם אחי, בני ציון היקרים, ואמרתי מי יתן לי אבר כיונה, אעופה אשכונה אף למלון אורחים עד אמצא מקום לד', משכנות לאביר יעקב, למצוא מקום פליטה לי ולזרעי, את אשר בידי להציל, כי נלאתי נשוא זאת המחשבה, פן ואולי מי יודע אם אין גם אחד מיוצא חלצי חלילה ילמוד דבר אחד ממעשיהם ח"ו, כי ראיתי גם בארזים נפל שלהבת, עד שמבניהם יצא בושט וגורלם נפל עליהם להיות להם יד ושם בלשונות הגויים וחכמתם ר"ל. ואם מבניהם של קדושים כאילו יצא מוקש, מה יעשו אזובי קיר? לויתן בחכה נפל, מה יעשו דגי רקק? על כן קירות לבי הומה לי, אחשבה לדעת זאת עמל יגון ואנחה, היה לי כחץ מפלח, נלאיתי אוכל, כי יוסף דעת עד כמה הדברים מגיעין, יוסף מכאוב. ובראותי הנגע הזאת מלפפת והולכת, מוסף והולך מעיר לעיר וממקום למקום, ר"ל, ונפש ישראלי יודעת זאת, אלף מיתות מגוף הכלוי טובים יותר מן המחשבה והסכנה פן ח"ו ניצוץ אחד משלי אף לדורי דורות יפול לרשת אלו הרשעים, אשר השיגו חילם לגרום השאת הספחת". חשב ר' עקיבא יוסף, שארץ-ישראל תשמש מקלט בטוח ליהדות; הרוחות המצויות באירופה לא ינשבו כאן. גדול היה כאבו כשנוסדו בארץ בתי-הספר של חברת "כל ישראל חברים". כארי פצוע הוא צועק אז מעצמת הכאב: "האמנו כי יעלה בידינו למצער לקיים את ארץ-ישראל ביהדותה ולהצילה מן המנהגים החדשים... מדוע לא יהיה גם מקום להשם יתברך וליהודים החפצים ללכת בדרכי התורה ולהחזיק במנהגי אבותיהם? מדוע לא ימצאו גם הם מקלט להם ולתורתם העתיקה לכל הפחות בארץ-ישראל, שגם המבול, שהציף את כל העולם כולו, אליה לא הגיע? המעט להם ליתר הגויים והבוכרים

בנמוסיהם כל ארצות תבל הגדולה" ? חבל שחמיאל לא האריך בפרק זה, שהוא לדעתי החשוב ביותר במשנתו של ר' עקיבא יוסף. הפרק האחרון במאמרו של חמיאל מוקדש ל"קנאי ירושלם" שפגעו בר' עקיבא יוסף לאחר שהוציא, בשנת תרל"ה, בירושלים את ספרו "בית יוסף חדש" (לא "החדש"). מן הראוי היה להזכיר כאן גם, שרבני ירושלים החרימו את המחבר וגזרו שריפה על ספרו. ויש אומרים שלא נסתפקו בכך, אלא שגזרו על הרב המחבר עצמו, שיבוא ויראה בשריפת הספר. שלחו שני בעלי זרוע, שהביאו את ר' עקיבא יוסף בכוח לחצר הגדולה שבבתי אונגארן והחזיקו בו עד שעלו ספריו בלהבה השמימה. משום כך "בית יוסף חדש" אף על פי שנדפס בירושלם בשנת תרל"ה יקר המציאות הוא, כי לא ניצלו כנראה מחמתם של קנאי-ירושלים אלא טפסים מועטים, שר' עקיבא יוסף התחנן בדמעות שלא ישרפום. עיין דברי הימן ירושלמי בספרו "גוילים" (תל-אביב תש"ב), עמ' קכו.

ה אייר תשכ"ה

קהלת משה' של ר' שמואל ווינער

"ספרי ואהרמן" בירושלים זיכונו בימים אלה בשתי מחברות יקרות: דפוס-צילום של המחברת השביעית והמחברת השמינית של "קהלת משה": "רשימת כל הספרים העברים, נדפסים וכתבי-יד הנמצאים באספת-פרידלאנד באוצר מוזעאום האזיאטי של האקאדעמיה הרוסית למדעים", שהוכנה על-ידי ר' שמואל ווינער (המחברת השמינית, אות ל, כבר הופיעה במוסקבה. בשנת תרצ"ו, על-ידי יוסף בנדר, לאחר פטירתו של ר' שמואל ווינער בסאן-רימו, בשנת תרפ"ט, 1929). שתי מחברות אלו יקרות מאוד והן חסרות ברוב הספריות.

ר' שמואל ווינער היה ביבליוגראף מובהק ומן הראשונים שעיצבו את דמותה של הביבליוגראפיה העברית. תלמיד חכם גדול ובקי בכל מכמני הספרות העברית העתיקה והחדשה.

כבר בילדותו הראה חיבה מיוחדת לביבליוגראפיה ורשם ספרי אביו הרב והספרים שראה בבתי-המדרשות שבעירו. נולד בבוריסוב בשנת תר"ך [1860]. בשנת תרמ"ו [1886] היה במינסק וכאן פגש בו אפרים דיינארד כשהוא עובד בחנות-ספרים קטנה. חיבתו הגדולה לספר העברי וידיעותיו הביבליוגראפיות מקנות לו שם גדול ברוסיה. וכשר' אריה ליב פרידלאנד (1825—1899) מסר את ספרייתו הגדולה למוזיאום האסיאטי בפטרבורג, הוזמן ווינער (תרמ"ח, 1888) לרשום את כל הספרים ורשימתו "קהלת משה" משמשת עד היום רשימה למופת. ווינער היה הראשון בין רושמי הרשימות, ששם לב לכל פרט של הספר, לצורתו החיצונית והפנימית. לצערנו לא הגיע בעבודתו אלא עד אות כ.

הוא עסק כל ימיו כמעט בחיבור על תולדות הדפוס העברי ברוסיה,

פולין וליטא במשך שלוש מאות שנה (1556—1855). השקיע בעבודה זו אהבה רבה ומאמצים עצומים. כמה יגיעות יגע כדי להשיג "הגדות קינות וסליחות מדפוסים שונים, ותוצאות רבות מספרי החסידים גם מהספרים הקטנים הנדפסים בעד המון העם והנשים, שלא קנו עוד להם זכות אזרח בהביבליוגראפיה העברית, ולי מה יקרו הדברים של מה בכך האלה, לתולדות הדפוס העברי מארצנו, שאנכי עוסק כעת בחבורו, ולתכלית הזאת אני מאסף זכרון תוצאות הדפוס ברוסיה פולין וליטא". לצערנו לא השלים ווינער עבודה זו ואין יודע גורלה. הוא חלם גם על רשימה של כל הספרים העבריים שנדפסו והשתעשע בתקווה, שהספריות הגדולות העומדות לרשותו יסייעו בידו להגיע לשלימות ומובן שגם עבודה זו לא הושלמה ואיש אינו יודע גורלה.

זכות גדולה ל"ספרי ואהרמן" שהשלימו את "קהלת משה" בספריות רבות!

ד טבת תשכ"ד

ר' שמואל קרויס

ר' שמואל קרויס איש ווינה הכל יודעים התמדתו הגדולה ופוריותו המרובה. יוסף קלוזנר אמר: אין כמעט מקצוע אחד ביהדות, שקרויס לא טיפל בו באופן מדעי. בזה הוא הממשיך את המסורת הגדולה של שד"ל וצונץ בחכמת ישראל.

מפי ר' חיים צבי טויבש, רבה של ציריך, שמעתי פרט על שקדנותו הגדולה של קרויס.

בשנת 1922 הופיע ספרו "קדמוניות של בתי־הכנסיות" (בגרמנית) וטויבש נתבקש להכין לו מפתח. עברו ארבעה שבועות וטויבש לא השלים את העבודה. כתב לו קרויס: אם לא תביא את המפתח תוך ימים מספר, תוכל להשליכו לסל. בא טויבש לקרויס ברוח נכאה וכולו הצטדקות, שתוך ארבעה השבועות שעמדו לרשותו לא הספיק לסיים את העבודה. הוכיח אותו קרויס על רשלנותו: הרי אני כתבתי את הספר כולו תוך ששה שבועות!

אבל יש להוסיף, שכך היה המצב כשקרויס היה במלוא אוננו. את ספרו "קורות בתי התפילה בישראל", ניו יורק תשט"ו, חיבר במשך עשרים וחמש שנה. וכשהופיע הספר והמחבר כבר עבר את גיל השמונים אמר: "עשה מלאכתך עד אשר לא תחשך עליך השמש והאור והירח והכוכבים... וישוב העפר על הארץ כשהיה".

טו אלול תשכ"ב

חיים בלאך וספרו 'אוצר חיים'

ר' אברהם מאיר הברמן פרסם ב"ארשת", ספר ג, תשכ"א, רשימה של ספרי-דפוס שלא נגמרו הדפסתם, או שנשרפו ואבדו ולא נשארו מהם אלא טפסים בודדים ולפרקים זכרון בלבד. הוא מנה 114 ספרים כאלה ועליהם אפשר להוסיף עכשיו הרבה.

ברשימות חסר הספר "אוצר חיים"; "ספר זכרון מחיי בני ישראל, קורות ומאורעות, תאורים וציורים אמתיים מחיי היהודים במשפחה ובחברה, בעדה ובקהל, ויחוסם אל העמים אשר בתוכם ישבו, מכתבים מענינים מעולם הרבנות, גם גביית-עדות וכו'. לקוטים מתוך ספרי השאלות ותשובות של הגאונים והרבנים גדולי עולם אנשי שם מכל הארצות ומכל הזמנים ממאה השביעית עד סוף שנת התשע עשרה מסודרים לפי הענינים ותקופות הזמנים עם הערות ותוספות רבות ממני משה חיים אפרים בלאך". הספר כמעט ונשלם בדפוס, בווינה, עם פלישת הנאצים. גליונות הספר כבר הועברו אפילו לכריכה, אך "הכל תלוי במזל אפילו ספר". הספר נשמד והמחבר הוגלה. עמל-שנים היה לבהלה ולריק.

בימים האחרונים נתבשר המחבר הישיש היושב בניו-יורק, שבידי פועל שעבד בזמנו בכריכה נשתמר טופס שלם של הספר והוא דורש בעדו שלושת אלפים דולאר. באיגרת המחבר אל כותב הטורים האלה נאמר: "תקוותי תשעשעני שידידי בווינה יבואו עמו לעמק השווה" והספר יופיע.

[תיאור מפורט של הספר, מאת ש' שוועמער, מצאתי במקום נידח: ביבליאטעק אידישע וויסענשאפט, שנה יא, גל' 131, כסליו תרפ"ט, עמ' 28—29].

טו אלול תשכ"ב

אונגני של הרב י. ל. הכהן מימון

ב"מעריב" מיום כט מנחם-אב תשכ"ב נתפרסמה רשימה מאת תמר אבידר על פגישתה של משלחת הנוער הישראלי לפסטיוואל בהלסינקי עם קהילת ישראל באונגני שבבסאראביה.

מי יגלה עפר מעיניו של הרב י"ל הכהן מימון ז"ל — הרי זוהי העיירה שבה עלה על כסא רבנותו הראשונה. ז' פרלמן שבא לתאר תקופת רבנותו של הרב מימון באונגני אומר: אונגני הכירה במציאה הגדולה שנפלה לה כמעט בהיסח הדעת וידעה להוקירה מכל יקר. מעטות הן ערי ישראל בכל העולם כולו, שידעו לחלק כבוד ויקר לרבן כשם שידעה לעשות זאת כל כך יפה העיר אונגני. ואהבו והוקירו אותו לא רק היהודים, אלא גם הגויים תושבי אונגני והסביבה. יקר היה בעיניהם פסק-דינו של הרב היהודי יותר מפסק-דינו של בית המשפט הממשלתי בעיר... שמונה שנים ישב הרב מימון (אז פישמן) על כסאה רבנות באונגני.

ספרו השני של הרב מימון "חדר הורתי", אודיסא תרע"ב, נתחבר באונגני. בשעריו הוא חותם: יהודה ליב הכהן החוב"ק אונגעני (פ' בסרביא).

גם הירחון "היונה" שערך (לא יצאה אלא חוברת אחת) "ערוך ומסודר... על ידי יהודה ליב הכהן פישמאנן החוב"ק אונגעני", אדעססא תרס"ז.

ב"מנחה לר' י"ל הכהן מימון בגבורות מוגשת על-ידי איגוד יוצאי בסרביה בישראל בעריכת ל' קופרשטיין, תל-אביב תשט"ז, אתה מוצא (עמ' 19) תצלום של "הרב מימון במרכז בני עדתו באונגני, שארגנם באגודת 'אחזה' לעליה ולהתנחלות".

נשתנו הזמנים. קהילת אונגני של תשכ"ב אינה קהילת אונגני של
תרס"ה—תרע"ג [1905—1913].

טו אלול תשכ"ב

[ועיין עכשיו בספרה של בתו, גאולה בת יהודה, אלה תולדות
רבי יהודה ליב הכהן מימון, ירושלים (תשכ"ד), עמ' כא—כב =
ארשת, ד, תשכ"ו, עמ' 16—17].

ר' יהודה אהרן סג"ל ווייס ז"ל

(ז טבת תרל"ו — ה טבת תשכ"ה)

בשנת תרצ"ו, ימים או שבועות לאחר שעליתי ארצה, נתקלו עיניי בשורות־מספר של ר' בנימין ז"ל על ר' יהודה אהרן ווייס, שהקדים ובא לפני ארבעים ושמונה שנה, ברגל, מן העיירה הקטנה שבטראנסילוואניה עד טריאסטי. והוא עדיין לא היה בר־מצוה והלך ברגל עם אביו ירושלימה, כי מצווה לילך ברגל לירושלים. הוא יכול לספר רבות על ירושלים מאז ועד היום. ועשרות שנים נתן לדפוס. וגידל בנים לתורה וליישוב.

יהודי הולך ברגל מטראנסילוואניה עד טריאסטי ופניו לירושלים, כי מצווה לילך ברגל לירושלים — מה זכות גדולה לו וכמה קבים של חיבת ירושלים הוענקו לו מן השוכן בציון! אמרתי: אלך אליו ואתבשם מחיבת ירושלים, שזכה בה בשופי. ומאז לא זזה ידי מידי. שאלתיו פעם: מה ראה אבא, ר' נפתלי הרץ ז"ל, לעלות לירושלים ברגל? כלום חסרו רכבות באונגאריה וכלום חסר־כסף היה, חלילה, אבא שהוכרח לכתת את רגליו הוא ורגלי הילד הקטון?

— לא, לא חסר־כסף היה אבא ואף רכבות לא חסרו לנו, אלא — אמר ר' יהודה אהרן — אבא חסר היה זיכוך הנפש לפני דרכו על אדמת ארצנו הקדושה, משאת נפשו האחת והיחידה. ולשם זיכוך הנפש היה צורך לנדוד הרבה. זו היתה המטרה.

לאחר שנים עברתי בסערות תימן והגעתי לפאתי פרס. ראיתי יהודים שעמדו לעלות ארצה וסירבו להפליג בספינות, שהוצאותיהן מועטות, אלא דרשו להטיסם במטוסים, הם ומטלטליהם, שהוצאותיהם מרובות. אותה שעה סיפרתי להם על ר' נפתלי הרץ ובנו ר' יהודה

אהרן ווייס, שקודם שדרכו על אדמת הארץ זככו את נפשם בנדודי-
דרך ולא מצאתי אוזן קשבת.
נשתנו הזמנים.

אבל יש ובשעת ערב כשצללי בין השמשות מתעבים והולכים
והעלטה לוחשת, התקרה כאילו מתמוטטת והקירות מתקרבים זה לזה,
אז לבך מתמלא תוגה על הימים שחלפו ועברו ועמהם אותה שאיפה
טהורה ונעלה של יהודי הרוצה לזכך את נפשו בנדודי-דרך קודם
שהוא עולה ארצה.

שעה גדולה בחיי — אמר לי פעם ר' יהודה אהרן ווייס — היא
השעה בה זכיתי לעלות ארצה יחד עם אבי ז"ל, ביום טו בתמוז
תרמ"ח, ושמח אני, ששעה גדולה זו בחיי לא נשארה בודדת:
נתוספו לה כמה שעות גדולות המוסיפות טעם לחיים ולוויית-חן.
על אחת מאותן השעות הגדולות הנוספות סיפר בהזדמנות אחת
ברבים: כשיסדתי את בית דפוסי בירושלים, בשנת תרס"ב, החלטתי
לא להיות מדפיס ככל המדפיסים ולהמתין, שמישהו ימסור לי ספר
להדפסה, או שאדפיס ספרי רומ"ל כדי להרוויח הרבה, אלא שמת
לי מטרה להדפיס ספרים, שיש בהם משום חידוש. הדפסתי על
חשבוני את הסידור "אשי ישראל" על פי דרך מרן הגר"א זלה"ה
מוילנא... עם הוספה חדשה ציון וסימן על שוא-נא (ירושלים
תרס"ח). כן הדפסתי חמשה חומשי תורה עם "בינת מקרא", מאת
ר' אריה ליב גארדאן (ירושלים תר"ע). וביום כז בניסן תר"ע
[6.5.1910] התחלתי מוציא את העיתון "מוריה" (תחילה שבועון,
אחר-כך ארבע פעמים בשבוע ולבסוף עיתון יומי) עד שהופעתו
נפסקה, בשנת תרע"ו, עלידי ג'מל פחה. אם לא באתי על שכרי,
על עונשי באתי, שנכלאתי בבית-הכלא והעיתונאי הגדול, שכתב
"יהודים היו עותמנים" ברח לאמריקה ואותנו עזב לאנחות...
ור"א ווייס המשיך לספר על גלגוליו המרובים ותלאותיו עד שזכה

שוב לשעה גדולה בחיים, שעה שזכה לייסד את ההוצאה "אל המקורות" ולהוציא את התלמוד הבבלי והירושלמי, ששה סדרי משנה, משנה תורה, ארבעת חלקי השולחן הערוך, ועוד. והייתי עד-ראייה לשעה גדולה נוספת:

היה זה יום מר ונמהר לתושבי ירושלים עיה"ק, יום יב באדר-א תש"ח [22.2.1948], יום בו נהרס חלק גדול מרחוב בן-יהודה בירושלים ועשרות-עשרות אנשים נהרגו ונפצעו, רכוש יהודי רב ועצום, עמל של דורות, ירד לטמיון ובתוכו דפוס י. א. ווייס. בית הדפוס נהרס כמעט כולו ור' י"א ווייס עמד על הריסותיו בלב מלא יגון. קשה היה להתסכל בעיניו הנוגות, בפניו החוריים-היגעים. אך לא עברה שעה ארוכה ורי"א הפך אדם אחר: הוא התעודד והתחיל מעודד את בניו, את פועליו ואת שכניו. על הריסות בית-הדפוס הזה, אמר, נקים בית דפוס חדש ומשוכלל, נגביר את העבודה ונעלה. הוא פשט את מעילו ובעצמו התחיל בפניו ההריסות ובהחזרת החיים התקינים למסלולם. אכן היתה זו שעה גדולה בחייו, שעה שנתייסר ביסורים קשים המזככים את הגוף ואת הנפש ומטהרים אותם. אז נזכרתי בזיכוך הנפש, שהאב הגדול זיכה בו את הבן כשעלו ארצה. באמת אמרו, שחיבת ירושלים אין אדם זוכה בה מן ההפקר, אלא אחר זיכוך הנפש.

ר' יהודה אהרן סג"ל ווייס סמל הוא של חיבת ירושלים. הוא היה ידידו של הרב י"ל הכהן מימון ז"ל ובבית דפוס שלו הדפיס את "סיני" מכרך ט (חוברת נא, סיון תש"א) ואילך. ווייס שמח על כל חוברת חדשה שהוציא ולא פעם הביאה בעצמו אל עורכה.

ידידותו עם הרב מימון ז"ל התחילה עוד בשנת תרס"ח עם ביקורו הראשון של מימון בארץ ולא פסקה. ומשייסד ווייס את "אל המקורות" היתנה עמו הרב מימון, שלא ישלח לו את ספריו באמצעות

שלוח, אלא יטרח בעצמו ויביא לו כל ספר חדש שיוציא. ומשבא ר' י"א ווייס אל משרדו הפסיק הרב מימון כל עבודה ושניהם צללו לעמקי העבר ושוחחו על ירושלים בימים ההם.

ארוכה הדרך בה עבר ר' י"א ווייס מעיירתו בטראנסילוואניה עד ירושלים, בירת ישראל. חלק ניכר מדרך זו זכה לתיאור נאמן בספרו "בשעריך ירושלים" (ירושלים תש"ט), שהוא אחד מספרי הזכרונות היפים ביותר שנכתבו על ירושלים, אבל זוהי דרך ישרה מאוד בשביל אדם שזכה לזיכוכ הנפש קודם שבא בשערי ירושלים.

רחוב החבצלת בירושלים שפנה זיוו

עם פטירתו של ר' שמואל ואהרמאן ביום יד בסיון תשכ"א [29.6.1961] פנה הודו, פנה זיוו, פנה הדרו של רחוב החבצלת בירושלים. אך אמרו: כיון שנשארה חנותו ברחוב נמצאת רוחו שרוייה כאן. בשבועות הראשונים לאחר פטירתו של ר' שמואל קשה היה להיכנס לחנות, שאבלות שררה בה תקופה ארוכה. לאט-לאט נפגשו שוב בחנות ד"ר ישראל מהלמן, א"מ הברמן, פרופ' גרשם שלום, אברהם יערי וכו'. אמנם האווירה ששררה פעם כבר לא היתה קיימת, אף על פי כן רוחו של ואהרמאן היתה מרחפת כאן ומשהזכיר אותו מישוהו ברטט שלטה דממה דקה.

אחר כך נסגרה החנוה; הספרים היקרים הוצאו הימנה בארגזים ונשלחו לארצות-הברית ורחוב החבצלת פנה הודו, פנה זיוו, פנה הדרו.

*

עשרים ותשע שנה היתה קיימת בירושלים חנות-הספרים של "באמברגר את ואהרמאן" והיא יצרה מסורת ידועה בממכר הספרים העתיקים. עדים לכך 41 רשימות-הספרים החשובות שהוציאה. לא בידים ריקות הגיע ואהרמאן לירושלים; הוא הביא עמו "מטען" חשוב, שקיבל בבית דודו ר' משה אהרן ואהרמן ז"ל (תרל"ח—תרפ"ד), בעל בית מסחר הספרים הידוע בפראנקפורט על נהר מאין. ר' שמואל הוסיף על ה"מטען" שקיבל נסיון רב, חכמה ודעת ובית מסחר הספרים שלו בירושלים היה יחיד במינו בעולם כולו. כולם למדו הימנו. כולם הוקירוהו וכיבדוהו. הגויים והיהודים.

*

בשערי ספר

הרבה ספרים קנה והרבה ספרים מכר. הוא היה יודע ספר ולא חובב-ספר; אילמלי היה חובב ספר, כר' מיכל רבינוביץ ז"ל, למשל, לא היה מוכר-ספרים, אך הוא השתעשע בספריו. שמח למכור את הספר לרב או לחוקר שיפיק הימנו תועלת ויישאר בידים נאמנות. אמנם "תענוג" זה עלה לו לקונה כסף רב, אך תמיד שניהם היו מרוצים.

לא אשכח את "שיחות החולין" המרובות ששמעתי בחנות זו עם הרב י"ל הכהן מימון ור' יוסף גרשון הורוויץ, זכרונם לברכה; עם פרופ' א"ל סוקניק ז"ל וייבדל לחיים ארוכים מר דוד בן-גוריון, על רקע קניית ספרים ומכירתם. ר' שמואל ואהרמאן עמד מעל כולם. הוא ידע חולשותיהם של גדולים וטובים ואיש לא היה יכול להתחרות עמו במקצועו: קביעת מחיר הספרים, ששכיחותם בשוק היא הקובעת; ועם סגירת החנות נשאר חלל ריק בירושלים, בארץ ובעולם היהודי כולו.

יט אדר תשכ"ג

המחזור שנעלם באונגאריה ונתגלה בירושלים

ר' משה שמואל יהודי פשוט היה, סוחר, אלא שידע גם פרק משניות. בילדותו בא עם אביו, ר' מאיר, דרך ההרים מאחד הכפרים הקטנים בגאליציה השוכנים על הרי הקארפאטים והתיישב בין הריהמרעה במאראמורש שבאונגאריה. כל ימיו שאף לנסוע לארץ-ישראל, אלא שבניו הסיחו את דעתו מכך, שעלו לגדולה והירבו נכסים. אבל כיון שר' משה שמואל הגיע לגיל ששים וצער גידול בנים כבר לא היה לו, החליט להתכונן לעלייה. הלך והזמין אליו נגר-אמן, גוי-צדיק, וביקשהו שיכין לו תיבת-ברזל. תיבת-ברזל זו שני שותפים ליצירה היו לה: היוצר הראשון היה הנגר והשני הנפח, צועני, שאף הוא עשה את מלאכתו באמונה תוך חרדת-קודש. הנפח ציפה את התיבה חשוקי ברזל ותלה בה שני מנעולים, שאת סוד פתיחתם לא גילה אלא לר' משה שמואל בלבד. חודש ימים עבדו בהכנת התיבה, שנועדה לשמש בית-קיבול לתשמישי-קדושה ולחפצי-ערך של ר' משה שמואל, בדרכו לארץ-ישראל. הוא כבר הספיק גם להכין לו דרכון, אלא שהמוות בא פתאום וקיפד את פתיל-חיו, תוך קדחת הנסיעה.

ולא סיפרתי דברים אלה, אלא כדי להראות מה חשובים היו בעיני המשפחה אותם החפצים המועטים, שר' משה שמואל הניח אחריו. החפצים שנתקדשו בקדושת הגעגועים לארץ-ישראל בתוך תיבת-הברזל. בין החפצים היה גם מחזור, שר' משה שמואל קיבלו בירושה מאת אביו ר' מאיר, שהביאו מגאליציה, והוא, ר' משה שמואל, הניחו בירושה לבנו ר' יצחק, לאחר שכרך אותו בכריכת-עור אדומה יפה בסיגט הבירה, ור' יצחק הניחו בירושה לבנו ר' מנחם. נער הייתי ולא ידעתי להסתכל בשערי הספרים, לדעת היכן נדפסו ואימתי. אבל

זכורני, שדפי המחזור היו עבים וכחלחלים, דוגמת אותם הספרים שנדפסו ברוסיה וכולם שלימים. ואף על פי ששלושה דורות כבר התפללו במחזור זה, לא היו ניכרים בשולי הדפים סימני אצבעות שמישמשו בהם. ידעו הראשונים לשמור על ספרים יותר מן האחרונים, שמזלזלים בצורתם החיצונית ומקמטים בהם לצורך ושלא לצורך. "טובה צפורנן של ראשונים".

נשמר בזכרונני ראש־השנה הראשון, שר' מנחם התפלל במחזור זה. לא היתה זו תפילה רגילה. כל מבט בתוך המחזור הזכיר שלושה דורות של אהובים ונעימים שהלכו לעולמם. ועדיין צילם מרחף בין דפי המחזור. היתה זו תפילה מתוך כוונה רבה ויראת הרוממות. אבל שוב לא התפלל ר' מנחם במחזור זה. ביום השני של ראש השנה, עם תום התפילה, נעלם. שנים רבות אחר־כך התהלך ר' מנחם בימי החגים בבתי המדרשות וחיפש אחריו, אבל הוא נעלם. וסוד היעלמו פרש רשת־תוגה על כל הבית.

*

עברו שנים רבות. ר' מנחם הובל עם אלפי יהודים אחרים לאושווינצים; בניו חלק מהם עלה ארצה וחלק נעלם עקבותיו ואין יודע אם זכה אפילו לבוא לקבר־ישראל. באחד הימים טיילתי במאה־שערים ונכנסתי לחנות־ספרים, ספרים עתיקים ובלים המונחים ערמות־ערמות על הרצפה ומעטים־מעטים המתפנים לחטט בין גלי ה"שמות" האלה. אמר לי ר' אברהם רובינשטיין: "יגעת ומצאת; אם תטרח ותחפש בין ערמות אלה מובטחני שלא תפסיד". ישבתי שעות שלימות וחטטתי. מצאתי בתוך ערמות הספרים הרבה ספרים וקונטרסים שעניין רב בהם, אבל החשוב שכולם הוא המחזור שנעלם.

ההגדה של פסח' בשנת תשכ"ב

שנה שנה והגדותיה. שנה שנה היא פושטת צורה ולובשת צורה. מספרים על ר' אברהם לאנדא מטשכאנובי, שהיה בא תמיד בתשעה באב לבית-המדרש ו"קינה" חדשה בידו. אמר את ה"קינות" וזרקן לתיבת ה"שמות" שמתחת לשולחן. הוא היה בטוח, שבמשך השנה יבוא הגואל וימי האבל ייהפכו ימי ששון ושוב לא יקונן.

אף ה"הגדה" לא נשתמרה. משסיימו את ה"סדר" אבדה ה"הגדה" תועלתה. הלכך יש ולא נשתמרו מ"הגדות" מסוימות אלא טפסים בודדים בעולם כולו. מכונת-הצילום העושה בדרך כלל שמות בספרים יש והיא מחזירה לנו אבידות; אז יש בה באותה מכוונה הרבה מן החיוב. ספרים שאי אפשר היה להשיגם, שהיו בבחינת "אחד בעיר ושנים במשפחה", הופיעו בדמותם הראשונה, "בצלם דמות תבניתם", ואתה שש ושמת בספר החדש-הישן.

הנדודים והגלויות שפקדו את בית ישראל לעיתים קרובות גרמו לאבדן הספרים. בעיניי ראיתי את יהודי תימן עולים ארצה כשהם משליכים בדרךם הקשה והמפרכת עד מחנה "גאולה" שבעדן את צורות הספרים שהיו בידיהם; היה עליהם לשאת את תינוקותיהם וזקניהם. יחיד-סגולה בלבד לא הניחו את ספריהם מידיהם.

שתי ההגדות שנדפסו בעדן לא הגיעו לארץ-ישראל אלא קודם עלייתם של יהודי תימן ב"מרבד הקסמים".

אומר משהו על הגדת תשכ"ב. מובן שלא אזכיר אלא אלו שנדפסו בארצנו ושהגיעו לידינו. אלו שנדפסו מחוץ לארץ עדיין לא הגיעו אלינו.

ערבי פסחים מאת הגאון ר' עמרם בלוהם. סדר הגדה של פסח עם

פירוש ערבי פסחים מאת הגאון... רבי עמרם בלוהם זצוק"ל...
הוצא לאור שנית על-ידי בן בתו של המחבר זצ"ל מאיר פישמן.
ירושלים תשכ"ב. דפוס צילום של בודאפעסט תרפ"ז.

המחבר, שנולד בשנת תקצ"ד [1834] ונפטר בב' אויפולו
שבאונגאריה ביום כו באלול תרס"ז [29.8.1907], היה אחד מגדולי
הרבנים באונגאריה ושימש ברבנות בכמה קהילות חשובות: אלמאשד
(תרי"ח—תרכ"ד), ה' מאד (תרכ"ד—תרמ"א), חוסט (תרמ"א—
תרמ"ג) ולאחרונה בב' אויפולו "ומצודתו היתה פרוסה לקה"י ב.
טשאבא יצ"ו ארבעים ושש שנים".

ידוע ספרו הגדול "בית שערים", שאלות ותשובות, שני חלקים
(מונקאטש תרס"ט; גראסווארדיין תש"א).

בהקדמה ל"בית שערים" חלק ראשון מספרים בניו, ש"כל ימיו
בכספה וגם כלתה נפשו הטהורה להסתופף בשערי ציון וירושלים"
אך לא נסתייע.

המוציא לאור מספר, שלאחר השואה לא נשארו מן ההגדה אלא
טפסים מספר "אחד בעיר ושנים במשפחה". וזכות גדולה נפלה בחלקו,
שהדפיס את הספר שנית, כי "ערבי פסחים" הוא אחד הפירושים
החשובים על ההגדה, פירוש שגם האגדה שבתוכו מבוססת על ההלכה
ובתוך דברי-הלכה משולבים דברי קבלה וחסידות.

מעלה נוספת להגדה זו שמעטים יודעים עליה: הרי הן הגהות על
ירושלמי נזיקין שבאו בסופה מר' עמרם (ראזענבוים) חסידא, הוא
זקנו של המחבר, אבי אמו, שעלה ארצה בשנת תקפ"ו [1826] וחי
בצפת עד תק"ץ [1830], ארבע שנים. "הגהות" אלו, שחשיבותן
גדולה, הן כמעט השריד היחיד מתורתו של אותו גאון, שנפטר
בצעירותו (בן ארבעים) בצפת.

הגדה זו אף על פי שעיקרה בחוץ לארץ נופה בארץ: הצפייה
לגאולה השלימה והחיבה הגדולה לארץ-ישראל ולתלמודה הן החוט

השני עליו סובב הפירוש. וההגהות על ירושלמי נזיקין מזקנו של המחבר, שבאו בסופו של הספר, משתלבות יפה-יפה בפירוש.

מדויקוב לירושלים

מנחה חדשה על הגדה של פסח; פירוש נפלא... חיברו הגאון...
רבינו גפתלי חיים הורוויץ זצוק"ל... בנו של... רבינו מאיר...
מדויקוב... וכעת יו"ל ע"י נכדו... גפתלי חיים אדלר שליט"א...
בעיבוד מחדש, עם הוספות ותיקונים ומראי מקומות מאת הרב שלום
חיים פרוש, ירושלים תשכ"ב.

ההגדה הראשונה עיקרה בחוץ לארץ ונופה בארץ; זו, השנייה,
עיקרה בארץ ונופה בחוץ-לארץ.

המחבר שנולד בדז'יקוב שבגאליציה בבית צדיקים החליט כבר
בצעירותו להתרחק מן הרבנות. הוא היה אומר: "אילו ידע העולם
כמה שמזיק להם הגאון והגדולה והכבוד וההתנשאות, ואשר רבים
חללים הפילה על ידי זה, היו בורחים למדבריות ועד סוף העולם ולא
ליכנס לזאת". ר' גפתלי חיים ביקש לישוב בשלווה, רחוק משאון
הרבנות, ולשקוד על התורה, אך הסביבה בה חי לא גרסה דרך זו.
הוא החליט אפוא לעלות ארצה ולהשתקע בצפת. אמר לישוב כאן
בפינתו הוא וליהנות מזיווה של עיר-הסוד ולא ניתן לו. אנשי
גאליציה ומאראמורש שהיו רובו של היישוב היהודי בצפת בזמנו
הכירוהו והוציאוהו מרשות היחיד השקטה לרשות הרבים הסוערת
והוא כל לבו משתוקק לייחוד, לפינה שכולה שלו. הוא עוזב את צפת
ובא לירושלים, שיישובה גדול ורבניה מרובים ומקוהה שכאן יניחוהו.
שוכר לו דירה ליד ה"שרשרת" שתלה בשעתו הרדב"ז, המקום הסמוך
ביותר לבית-המקדש (השרשרת באה לסמן את גבול הר-הבית האסור
בכניסה לישראל בזמן הזה), ושוקע בתורתו. דומה שאיש אינו יודע
מיהו ואיש אינו שם לב לאחד קדוש וטהור המסתופף בצל עיר

הקודש, אך לא ארך הזמן ובני ירושלים הרגישו במשב הרוח הטהורה מאותו בית בודד סמוך ל"שרשרת" והתחילו משכימים לפיתחו. ביקש שלא יטרידוהו במשנתו, אך משהו משך אותם לביתו והמנוחה נגזלה הימנו. יום אחד נעל דלתות ביתו. אבל בירושלים של אז אי-אפשר היה לנעול דלתות. הוא היה אבן-מושכת תקופה ממושכת.

נפטר בירושלים ביום הכיפורים תרנ"ה.

פירושו על ההגדה של פסח נדפס עוד בחייו, ירושלים [תרל"ט], עם הסכמותיהם של ר' חיים האלברשטאם ור' יוסף שאול הלוי נאטאני-זאהן.

הפירוש כולו בדרך הקבלה והחסידות ונכתב תוך בקיאות גדולה בספרותנו. המהדורה החדשה יצאה בתיקונים ובהוספות מרובים. מאמרו של הרב שלום חיים פרוש על המחבר הוא לוויית-חן בראש ה"הגדה".

מתורת ביאלא

הגדה של פסח עם שני פירושים יקרים מהני קדושי עליון, הלא המה דברי בינה מהרה"ק רבי יצחק יעקב מביאלא זצ"ל; תולדות אדם מהרה"ק רבי יהושע מאוסטרובה זצ"ל... דברי פתיחה של כ"ק מרן האדמו"ר שליט"א מביאלא (יחיאל יהושע רבינוביץ) ממשיך השרשרת... הובאו לדפוס על ידי דוד מתת' רבינוביץ בן להרה"ק מביאלא שליט"א. ירושלים תשכ"ב.

ממשיכה של שרשרת ביאלא אמר: יש ספרים מצדיקי ביאלא שאזלו ונעלמו ושוב מעטים הם היודעים ספרים אלה. מן הראוי להתחיל להפיץ את תורת ביאלא.

וכך התחילו מפיצים שוב תורת ביאלא.

הגדה זו יצאה לפני שלושים ושנים שנה בפולין (לובלין תרפ"ט) "בעוד שבית ישראל בפולניה היה על מכונו והמוני בית ישראל שתו

הגדה של פסח

בצמא את דבריהם הקדושים... כעת אחרי השואה הנוראה שפקדה את בית ישראל בפולניה, כאשר רבבות מישראל עלו על מוקדם ובתוכם אלפי חסידי ביאלא וגם ספריהם עלו באש בבחינת 'אותיות פורחות באויר', רק הגדות ספורות נשארו לפליטה. ראיתי חובה לעצמי — כותב ר' דוד מ' רבינוביץ — להוציא מחדש ביתר הידור כדי שחובבי תורה יוכלו לרוות וליהנות מזיו תורתם".

ר' יצחק יעקב מביאלא נפטר בשנת תרס"ה [1905]. אביו, ר' נתן דוד, אמר עליו, שהוא הוא הראוי לישא את שמו של "היהודי הקדוש".

ר' יהושע מאוסטרובה נפטר בשנת תרל"ג [1873]. ידוע ספרו "תולדות אדם" על התורה (יאזעפאף תרל"ד). הוא היה חותנו של ר' יצחק יעקב.

משהו מיוחד בא בהגדה זו: תפילתו הידועה של ר' אלימלך מליזענסק שנדפסה מתוך כתב־יד מדויק שהיה שמור בחצר ביאלא. הנוסח שנדפס בסידורי־התפילה לקוי בהשמטות ובשיבושים מרובים.

מתורת צאנו

סדר הגדה של פסח עם פירוש דברי חיים גם על ספירת העומר ושיר

השירים מכבוד... רבינו חיים האלברשטאם וצלה"ה... ונלוה לזה

בסופו פנינים יקרים... רבינו יחזקאל שרגא האלברשטאם...

האבד"ק שינאווא. רמת־גן (תשכ"ב).

הגדה זו מפורסמת בקהל חסידים וכבר נדפסה ארבע פעמים:

פעמיים בפולין, בילגורייא תרצ"ג ולובלין תרצ"ו, ופעמיים ברומניה,

בגרוסווארדיין (ת"ש—). שתי המהדורות האחרונות אינן ידועות

כלל ואף לא נרשמו עלידי אברהם יערי ב"ביבליוגרפיה של הגדות

פסח".

בשערי ספר

חמש מאות סיפורים חסידיים

הגדה של פסח ר"י חיים עם סיפורים חסידיים נערך בידי הרב יעקב חיים רוטר... כולל יותר מחמש מאות סיפורים ומאמרים חסידיים. הוצאת האקדמיה לחקר החסידות. ירושלים תשכ"ב. העתקתי כמעט את כל השער מפני שיש בו מן האופייני. המחבר, או העורך, ברוב "צניעותו" לא מצא שם מתאים יותר ל"הגדה" מ"ר"י-חיים", כלומר: ר' יעקב חיים (רוטר). ו"הוצאת האקדמיה לחקר החסידות" לא שמענו עד עכשיו לא שמה ולא שמות החכמים העומדים בראשה.

הסיפורים החסידיים שנלקטו מן האוצר של סיפורי-חסידים לא תמיד מוסבים על ההגדה. יש ואין להם כל קשר להגדה של פסח ולא באו אלא למלא את מסכת חמש מאות הסיפורים, שר"י חיים הקציב להגדה. וחבל שפגמים חיצוניים מטילים צל על הפנים.

כתב וצייר צבי שטיינר

הגדה של פסח. כתב וצייר: צבי שטיינר. הוצאת ש. פרידמן. תל-אביב תשכ"ב.

זו הגדה מודרנית. הכתב הוא הכתב "הירושלמי" המזכיר את כתבי-היד העתיקים. התמונות מן האסכולה המודרנית בשלל הצבעים. יש והתמונות מזכירות את מגילות מדבר-יהודה. ומעלה יתירה להגדה זו: היא נבדקה והוגהה על ידי מר משה קטן.

הגדה עם תרגום רומני

הגדה של פסח עם תרגום רומני. תל-אביב תשכ"ב.

המוציאים לאור האלמונים מעלימים משום-מה שזה דפוס-צילום של ההגדה שנדפסה בשנת תרצ"ח באראדעא (גרוסווארדיין) ומובן שהם מעלימים גם את שם המתרגם, ר' יצחק משה אויש, וכך לא

הגדה של פסח

ייעשה. וחבל שזכותם הגדולה של המוציאים לאור, שביקשו לסייע לקליטתם הרוחנית של עולי רומניה, נתקפחה בכך. זוהי מצווה הבאה בעבירה.

הגדת סופרים

הגדה של פסח עם פירושים רבים מאת... רבינו משה סופר בעל חתם סופר, רבינו אברהם שמואל בנימין סופר בעל כתב סופר, רבינו שמעון סופר מקראקא בעל מכתב סופר, רבינו שמואל עהרנפעלד בעל חתן סופר, רבינו שמחה בונם סופר בעל שבט סופר, רבינו יצחק ליב סופר בעל סופר מהיר ורבינו שמעון סופר מערלאו בעל התעוררות תשובה ושיר מעון. הוצאת סיני, תל-אביב (1962).

הגדה זו עם כל יפיה וחשיבותה בולט בה פגם גדול. האחראי לה החליט משום מה לא להופיע בשער! כלומר, הוא ברח מן האחריות הרובצת עליו. הוא ליקט מה שליקט מגדולי ה"סופרים" על ה"הגדה" ונעלם. והברירה מן האחריות היתה כל-כך פזיזה, שלא הספיק אפילו לומר משהו לקהל הקוראים על דרך הליקוט. וחבל. אין זו מידה הגונה בין סופרים בכלל ומכל שכן בבית "סופרים".

עוד בשנת תרמ"ד [1883] הדפיס בית סופר בווינה הגדה של פסח עם שני פירושים, של ר' משה סופר ושל ר' שמואל עהרנפעלד, חתנו של ר' אברהם שמואל בנימין סופר, ובשנת תרנ"ז [1897] הוציאו בדראהאביטש הגדה של פסח עם פירושים של ר' אברהם שמואל בנימין סופר ושל ר' יצחק ליב סופר ונספח עליהם פירוש על "חד גדיא" מאת ר' משה סופר (פירוש זה על "חד גדיא" נדפס אחר-כך פעמים רבות בהוצאות שונות של ההגדה).

גם ר' שמעון סופר מערלאו יד לו בהגדה של פסח עם פירושו של ר' אברהם שמואל בנימין סופר, שנדפסה במונקאטש תרס"ו. הוא-הוא שליקט את "מדרשי חז"ל מעניני ניסן ויציאת מצרים" והוסיף הערות מאירות-עינים, אך שמו לא הופיע בשער.

בשערי ספר

הגדה זו עיקרה לקט מתוך הפירושים ההם בתוספת דברים של אותם המחברים שלא חיברו פירושים מיוחדים על ההגדה שנלקטו מתוך ספריהם.

הטכסט והפירושים נדפסו באותיות מאירות עינים וההגדה כולה "תורה נאה בכלי מפואר".

ההגדה של פסח' בשנת תשכ"ג

ההגדה של סאראייבו

זכות גדולה לה לשנת תשכ"ג, שבה הופיעה ה"הגדה של סאראייבו" בהוצאת "מסדה". אין ספק שהוצאתה של הגדה זו מהווה מאורע גדול בספרות העברית ובייחוד בספרות האמנות העברית. שנים רבות צפינו למאורע גדול זה. ואין ספק, שכל אלה שנתנו יד להוצאתה של הגדה זו ראויים לתהילות ולתשבחות מרובות.

הגדת סאראייבו מהי ?

בשנת 1894 נכנס ילד קטן לבית-הספר היהודי בסאראייבו, בירת בוסניה, ובידו ספר עברי עתיק כתבי-יד. אבי הילד, כהן, נפטר זמן קצר לפני כן והמשפחה, שהיתה כנראה במצב כלכלי קשה, הוכרחה למכור את הספר העתיק שברשותה. כתבי-יד עבר לרשותו של בית-הנכאות הלאומי שהוקם אז בסאראייבו.

זוהי הגדת סאראייבו, שזכתה לתשומת-לב יתירה בעולם היהודי והלא-יהודי כאחד.

כבר ארבע שנים אחר התגלותה של הגדה זו (1898) זכתה למחקר מקיף של שלושה מלומדים: דוד צבי היינריך מילר, מזרחן, פרופ' בבית המדרש לרבנים בווינה; יוליוס פון שלוסר, חוקר לא-יהודי בתולדות האמנות; דוד קויפמאן, שעסק בייחוד בכתבי-יד המעוטרים העבריים מימי הביניים.

"הגדת סאראייבו" זכתה לפרסום רב וחכמים רבים השתדלו להשתמש בה ולהניחה יסוד למחקרים. במבואו היפה לספר מספר פרופ' בצלאל רות, שכשכבשו הנאצים את סאראייבו, באפריל 1941, היה אחד ממעשיהם הראשונים לשגר קצין לבית-הנכאת הלאומי כדי לשים יד עליה. מזימתם סוכלה, שמנהל בית-הנכאת הפקיד את כתב-היד בידים נאמנות בכפר הררי נידח בבוסניה.

*

מוצאה של הגדת סאראייבו הוא כנראה צפונה של ספרד וכמעט וודאי הוא, שנוצרה במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה. עם גירוש ספרד, בשנת רנ"ב [1492], נתגלגלה לאיטליה ומשם הגיעה לארצות הבאלקאן. חשיבותה בסידרת העיטורים היפים (69 עיטורים) ובנוסחה המדויק, תוך הקפדה מיוחדת על סימני ההפסק והטעמים. חבל שכתב-היד לא צולם בשלימותו. הדפים 53—104 הכוללים "מבחר גדול של מזמורים, קטעי מקרא ותפילות לחג הפסח בבית-הכנסת" לא צולמו, שאינם חלק מגוף ההגדה. כן נשמטו מריפור-דוקציה זו הדפים הריקים שבראש הספר ושבסופו על רשומותיהם ורשימותיהם השונות. פרופ' רות קובע, שצייר העיטורים היה יהודי, שהעיטורים מתארים את הסיפור המקראי כפי שנראה בעינים יהודיות ולעיתים קרובות משתקפת בהם ידיעה מדויקת של המקורות הקדומים העבריים. ולא זו בלבד: יש שמשתקפים מהן פירושים ואגדות שאבדו. מבואו של רות הוא שיר מזמור להגדת סאראייבו ואף-על-פי שכתוב בהתאפקות יתירה מבצבץ פה ושם לב רגש ושמח על מאורע גדול שזכינו לו, שהוחזרה אבידה גדולה לישראל. הגדת סאראייבו היא אחת היצירות החשובות ביותר בתחום הספר

העברי האמנותי וכל תיאור של הספר אינו יכול ליתן אפילו מושג כלשהו מן העושר הרב הטמון בו ושל החווייה האמנותית שזוכה המעיין בה.

מועדים וזמנים

הרב משה שטרנבוך זיכנו בהגדה של פסח עם ביאור מועדים וזמנים (כולל: א) חידושים, ביאורים, הערות והידורים, באיסור חמץ, מצוות מצה, סדר ליל-פסח וענייני יום-טוב וחול-המועד. ב) ליקוט הנהגות ופסקים של רבינו הגר"א זצ"ל. ג) חידושי "מועדים וזמנים". בפתח דבר אומר המחבר, שאף-על-פי שההגדה כבר נדפסה אלפי פעמים, המעיין בהוצאה זו ימצא בה "חידושים רבים וביאורי הלכות, שיביאו תועלת רבה לבני תורה ולמהדרים במצות". הוא מודיע בפירושו, שלא עיין כלל בספרי האחרונים.

אם אדם מעיין בש"ס ובמפרשים הראשונים, בשולחן ערוך ובמפרשיו, בביאורי הגר"א ושל גדולי הפוסקים — כלום יש בידו עוד לעיין גם בספריהם של האחרונים ואחרוני האחרונים? "מי יתן ויזכני הבורא ית"ש להבין את הגמרא עם הראשונים ואת השולחן ערוך עם מפרשיו".

אציין כמה הערות:

א. עמ' מו. כאן מובא מ"חת"ם סופר" בשם רבנו ר' נתן אדלר, שטרח ויגע לידע מהו כרפס ומצא שנקרא "אפיא" ברוב הלשונות והוא הנקרא "צעללר". ועיין ב"מחצית השקל" (על אורח חיים, סימן תעג), שכותב: "שמעתי מגברא רבה שנתודע לו על פי החקירה בספרי הרפואות שכרפס הוא מה שאנו קוראים צעלליר". ואין ספק ש"גברא רבא" זה הוא ר' נתן אדלר. עיין גם בספר זכרון אברהם, מאת ר' אברהם בינג הלוי, פרעססבורג תרנ"ב, עמ' סא.

ב. נאים דבריו בעמ' סג—סד על "השתא הכא לשנה הבאה

הגדה של פסח

בארעא דישראל, השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין" ומסיים, שסוד גאולתם של ישראל סתום וחתום עד שיתגלה כל דבר בעיתו והבורא יגאל אותנו "ברגע ממש שיעלה ברצונו ולא יעכב כמלא נימא". המחבר מודה, שכל הדברים בשאלת הגאולה אינם אלא "לפלפולא בעלמא", כי אין כוחנו אלא בפה.

ג. עמ' פז. כאן הביא את נוסח הרמב"ם, שחייב אדם להראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים. אעיר, שגם בהגדה הראשונה שנדפסה בואדי אל-חגארה שבספרד, בשנת רמ"ב לערך, הנוסח: להראות. וכן גורסות כל ההגדות שנדפסו בצפון-אפריקה (קאזא-בלאנקה, תוניסיה) שהיו לפני.

ד. עמ' קלז-קלח. כאן המדובר על אילת, שקדושת הארץ אינה חלה עליה, שלא נתקדשה על-ידי עולי מצרים ובימי הבית השני לא היה שם יישוב יהודי ו"חייבין שמה היום מן הדין ביום טוב שני ועל גדולי הדור להכריע".

*

משבח אני את הצורה הנאה של הגדה זו. ממנה יראו וכן יעשו גם האחרים.

תצלומי כתב-יד

ה"מוסד ליתומים חולים בישראל" שבניו-יורק מוציאה זו השנה הרביעית "הגדה של פסח". בשנה שעברה יצאה "הגדה של פסח מאוסף ברוך דוד גינצבורג הנמצא בספריה הלאומית במוסקבה". תצלום של כתב-יד מעוטר משנת תפ"ה [1725] בפראנקפורט. השנה הוציאה תצלום של כתב-יד דומה (מאספו של פרופ' בצלאל רות). מן המחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה. העיטורים הוכנו בעקבות הגדת אמשטרדם הידועה (מעשי ידיו של אברהם בן-יעקב "ממשפחת אברהם אבינו", ששימש לפני כומר, אמשטרדם תנ"ה). אבל יש והוא נותן משהו חדש, שהוא כולו שלו.

בשערי ספר

הגדה על יסודות חדשים

הגדה של פסח. עריכה: ד"ר בנו רותנברג. מבוא: פרופ' מיכאל אבי-יונה. ספרית מעריב. הוצאת א. לוין-אפשטין בע"מ, תל-אביב.

הגדה בנוייה על יסודות חדשים: נוף עתיקות ארץ-ישראל ושכנותיה. הן אמנם היא אינה מתעלמת מן המסורת, אך העיקר בה סיפור ההגדה, תיאור של מעשה היסטורי אמיתי, שהתרחש בתקופה מסוימת ובמקום מסוים. השאיפה לאמת היסטורית מתבטאת בכל עמוד ועמוד. כאן נשתלבו יפה המסורת הקדומה וההיסטוריה.

ויין מלכות רב

הגדה של פסח. עם תרגום אנגלי. צייר: גרשון גרא. כתב: יוסף ח. חיימוב. הובא לדפוס על-ידי ברכוכבא שור. הוצאת "שי".

כל צורתה של הגדה זו נאה ויש בה טעם רב וחק, אך יש להצטער שהכותב לא השתמש בטכסט מנוקד כראוי.

*

הגדה של פסח הוצאת א. לוין-אפשטין בע"מ עבור חברת כרמל מזרחי, יקבי ראשון לציון וזכרון יעקב.

מנהג נאה הנהיגה חברת "כרמל מזרחי", שמגישה ללקוחותיה שנה-שנה הגדה עשוייה בטעם רב. מי יתן וגם חברות אחרות ילמדו הימנה ויעשו כך.

יד ניסן תשכ"ג

שתי הגדות חסידיות

השנה זכינו בכמה הגדות חסידיות ואמרתי ראויות הן להסב את הדעת אליהן.

נוסח בראשוב

סדר הגדה של פסח עם תהלה לדוד מאת הרב הגאון הגדול בנגלה

ובנסתר... מוהר"ר דוד שפרבר זצ"ל אבד"ק בראשוב... ומנוחתו
כבוד בעיה"ק ירושלים... יצא לאור בהגהות והערות על ידי נכד
המחבר משה סג"ל דייטש רב ור"מ פה לונדון. קיט עמ'.

אומר משהו על המחבר, שהיה אחד מגדולי הרבנים בארץ. הוא
נפטר לפני שנתיים. זקן ובא בימים. ידוע ספרו "אפרקסתא דעניא".
שנדפס בסאטומארע תרצ"ז. והוא-הוא שהביא לדפוס את ספריו של
ר' משה האגר ז"ל מקוסוב: "לקט עני" (סיגעט תר"ע), "אזור
האמונה", על שלושה-עשר עיקרי האמונה (סיגהעט תרפ"ה) וצוואתו
עם פירוש "לדוד להזכיר" (קאלאמיא תרפ"ח).

הוא הירבה לכתוב, אך מעט מן המעט פרסם. זכורני שכשנפטר
שמו על מיטתו כמה וכמה כרכים כתבייד בהם השקיע הגיגיו. עיין
עליו למעלה, עמ' 28—33.

"תהלה לדוד" על ההגדה נכתב כנראה לפני שנים רבות, בגולה,
ולא בשנה אחת נכתב, אלא שנה-שנה הוסיף משהו והילכך ניכרים
בו אותות השנים. יש והוא שקוע כולו בספרות הקבלה והחסידות
וקורא את ההגדה באספקלריה מאירה זו, אך יש והוא עומד בשתי
רגליו על הארץ מסתכל במציאות האופפת אותו. אז גם לשונו לשון
החיים והכל אתי שפיר. עיין, למשל, דבריו על הרדיפות שפקדו את
ישראל בכל הדורות וסיבתן (עמ' מג). כאן מדבר לב דווי המשתתף
בצרת עמו.

דומה שהתורה כולה פרושה לפניו ושום דבר לא נסתר מעינו
החדה החודרת לכל הפינות החבויות שבספרותנו העתיקה והחדשה.
בקיאותו היתה גדולה וזכרונו עמד לו עד יומו האחרון. אין ספק
שאילמלי הוציא בחייו פירושו זה על ההגדה צורה אחרת היתה לו.
המחבר רשם את דבריו לעצמו, לזכרון, והילכך קיצר בדבריו בתקווה
שכשיכין את הספר לדפוס יפענח את הסתום ולא זכינו.
הוא מרבה להזכיר ספרים שונים מהם שאב תורה וחכמה ומוזר.

שספרים אלה נזכרים על-פי רוב בראשי-תיבות, שאך בקיאים גדולים בספרותנו יודעים לפענחם. אציין אחדים: עמ' לה: מש"נ (משיב בפש), עמ' לו: בני"ש (בני יששכר), לפעמים גם בני"י (עי' עמ' מג), עמ' מז: אגד"פ (אגרא דפרקא), עמ' נב: נתל"ג (נתינה לגר), עמ' סב: ער"נ (ערבי נחל), עמ' סז: ארה"ח (ארץ החיים), עמ' ע: יוס"ת (יוסף תהלות), עמ' עא: חוז"ד (חוזה דוד), ועוד, ועוד. חבל שהמוציא לאור לא טרח לפענח ראשי-התיבות המרובים הממלאים את הספר מתחילתו עד סופו.

בראש הספר תשובת המחבר אל הרב יוסף הכהן שווארטץ ז"ל "בענין הלל בליל פסח" שיש בה עניין רב. עיון קל בתשובה זו מספיק כדי לעמוד על בקיאותו הגדולה של המחבר, שכל רו לא בסתר הימנו.

בעמ' סג מביא סיפור יפה ששמע, שבשעה שאמר השרף ר' אורי מסטרילסק שירת הים נתפעלו ונתלהבו המתפללים כל כך עד שנדמה להם שהולכים ממש בים הגדול. כך, אומר הוא, יש לאדם מישראל להתלהב בליל-פסח מסיפור יציאת מצרים עד שיראה את עצמו ממש יוצא ממצרים...

בעמ' קיז מדבר על המשוררים שלא זכו ששיריהם יתפרסמו בעולם. אליהם הוא אומר: דומו ושימו יד לפה ושתיקתכם יפה מדבורכם... ידענו שהרבה מאד היו חכמים יראים שסדרו שירות ותשבחות... ולא נתקיימו להיות שיחה בפי עם ה' והמה במטמונים בבתי עקד הספרים ומעט מהם שנשארו בידינו לדורות עולם העולות על שלחן בל בר ישראל, מפני שנאמר ברוח הקודש...

נוסח ספינקא

סדר הגדה של פסח לפי מנהגי רבותינו הקדושים מספינקא עם פירושי אמרי יוסף מאת ק"כ אדמו"ר... מוה"ר יוסף מאיר

זוייס... חקל יוסף מאת בנו כ"ק אדמו"ר... מוה"ר יצחק אייזיק ווייס זצוקללה"ה הי"ד מספינקא ונלוו אליו תפלות וכוונות לליל הסדר מאת... רבי שלום שרעבי זצוק"ל המופיעים בחלקם זו הפעם הראשונה מכתב-יד. יוצא לאור על ידי מוה"ר יעקב אליעזר ווייס. [8], רלט עמ'.

מעטים יודעים ספינקא מהי. עיירה קטנה ודלה על גדות הטיסה שבמאראמורש. עד שנת תר"ל [1870] איש לא שמע הימנה. בל"ג בעומר תר"ל קבע בה את מושבו ר' יוסף מאיר ווייס, בעל "אמרי יוסף" (ח"י אדר תקצ"ה — ו אייר תרס"ט), תלמידו של ר' יצחק אייזיק אייכענשטיין ז"ל מזידיטשוב, ומאז יצא שמה של ספינקא ברחבי אונגאריה, רומאניה וגאליציה.

לאמיתו של דבר לא נשא בעל "אמרי יוסף" את כתר ספינקא אלא משנת תרל"ג, עם פטירתו של מורו ורבו (ט סיון תרל"ג). ולא זידיטשוב בלבד רחפה לפניו אלא גם וויז'ניץ—רוז'ין, כי רגיל היה בפיו, שר' מנחם מנדל מוויז'ניץ ז"ל, בעל "צמח צדיק", לימדו כיצד לקרוא "פתקאות".

ספרו "אמרי יוסף" על התורה (סיגעט-מונקאטש-סעאיני תר"ע—תרפ"ז) הוא אחד הספרים הקלאסיים בחסידות. בראש החלק הראשון "הקדמת בן ותלמיד המחבר לכבוד אביו ורבו מדבר", הוא ר' יצחק אייזיק, בעל "חקל יצחק", שהיא פנינה חשובה בספרות החסידית. עם פטירתו של ר' יוסף מאיר עלה על כסאו בנו ר' יצחק אייזיק (תרל"ה — יג סיון תש"ד), שניספה בשואה. אמנם הוא לא ישב בספינקא אלא במונקאטש ובסלש. ספרו "חקל יצחק" על התורה נדפס אחר המלחמה בניו-יורק. אחד מתלמידיו כותב עליו: מרן הקדוש עלה בסערה השמימה והאש לא שלטה בנפשו. הקליפה החיצונית אמנם נחרכה אך הדמות הקדושה נשארה חיה וקיימת והיא חרותה בלב אלפי תלמידיו וחסידיו.

כי בספינקא שלטה מסורת זידיטשוב וקאמארנא. כאן איז אפשר היה לישיב ולעסוק בחסידות בלבד תוך ביטול-תורה וזמן. כאן ישבו ולמדו. אחד מעיקרי ספינקא הוא: לימוד תורה יומם ולילה. תוך כדי לימוד נקנית החסידות. כאן פסקו: תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה. לפני כמה שנים נדפסה בארץ חוברת נאה על "חסידות ספינקא ואדמו"ריה" והקורא הרוצה לעמוד על הייחוד שבחסידות ספינקא ימצא אותו כאן.

ה"הגדה של פסח" עם פירושי "אמרי יוסף" ו"חקל יצחק" אף על פי שאין בהם מן החידוש, שהכל הוצא מתוך ספריהם של ראשוני ספינקא, הרי הם כחדשים שניתנים על-יד נוסח ההגדה. עניין רב יש ב"ליקוט כולל של מנהגי חודש ניסן, ליל הסדר, ימי חג וספירה" של ר' יעקב יוסף ווייס והוא "מעט מזער מספר גדול ומקיף בכתב יד על כל מנהגי בית ספינקא בכל ימות השנה". יד ניסן תשכ"ד

טיול ביער ה,הגדה

היפוליט אדולף טן, היסטוריון ומבקר צרפתי (1828—1893), אמר פעם על ספר טוב, שהקריאה בו דומה לטיול בין הרים: לכאורה אתה עולה ואינך מסתכל אלא באותה סביבה קטנה שלפניך, שאתה צריך להתחזק בה בשעת העלייה להר, אבל בלבך כבר מתרוננת השמחה על מה שנכון לך כשתגיע למעלה-למעלה, לראש ההר, האפקים הנרחבים והמבט החפשי למרחביה המתגלה. כלומר: הפתעת-הנופים, כפי שקרא לזה שטפאן צווייג בספרו על רומן רולאן. הרגשה זו מקננת בי תמיד כשבאה לידי "הגדה" חדשה: סדר נאה, פירוש חדש, ציורים יפים, תרגום משוכלל, כריכה מיוחדת וכו'. ואין לך שנה שאינה מפתיעה אותנו ב"הגדותיה". בשנת תרס"א [1901] פרסם ר' שמואל ווינער, ספרן המוזיאום

הגדה של פסח

האסיאטי של האקדמיה הקיסרית למדעים בפטרבורג, הרשימה הראשונה של ה"הגדות" שנדפסו "בכל ארצות תבל במשך ארבע מאות שנה (ר"ס—תר"ס, 1500—1900)". ווינער רשם 909 הגדות, יחד עם ההוספות, שמהן ראה באוסף משה אריה ליב פרידלאנד שבמוזיאון האסיאטי 447 בלבד. השאר נרשם לפי מקורות שונים, שלא תמיד נאמנים הם.

בשנת תשכ"א פרסם ר' אברהם יערי בירושלים "ביבליוגרפיה של הגדות פסח מראשית הדפוס ועד היום", כלומר עד תש"ך. הוא רשם כבר 2717 הגדות, מהן ראה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים כאלפיים ומאתיים, שבו אוסף-ההגדות הגדול ביותר בעולם. אך יערי לא הכתפק בכך; הוא בדק גם את אוסף-ההגדות שבבית המדרש לרבנים בניו-יורק ובאספים אחרים, ציבוריים ופרטיים.

משפורסם ספרו החשוב של יערי נתברר, שמאות מהדורות של ה"הגדה" נעלמו הימנו אף-על-פי שהוא שקד על עבודתו למעלה משלושים שנה. פרופ' הארי י' הירשהורן בשיקאגו, בעל אוסף-הגדות גדול, פרסם בשנת 1964 רשימה של 119 "הגדות" שלא נרשמו*. ובשנת 1965 הוסיף ופרסם ט' ווינר מווינגטון רשימה של 330 הגדות שלא נרשמו**. גם כותב הטורים האלה מצא 382 הגדות שלא נרשמו לא על-ידי יערי ולא על-ידי משלימים אחרים ורשם אותן בשתי רשימות ב"ארשת" (ספר גיד).

מספר ה"הגדות" הידועות לנו, שנדפסו עד שנת תש"ך [1960], הוא אפוא 3548. ואין ספק שהרשימה אינה שלימה, שאפשר עוד להוסיף עליה, שכמעט אין עיר שהיה בה בית-דפוס עברי, שלא נדפסה בה ההגדה של פסח.

* מה נשתנה... Kol Ami Museum, 1964.

** עיין: Studies in Bibliography and Booklore, VIII, 1965, p. 90-129.

ולא דיברנו אלא על ה"הגדה" המסרתית, שנדפסה בפעם הראשונה בואדי אל-חגארה שבספרד בשנת רמ"ב [1482] בערך, שטופס יחיד הימנה שמור בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לא הבאנו כלל בחשבון את ה"הגדה" שהקיבוץ זיכה אותנו בה משנת תרצ"ה [1935] ואילך.

נתן שטיינר, איש תל-אביב, פרסם בשנת 1965 רשימה של "הגדות קיבוציות". הוא מודה, שחיבורו אינו "שלם וגמור", אבל אין ספק שהוא יתן דחיפה לאנשי-מקצוע לרשום גם את ה"הגדה הקיבוצית" בצורה נאותה. רשימתו של שטיינר כוללת אלף מספרים וכבר העיר ר' יצחק ריבקינד, שהמחבר הניח מקום להתגדר בהרבה בחינות ולאוו דוקא בהשלמות ובהוספות לרשימה, אלא גם במיצוי החומר התרבותי, התולדותי, הפולקלורי והענייני הגנוז ברשימה זו כמו שהיא.

מכונת הצילום החדשה עושה שמות

אמרתי שאין שנה שאינה מפתיעה ב"הגדותיה" החדשות. הדברים אמורים על השנים שעד המצאת מכונת הצילום. משהתחילה מכונת הצילום בעבודתה כמעט ואין "הפתעת-נופים" ביער ההגדה, שכל ההגדות החדשות דפוס-צילום הם. בשעה שאני כותב טורים אלה מונחות לפניי הגדות שהופיעו השנה וכולן מצולמות הן. ויש שהמוציא אינו טורח אפילו לציין בשער שזה דפוס-צילום.

ההגדה עם פירוש כוס אליהו, מאת ר' אליהו בן הרוש, שנדפסה בג'רבה בשנת תרצ"ח [1938], יצאה השנה שנית בירושלים, אך לא צויין בשום מקום, שזהו דפוס-צילום.

אגב: הגדה זו יצאה על-ידי הרב דוד מסעוד עובדיה, נכדו של המחבר, אז בעיר צפרו והיום בירושלים וזו "התחלת עבודתו בהוצאה לאור של ספרות רבני המערב". הוא הוסיף לה "תולדות הרב המחבר" שיש בהן עניין רב.

הגדה של פסח

צנזורה פנימית

אמרנו "הפתעת-נופים", כל המעיין יפה בספר זוכה ל"הפתעת-נופים". לפני כמה שבועות עיינתי, למשל, בהגדה "עם הפתרון בלשון ספרדי" שנדפסה בויניציאה בשנת תקנ"ב [1792]. שני טפסים של הגדה זו היו לפניי אותה שעה ותמהתי שבטופס אחד 52 דף ובשני 54. אמרתי: אבדוק מה חסר בזו שאינה מונה אלא 52 דף. נוכחתי, שחמישים הדפים הראשונים דומים בשני הטפסים, אך מדף נא ואילך חלו שינויים בסדר, כי נשמטו הפיוט של בנימין נתן העזתי והכוונות מספר "חמדת ימים", שאף הוא, כידוע, יוחס ל"נביאו" של שבתי צבי. זו היתה צנזורה פנימית.

היתה גם צנזורה מסוג אחר. בשנת תרי"ב [1852] נדפסה בוילנא הגדה עם פירוש חדש "זרע גד", מאת ר' צבי הירש ב"ר תנחום מהורודנה. בהגדה זו שינויים מעניינים בנוסח, וודאי על-פי הוראות הצנזור, א' מוכין.

אציין שינויים אחדים:

אל נוסח הקידוש: "אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון" נוספה הערה: עם ולשון היינו העמים הקדמונים. גם אל המלים "ואותנו קדשת מכל העמים" ו"בין ישראל לעמים" נוספה הערה: "היינו הקדמונים", לא, חלילה, עמי רוסיה של היום.

במקום "הא לחמא עניא... השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין" הנוסח כאן: הא כלחמא עניא... השתא עבדי בדוכתי טובא, לשנה הבאה בני חורין כבארעא דידן" (כברוסיה). לא פחות ולא יותר. ב"והיא שעמדה לאבותינו ולנו": במקום "שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם" הנוסח: היו עומדים עלינו... והקדוש ברוך הוא הצילנו מידם". "שפוד חמתך" נשמט כולו. רובם של שינויים אלה מצאתי גם

בהגדה עם "זכרון אברהם", ווילנא תרי"ט, 1859.

בשערי ספר

הגדת סביוניטה שכ"ז

ברשותי "הגדה של פסח" שאיש לא רשמה עד היום, שהיא חלק
מתוך סידור-תפילה שנדפס בסביוניטה בשנת שכ"ז [1567], בערך.
הגדה זו היתה כנראה רכושו של ר' ישעיהו זנה ז"ל בפירינצי
וממנו הגיעה אל מנחם זלטקין, איש ג'נווא, שממנו רכשתיה בשנת
תשי"ג.

רפ"ט

הגדה של פסח

הדפוס החדש

שער הגדה של פסח, סביוניטה [שכ"ז, 1567]

על הדף הריק שלפני השער רשם זנה מחקר שלם על הגדה זו
וראויים הדברים שנעתיקם כאן:

אולי קרימונה שכ"ו (?).

ה"כתר" שלמעלה וגם הקשוט שלמטה אנו מוצאים ב"רוח חן" הוצ' קרימונה שכ"ו. וגם האותיות הן מטיפוס קרימונה. כפי היוצא מקטע התפלה היה המדפיס ישראל זפרוני, שהרי ברשות לחתן בראשית (דף רעו ע"ב) נזכר דניאל ב"ר ישראל הזפרוני. ואנו מוצאים את ישראל זפרוני בבית דפוסו של [וויצינצו] קונטי בשנת שכ"ז בערך בסביוניטה, בצדה לדרך.

פירינצי, טבת תרפ"ט.

ולבסוף מוסיף זנה: אמנם כיונתי אל האמת. הפרופ' [אלכסנדר] מארקס הודיעני במכתב פרטי, שבטופס הסדור שבניו-יורק כתוב בסוף: ונשלם בסביוניטה אצל קונטי.

[ועיין: יצחק ריבקינד, יידיש אין העברעאישע דרוקן ביזן יאר ת"ת, 1648 — פנקס, א, 1927, עמ' 36].

ברכת עירוב-תבשילין של עם הארץ

והרי "הפתעת-נופים" מסוג אחר, מנוף של עמיה-ארץ, שההלכה רחוקה מהם.

ברכת "עירוב תבשילין" קבועה: "בהדין ערובא יהא שרא לנא למיפא ולבשלא... ולמעבד כל צרכנא מיומא טבא לשבתא לנו ולכל הדרים בעיר הזאת". עיין שולחן ערוך אורח חיים, הלכות יום טוב, סימן תקכו, סעיף יב. בשנה שעברה יצא בניו-יורק הגדה של פסח, צילום של כתב-יד מצוייר על קלף מאוסף ספריית בית הנבחרים בווינגטון הבירה משנת ר"ל [1470] והיתה זו הפתעה לא נעימה למצוא כאן נסח מוזר מאוד של ברכת עירוב תבשילין: "בדין יהא יהא שרי לנא על ערוב זה לאפויי ולבשולי... לעשות בו כל צורכיהן לנא ולכל ישראל הדרים בעיר הזאת מיומא טבא לשבתא ומשבתא ליומא טבא"! ומוזר שלא ר' אלעזר ב"ר אליעזר

בשערי ספר

מארוויק, ראש המחלקה העברית בספריית הקונגרס, שהוסיף להגדה "דברי-פתיחה" חשובים על כתב-היד, ולא מר ב"ד דרנגר, שיוזם הוצאת ה"הגדה", לא עמדו על הטעות המוזרה!

הגדה המשמשת 'מליץ יושר'

בשנת תקפ"ט נדפסה בווארשה הגדה של פסח עם פירוש "ברכת השיר" מאת הגאון ר' אריה ליב צינץ. נולד בשנת תקכ"ח [1768] ונפטר בווארשה ביום ג באייר תקצ"ג [22.4.1833]. הגדה זו זכתה למהדורות רבות, שר' אריה ליב צינץ ציווה לפני פטירתו, שכל "מי שישתדל" בהדפסת ספריו "יהיה לו למליץ אם יהיה לו זכות" (דברים אלה נחקקו על מצבתו). והיא לא נדפסה בפולין בלבד, אלא גם בירושלים בשנת תר"ע [1910] ובסיגעט שבאונגאריה, הרחוקה, בשנת תרפ"ג [1923]. היא צולמה גם בפערנוואלד בשנת תש"י [1960].

ר' אהרן וואלדען, בעל "שם הגדולים החדש", ווארשא 1864, מספר, ש"קודם פטירתו, אמר ר' אריה ליב צינץ, ברוח קדשו והבטיח לכל איש ואיש באם שיארע לאחד צרה וצוקה, בר מינן, אזי יקבל על עצמו להדפיס ספר אחד מכתביו הקדושים ואז יהיה למליץ יושר בעדו להגיד לאדם ישרו ויחלצו ממצר. וכן ראיתי חרוט על מצבת קברו. ולא נפל מדבריו ארצה כי כן שמענו וכן ראינו מה שנעשה לאנשים רבים נסים גדולים על ידי זה פה ווארשא כי דחו לנפול ובזכות זה זכו ונתרפאו ונצולו" (שם, דף מב, א).

וכן בהסכמתו של ר' שמואל זנוויל קלעפפיש על ספרו "פני אריה", חלק שני, ווארשא תר"ם: "וזאת הברכה אשר ברך איש האלהים לפני מותו לכל האנשים אשר יתנו יקר לחדושי תורתו, ויזלו זהב מכיסם, למהר להחיש להדפיסם, אז יהיה הוא המליץ בינותם, ולא יתן המשחית לבוא אל ביתם. ותהילה לאל רבות שמענו וראינו

הגדה של פסח

פעולת צדיק לחיים, כאשר ספרו לנו אנשים שונים אשר התאבקו עם בכור מות ויראו כי לא יכלו לו, חיש מהם נתנו כופר נפשם לסיועת הדפסת ספרי הגאון זצ"ל ושב ורפא להם". עיין גם בהסכמתו של ר' חיים דודזאהן על ספרו "משיבת נפש", פיעטרקוב תר"ס.

קול אריה בצאנו

"הפתעת נופים" אחרת היתה לנו בהגדה של פסח עם שני פירושים: פירוש המאירי... [ופירוש] לחמא עניא והלילא דפסחא להרב... שמואל אהרן רובין זצ"ל אבד"ק קורטשין, שיצאה השנה, תשכ"ו. בסופה של הגדה זו "ראשי פרקים לתולדות... רבי שמואל אהרן ראבין זצ"ל", מאת ר' בצלאל לנדוי, הכתובים בטעם רב ומתוך שקידה על ספרי ר' ש"א ראבין ז"ל.

בעמ' קכה שם, מובא סיפור של ר' שלמה זלמן עהרענרייך בספרו "טיול בפרדס" (מהדורא תניינא, שאמלויא תש"ב, דף קיב, ב): "שמעתי שהגאון בעל 'בית אהרן' (ר' ש"א ראבין)... היתה לו איזה שאלה ונסע לצאנו אל... בעל 'דברי חיים' ודן לפני מרן זי"ע בהלכה, ובאותו מעמד היה גם זקנו (כלומר: זקנו של ר' שלמה זלמן עהרענרייך) בעל 'קול אריה'. הרב מצאנו דחה את דעתו של בעל 'בית אהרן' אולם הלה עמד על דעתו... ואף דעתו של בעל 'קול אריה' לצדו של בעל 'בית אהרן'".

ר' אברהם יהודה הכהן שווארטץ, בעל "קול אריה", איש צאנו היה. אמנם הוא למד בפרשבורג, אך פרשבורג צרה היתה בשבילו והוא נסע לצאנו. ומשנסע פעם אחת כבר נדבקה נפשו בצאנו והעיר בכך את חמתה של פרשבורג. עשרים ושש פעמים חגג בצאנו את חג השבועות! עיין למעלה, עמ' 107—115.

יד ניסן תשכ"ו

הוספות

עמ' 12: בינתיים הוציא הרב ח"ד שעוועל גם: כתבי רבינו משה בן נחמן, כרך א"ב, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג—תשכ"ד; פירושי הרמב"ן על נביאים וכתובים, לוקט מתוך כתבי הרמב"ן עם ביאורים והערות, הוצאת "קריה נאמנה", ירושלים תשכ"ד. ועיין ביקרתו של אפרים גוטליב ב"קרית ספר", כרך מ, תשכ"ה, עמ' 1—9. עמ' 19—24: באר מים חיים. לאחר שנדפסו הדברים ראיתי שהספר הופיע בשתי צורות:

טופס א: ספר רש"י... עם פירוש... באר מים חיים שחבר הרב... חיים ב"ר בצלאל... אב"ד ור"מ וורידבורג, פריעדבערג (ע"י פפד"מ)... יוצא לאורה, בפעם הראשונה. מכת"י עקד הס' של... דוד אופנהיים אשר באוקספורד עם הערות ומ"מ בשם שרגא המאיר להרב מ' שרגא פייווש שנעעבאלג... ועם הערות הארות ותיקונים בשם פרי חיים שאספתי... יחיאל צבי הלוי... קליין... פה ברוקלין יע"א בשנת תשוב שבותנו כרחמך החיינו [תשכ"ה]. 16, רלב, יט, [1] עמ'.

טופס ב: ספר באר מים חיים; ביאורים על פירש"י על התורה ח"א בראשית ושמות אשר חיבר... רבינו חיים בר' בצלאל... אבד"ק פרידבורג והמדינה (וה"י נקרא אז וורידבורג)... יוצא לאור פעם הראשונה מכתב יד הנמצא באוקספורד הרד"א 196 ובסופו על מגילת אסתר מכתבי רבינו... מהר"ש [שלום] מבעלזא... עם הערות ומראה מקומות בשם שרגא המאיר ע"י שרגא פייווש שנעעבאלג... שנת תשכ"ד לפ"ק פה לונדון יצ"ו. יב, רלו עמ'. בטופס א "הקדמת מר"ל" ר' יחיאל צבי הלוי קליין ובטופס ב

"הקדמת המסדר ומו"ל" ר' שרגא פייוויש שנעעבאלג. בטופס זה הסכמה מר' דוב בעריש וויידענפעלד, ירושלים, ט גיסן תשכ"ד, שלא נדפסה בטופס א. יט העמ' שבטופס א כוללים: "קונטרס פרי חיים; תיקונים, פירושים, ביאורים, ומלואים מגדולי המפרשים, לסה"ק באר מים חיים". הטכסטים (רש"י ו"באר מים חיים") שווים בשני הטפסים, שהסדר הוא אחד.

עמ' 59, שורה 3: בינתיים עלה ר' חיים יעקב סאפרין ארצה וקבע את ישיבתו בירושלים.

עמ' 60: ראויים לתשומת-לב דבריו הנרגשים של ר' יעקב יצחקי, בעל מחזור "אהלי יעקב" (ירושלים תרס"ח—תר"ע) על "יגדל": "כמה נאדות דמעות נזלו ונוזלות מעיני אלפי רבבות שלומי אמוני ישראל באמרם בכל יום ויום התפלה 'אני מאמין' המיוסד על העיקרים הללו [של "יגדל"] וכמה אלפי רבבות אנחות מהולות בדבקות באל פורצות מלבותם באמרם השיר יגדל הלזה. ובלא ספק כבר קנה לו מקום חשוב בעטרה של מלך הכלולה מתפלתן של ישראל ועולה ויושבת בראש מלך... ובודאי משמיה זכו ליה שיקובלו דבריו אלה לכל הגולה".

עמ' 71—78: וויז'ניץ. ימים אחדים לאחר שרשימתי זו נתפרסמה ב"הצופה" בא לירושלים, לשם מנוחה, ר' ברוך האגר [ו"ל] מחיפה. שמע על רשימתי זו וביקשני להמציאה לו. קרא אותה בעניין ושמח בה. שבועות אחדים אחר-כך הלך לעולמו (ב במרחשון תשכ"ד).

עמ' 96: הרב א"מ איזראעל הודיעני, שעם כל השתדלותו לא השיג בניר-יורק את ספרו של פיליפ פאנעט.

עמ' 100—106: ב"הצופה" שם (כו אדר תשכ"ו) "הערות להערות" מאת ד"ר י" צבי זהבי ו"משנה לא זזה ממקומה".

עמ' 146—157: הדפוס העברי בירושלים. כמה הערות ותיקונים

בוספים: עמ' 31 (מס' 19): זאת תשוקת לעבדהו. צריך לומר:
 זאת תשוקתי ולעבדהו תאותי. — עמ' 38 (מס' 43): ברשותי
 טופס על נייר כחול. — עמ' 39 (מס' 44): לא נדפס ב"ארשת",
 ספר ד, תשכ"ו. — עמ' 40 (מס' 47): דברי הימים. בינתיים פרסם
 ג' קרסל רשימתו "דברי הימים — חוברת מבשרת העתונות הארץ-
 ישראלית" ב"דבר", כט אלול תשכ"ג / 18.9.63. — שם (מס' 49):
 יש לקרוא "ותפארת אדון כל יצורים". — שם (מס' 50), עיין:
 יצחק רפאל, ראשונים ואחרונים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 346. —
 עמ' 51 (מס' 84): ספר הישר. בטפסים שראיתי: [1], מח דף. —
 עמ' 61 (מס' 113): קרא: בעזרת ידידי עליון... עבדא לא...
 ר' אליהו סלימאן מני... — עמ' 64 (מס' 123): בטופס שלם
 שראיתי 44 עמ'. קולופון: נגמרה מלאכת ההדפסה. היום ה' לחודש
 מרחשוון. שנת תרכ"ט לפ"ק. פעה"ק ירושלם תובב"א. מעבר לשער:
 מנחה היא שלוחה לכבוד [מקום ריק]. בראש העמ' ציור של הכותל
 המערבי. — עמ' 65 (מס' 126): קרא: כי אבניהם אבני גזית...
 שאיה ושמה... — עמ' 69 (מס' 134). קרא: ובאו ציון ברנה,
 אל תחת גפן... בסימן טוב השנה... אי אירמיני... — עמ'
 75 (מס' 159): במקום "[16] דף" יש לתקן: [8] דף. דף פת, א:
 שיר ר' שמואל ויטאל הפותח: שרי קודש. שם אל קודש. שנות חיים.
 סימן: שמואל ויטאל חזק. הלוי מייחסת את השיר בטעות למעתיק
 "אהרן בן יהודה דמ"ק [דמתקרייא] גודיטא", הוא ר' אהרן רפאל
 חיים משה פירירא, מעתיק כתב-היד. — עמ' 132 (מס' 394): שערי
 צדק נדפס בתוניס בשנת תרפ"ח. — עמ' 137 (מס' 421): שמואל
 ברקאי. צריך לומר: בקראי. — עמ' 171 (מס' 601): נדפס שנית
 ב"מסע מירון... הביא לבית הדפוס בצלאל לנדוי", ירושלים תשכ"ו.
 עמ' 175—181: עם מתקשטים בנוצות זרים. אוסיף עוד פרטים
 אחדים, אף על פי שהנושא גדול ורחב. ר' אשר שמחה ווייסמאנן,

למשל, אומר בספרו "תשובות ומענות נמרצות", קראקא תרנ"ב, עמ' 48, בשם "המליץ הנעלה": לכל איש / לו תשיב אשר מספרו גנבת, / אז נשאר מעט מזער אשר אתה כתבת. ועיין בספרי "מספרות ישראל באונגאריה", ירושלים תשי"ח, עמ' 345—346: "אשר איש אחד מפולין הדפיס אחר כך [את ספרו של ר' יוסף הכהן שווארטץ, מועד כל חי, קליינווארדיין תרפ"ה] בלי רשיון והחליף את שמו על 'חיים הנצחיים' וכשנתפס בגניבתו הי' לשחוק, כי לא יעשה כן בישראל".

על גניבה ספרותית אחרת העיר מאיר וונדר ב"רשימת הספרים על שביעית", ירושלים תשכ"ו, עמ' יז, מס' 21.
עמ' 185—187: זאמושץ. עיין עכשיו: י"א קלוזנר, זאמושץ' — עירו של י. ל. פרץ — העבר, חוברת יג, תשכ"ו, עמ' 98—117. שם גם תצלום של בית-הכנסת בזאמושץ.
עמ' 252: נתן שטיינר פרסם את רשימתו ב Studies in Bibliography and Booklore, VIII, 1965. ועיין שם גם דברי ריבקינד, עמ' לב—לד.

הערה

רובם הגדול של הדברים שנאספו כאן נתפרסמו תחילה ב'הצופה' ובסופה של כל רשימה תאריך פרסומה. ואלו הרשימות שנתפרסמו במקומות אחרים:

הצדיק מקאלוב (עמ' 43—46). פנים אל פנים, מס' 70. י אלול תש"ך — 2.9.60.

הערה

- שלהבת אהבה לארץ-ישראל (עמ' 49—53). נוסחו הראשון נתפרסם שם, מס' 69. ג אלול תש"ך — 26.86.0. עיין גם: תרבות, שנה יח, חוברת ה, אדר"ב תשכ"ה.
- הדפוס העברי בירושלים (עמ' 146—157). סיני, כרך נג, תשכ"ג, עמ' שן—שנב; כרך נה, תשכ"ד, עמ' קעא—קעד.
- הספר 'הואיל משה באר' מאת משה כרמי (עמ' 164—172). החלק הראשון של הרשימה נתפרסם תחילה ב"פנים אל פנים", מס' 75—76. ט' תשרי תשכ"א — 30.9.60.
- גווילי ספרים (עמ' 182—184). שם, מס' 67. יט מנחם-אב תש"ך — 12.8.60. רשימתי זו עוררה סערה. הוצאה אחת אף ביקשה לתבוע אותי לדין על האמת שאמרתי. על כך רמזתי גם בעמ' 25.
- זאמושק, אין על עפר משלה (עמ' 185—187). שם, מס' 68. כו מנחם-אב תש"ך — 19.8.60.
- סידור-תפילה חדש (עמ' 195—201). טורי ישרון, ב, תמוז תשכ"ו, עמ' 21—25. נוסחו הראשון נדפס ב'הצופה', כב אב תשכ"ד.
- זמירות של שבת (עמ' 202—213). הצופה, ו אלול תשכ"ד; שם, כט סיון תשכ"ג. אבל נוסחו האחרון בא ב'תצליל', קובץ ה, תשכ"ה, עמ' 83—87. ויסודם של הדברים בשלוש שיחות-מבוא לזמירות של שבת ב'קול ישראל'.
- ר' יהודה אהרן סג"ל ווייס ז"ל (עמ' 227—230). סיני, כרך נג, תשכ"ה, עמ' רעט—רפ. נוסחה הראשון של הרשימה נתפרסם עוד בחיי ר' י"א ווייס ב'הד המועצה הדתית בירושלים', גליון 7, כסלו תשי"ח.
- המחזור שנעלם באונגאריה ונתגלה בירושלים (עמ' 233—234). טורי ישרון, א, סיון תשכ"ו, עמ' 22; מרמרוש סיגט, שנה וי, תשכ"ו, מס' 27.
- ועי' בספרי 'גווילי ספרים', ירושלים תש"ז, עמ' עד—עז.

מפתח השמות

- אבדימי דמן חיפה 80
 אבידע, יהודה 180
 אבידר, תמר 225
 אבי"ן. עיין: נאיבואיר, אברהם
 אבישר, דוד 141
 אבי-יונה, מיכאל 246
 אבן, יצחק 91
 אבן-גבירול, שלמה 203
 אבן-עזרא, אברהם 14 17 22-23, 26-27 29 90 134 164 171-172
 179 191-193 203
 אבן-עזרא, יצחק 179
 אברהים פחה 146
 אברהם אבא מלובלין 60
 אברהם אבלי ב"ר אברהם שלמה
 132
 אברהם אבלי מדראהאביטש 67
 אברהם גרשון מקיטוב 39
 אברהם דוב בער מאוריתש 49
 51-52 148
 אברהם מרדכי מפינטשוב 162
 אברמסון, שרגא 137 179-180
 אדוארד, נסיך ווילס 144
 אדיל (בת הבעש"ט) 161
 אדלער, ישעיה אלטיר כהנא 78
 אדלער, נתן (לונדון) 149
 אדלר, ישראל 173
- אדלר, נפתלי חיים 237
 אדלר, נתן (פראנקפורט א"מ)
 136 244
 אדעלמאן, מרדכי 154
 אדרת, שלמה בן אברהם ו'
 (רשב"א) 35
 אהרן מזיטומיר 43
 אהרן מפיסארו 17 123
 אהרנברג, יהושע מנחם 42
 אויערבאך, חיים יודא לייב 111
 אויש, יצחק משה 240
 אוסטורובסקי, משה. עיין: המאירי,
 משה
 אוערבאך, דוד 49
 אופלטקה, יצחק 103
 אופנהיים, דוד 21 259
 אורי מסטרליסק 248
 אורנשטיין, יעקב 138
 אורנשטיין, יעקב משולם 69
 אזוביב, נהוראי 192
 אזולאי, חיים יוסף דוד (חיד"א)
 32 129-130 146
 אזיכרי, אליעזר 210
 איגר, עקיבא 98
 אידלברג, שלמה 192
 איזאקסון, אברהם יששכר דוב 78
 איזנשטט, מנחם צבי 11-12 14

- אזראעל, אברהם מאיר 94-96 125
260
אייבעשיטץ, יהונתן הלוי 211
אייבשיץ, דוד שלמה 77
אייכענשטיין, יצחק אייזיק 248
איסרלש, משה (הרמ"א) 19-20
איש-שלום, מאיר 88 183
איתאח, יהודה עמרם 11
אלוני, נחמיה 198
אלטר, יצחק מאיר 188-189
אליהו הלוי אשכנזי (הבחור) 23
אליהו ב"ר שלמה זלמן (הגר"א)
מווילנא 151 228 244
אלימלך מליזענסק 45 74-75 85
162-163 239
אליעזר ליפמאן (אבי ר' אלימלך)
74
אלמאליח, אברהם 193
אלעזר לאזי ב"ר יוסף 177
אלעזר הקליר 161 192
אלפנביין, ישראל 47 61 87 105
אלפסי, יצחק 72-74 77-78 80
אלקלעי, דניאל 146
אלקלעי, יהודה 100 103
אמוראי, י" 196
אמשטרדם, נפתלי 133
אסטרייכער, משה דוד 62
אפל, אברהם אבלי 67
אפפל, שמואל אבלי 68
אפשאן, הרצל 71
אפשטיין, יעקב נחום 134
- אריה ליב חריף 107
אריה ליב מפולנא 107
אריה ליב ב"ר משולם זוסמאן 53
א"ש, מנחם 132
אשכנזי, יואל 215
אשכנזי, יעקב ב"ר חיים 19
אשכנזי, שלמה 218
אשקר, משה יוסף הכהן 204
- ב**
באב"ד, יוסף 75
באבער, שלמה 22
בהרב, ז' 196
בובר, מארטין 86
בוסקוביץ, וואלף 132
בורלא, יעקב חי 204
בחיי ב"ר אשר 23 98
ביאליק, חיים נחמן 67 134
ביאלר, יהודה ליב 79
ביבאס, יהודה 103-104
בינג, אברהם הלוי 244
בלאו, יהושע 67
בלאזר, יצחק 133
בלאך, חיים. עיין: בלאך, משה
חיים אפרים
בלאך, משה חיים אפרים 215 224
בלאך, שמשון 134
בלוך, יוסף 74
בלוך, יוסף שמואל 181
בלוהם, עמרם 235-236
בלום, משה חיים 186

מפתח השמות

בראנדווין, אברהם מסטרעטין 215	בלומנטאל, יעקב 100
בראנדווין, יהודה צבי 215	במברגר, יצחק-דוב הלוי 197
ברודא, אברהם יוסף 130	בן-ארי, ל' [לבי"א, אליעזר] 58
ברודא, אהרן 131	בן-גוריון, דוד 232
ברודא, אריה 130	בן-דוד, דוד 129
ברודא, בנימין 131	בן-הרוש, אליהו 252
ברודא, לייבלי 129	בן-יעקב, אברהם 245
ברוך (אביו של ה' שניאור זלמן מלאדי) 43	בן-יצחק, תרצה 191
ברוך אפרים 153	בן-ישראל, י' 162
ברוך בענדעט מוויטל 131	בן-מנחם, נפתלי 90 68 64 17
ברוך ממזיבון 32	112-113 148 150 193 201
ברוכים, אברהם הלוי 205	בן-נאים, דוד 167
ברומברג, אברהם יצחק 88-84 44	בן-עטר, חיים 39
91-92 214-215	בן-שושן, א' 197
ברומער, משה הלוי 77	בנארי, נחום 163
בריסק, נתן צבי 77	בנדר, יוסף 221
ברימאנן, אהרן ישראל 181	בניהו, מאיר 103 131 212
ברלינר, אברהם 22 101 193 200	בנימין כהן 77
ברמאיר, צבי 86 104 162	בנימין נתן העזתי 253
ברמאן, יעקב 196	בעל הטורים 16
ברנשטיין, שמעון 192 210	בער, יצחק 34
ברקובסקי, אליהו דוב 14	בערגער, ישראל 75-88
בת יהודה, גאולה 226	בק, אברהם 54
	ב"ק, ישראל-26 51-52 103-146
	147 151
	בק, משה 54-55 57
	בק, צפורה 54
	ב"ק, ניסן 103-110 147
גאגין, חיים אברהם 12 146-147	בקראי, שמואל 261
גאגין, יצחק 147	בראדי, חיים 105-201
גאטליב, שמואל נח 78	בראך, שאול 101
גאנצפריד, שלמה 127 155-156	

בשערי ספר

גרינוואלד, יקותיאל יהודה 44 30
113 102-101 94 87 85 78 65
218 215
גרשום מאור הגולה 192
גשורי, מאיר שמעון 203 86

ד

דאווידזאן, ישראל 203
דוב בער ממעזריטש 77
דוב מבוליחוב 47 45
דובנוב, שמעון 93
דוד ממקוב 92
דודזאהן, חיים 257
דויטש, יהושע סג"ל 28
דושניסקי, יוסף צבי 111
דייטראני, יוסף (מהרי"ט) 210
דייטראני, משה (המבי"ט) 210
דייליאון, משה 22
דייטש, דוד 159
דייטש, משה 247
דיינארד, אפרים 221 165
דינור, בנציון 158
דניאל ב"ר יהודה הדיין 198 60
דניאל, שבת 71. עיין גם:
קורא, ש'
דנציג, אברהם 132
דעמביצער, חיים נתן 186
דראביטשער, ישראל נחמן 137
דרוהוביצ'ר, ברוך 162-161
דרויאנוב, א' 104

גאסטניסקי, חיים משה 186
גאסטר, משה 164
גארדאן, אריה ליב 228
גאשנינגי, יצחק 152 147
גבריאלי, ישעיהו 197
גוטליב, אפרים 259

גוטליב, הרש ליב 104

גוטמן (גוטטמאן), דוד מאיר 104
154

גוטמן, מיכל 101
גוטמן, מתתיהו יחזקאל 95
גולדשטיין, משה 102
גולדשמידט, דניאל 193-191 161
199-197 208

גורדון, דוד 135
גורדון, יהודה ליב (יל"ג) 135
גיגיא, פראנשואש 170 166
גינז, יעקב יוסף 159
גינצבורג, אריה ליב 136-135
גינצבורג, דוד 245
גינצבורג, שמעון 38-37
גליצנשטיין, אברהם חנוך 41
גליק, אברהם יצחק 111
ג'מל פחה 228

געלבשטיין, הלל משה 157-156
גרא, גרשון 246

גראייבסקי, פינחס מ' 144
גרוס, חיים ישכר 74

גרוס, משה דוד (הד"ס) 104 86
162

גרוסמן, לוי הלוי 68

מפתח השמות

224 209 192 166 160 151 149	דרומער, דוב בער 159
231	דרנגר, ב"ד
הד"ס. עיין: גרוס, משה דוד	ה
הויזין, יעקב יוקל 116	האגער, יעקב שמשון 73
הויזין, משה 118-116	האגער, מנחם מנדל מוויז'ניץ
הומינר, חיים 151	249 73
הורוויץ, אברהם 155	האגער, מנחם מענדיל (ירושלים)
הורוויץ, יוסף גרשון 232	73
הורוויץ, יעקב יצחק מלובלין 67	האגער, משה 76 82-79 247
הורוויץ, מאיר 237	האגר, אליעזר 71
הורוויץ, משה יהושע הלוי 131	האגר, ברוך (וויז'ניץ) 73
הורוויץ, נפתלי חיים 237	האגר, ברוך (חיפה) 71-72 78 260
הורוויץ, פינחס הלוי 129	האגר, חיים מאיר 71-72
הורוויץ, שמואל שמעלקא הלוי	האגר, יוסף 80
85 45	האגר, יוסף אלטר (אלטיר) 73
היבנער, יחיאל מיכל 57	82 80-79
הימאן, אהרן 17 123	האגר, ישראל 73 76 79-78
הימן ירושלמי 149 176-177 220	האגר, ישראל ב"ר יוסף אלטר 82
הירשהורן, הארי י' 251	האגר, לאה 79
הירשענזאהן, חיים 150	האגר, מנחם מנדל 73
הירשענזאהן, יצחק 147 155	האלברשטאם, חיים 110 211
הלוי, אליעזר 103 142	239-238
הלוי, שושנה 26 139 147 150-151	האלברשטאם (הלברשטם), יחזקאל
154-157 204 261	שרגא 68 239
הלפרט, אריה דוב 65	האראוויטץ, חיים שאול 183
הלפרט, יוסף מרדכי 155	הארוויץ, אריה ליבש 178
המאירי, מנחם 257	הארמוש, שאנדור (אלכסנדר) 101
המאירי, משה 193	הארשאווסקי, אליהו 175 177
הנדלי, יצחק 209	הארשאווסקי, אריה ליבש 175
העליר, אריה ליב 64	הארשאווסקי, ישראל 175
העליר, יהודה הכהן 64-65	הברמן, אברהם מאיר 61 87 134

בשערי ספר

ווייס, דוד אלימלך 77	העליר, משה צבי הלוי 178
ווייס, יהודה אהרן סג"ל 230-227	העליר, צבי יוסף 178
263	העליר, שמואל 178 152 59
ווייס, יוסף מאיר 248	העליר, שמואל ב"ר אברהם יצחק 177
ווייס, יעקב אליעזר 249	העשל (השיל), אברהם יהושע 91
ווייס, יעקב יוסף 250	214 162
ווייס, יצחק אייזיק 249	הרמן, שמואל 122
ווייס, נפתלי הרץ 227	הרצל, בנימין זאב 104 100
ווייסמאנן, אשר שמחה 261	הרשקוביץ, מאיר 135 133
וונדר, מאיר 262	השיל, אברהם יהושע. עיין: העשל, אברהם יהושע
וועבר, מרדכי אליעזר 156	
וועבערמאן, פינחס דוד 40-36	
ווערטהיים, שמעון שלמה 26	
וורטהיימר, שמשון 102	
ויטאל, שמואל 261	וואדניק, שמעון מנחם מנדל 163
וילנאי, זאב 155 141	וואהרמן, משה אהרן 231
וינגרטן, שמואל הכהן 203 110	וואהרמן, שמואל 232-231
וסרמן, יוסף זונדל 140	וואלדען, אהרן 256 131
ורפל, יצחק. עיין: רפאל, יצחק	וואליר שטיין, אברהם 181
	וואלק, יעקב הכהן 10
	וויזל, אליעזר 47
	וויזלמאן, משה 78
	ווינער, שמואל 222-221 172-171
	251-250
	ווינקלער, יהודה לייב 179
	וויגר, טיאודור 251
	וויקטוריה, המלכה 144
	וויידענפעלד, דוב בעריש 260
	וויינברג, יחיאל יעקב 133 129
	וויינפעלד, אברהם 107
	וויינשטוק, יצחק 53-52
זאב וואלף מטשארני-אוסטריה 75-74	
זאמויסקי, יאן 185	
זהבי, יקותיאל צבי 154 105-100 97	
260	
זוסמאן, אברהם 154	
זושא (משולם זוסיא) ב"ר אליעזר	
ליפמן 74	
זיו, שמחה זיסל 133	
זילבערמאן, אליעזר ליפמאן 135	

מפתח השמות

חלפון, אליהו הלוי 102	זילברברג, אליהו 159
חמיאל, חיים 217-218 220	זילברשטיין, ישעיה 105
חנוך זונדיל ב"ר נפתלי 150	זינצהיים, יוסף דוד 102-103
חננאל, רבינו 129	זיס, אברהם אבא 58-59
חסידא, עמרם. עיין: ראזענבוים, עמרם	זלאטופולסקי, יהודה ליב 42
חרל"פ, יעקב משה	זלטקין, מנחם 254
חת"ם סופר. עיין: סופר, משה	זלמן ליקווער 181
	זלצר, ד' 167
	זמרא, דוד בן שלמה אבי (רדב"ז)
ט	237 76
טויב, יהודה צבי 47	זנה, ישעיה 254-255
טויב, יצחק אייזיק מקאלוב 44-45	זפרוני, דניאל 255
262 162 104 100 87-85 76 47	זפרוני, ישראל 255
טויב, מנחם מגדל 47	זק"ש, מיכאל 135
טויב, משה חיים 47 76	
טויב, שלמה 47	ח
טויבס, חיים 159	חאגיז, משה 130
טויבש, חיים צבי 223	חי' פעריל (אלמנת ר' אברהם
טויבער, ישראל 179	דוב מאורישטש) 50
טויבר, אריה 160	חי' שרה ב"ר ישעיה 68
טוקאצינסקי, יחיאל מיכל 138	חיות, זאב וואלף 133-135
טורברג, פינחס 180	חיות, חיים 133
טייטלבוים (משפחה) 84	חיות, צבי הירש 133-134
טייטלבוים, אלעזר ניסן 84 89-90	חיות, שאול 215
טייטלבוים, חנניה יום טוב ליפא	חיים ב"ר בצלאל 19 21 23 259
101	חיים מוולוז'ין 206
טייטלבוים, יואל 101	חיים מקאסוב (מקאסיב) 72-73 75
טייטלבוים, יקותיאל יהודה 63-64	80-79
87	חיים משעפס 135
טייטלבוים, משה 63 68 84 88	חיים בן-ציון ב"ר יצחק יוסף
טייטלבוים, משה דוד 89	הכהן 151
טייטלבוים, נחום צבי 214	חיימוב, יוסף ח' 246

בשערי ספר

יעקב ב"ר אשר (בעל הטורים) 16	טיקטין, יצחק 118
יעקב יוסף מפולנאה 41	טמ"ן 180-181
יעקב קופל חסיד 72 148	טן, היפוליט אדולף 250
יערי, אברהם 39 239 251	טראני. עיין: די-טראני
יפה, מרדכי גימפל 10	טריוואקס, יצחק 143
יפה, עזריאל אהרן 151	טרייוויש, יוסף 154
יפת, יהודה 162	י
יצחק מדורא 20	יהודה הלוי 179 201 203
יצחק מדרוביץ' (מדראהאביטש)	יהודה אריה ב"ר ישראל דוד 122
161-162 214	יהודה ליב ב"ר יוסף זונדל 154
יצחק מראדיוויל (מראדיוויל)	יהודה ליב מקליינווארדיין 125
65-66	יהונתן 178
יצחק אייזיק הלוי 87	יהושע מאוסטרובה 238-239
יצחק אייזיק מקאלוב. עיין: טוב,	יואל, יששכר 134
יצחק אייזיק	יוחנן בן זכאי 204
יצחק יעקב מביאלא 238-239	יום טוב ליפמן מיהלהויון 23
יצחקי, יעקב 260	יונתן בן עוזיאל 32
יצחקי, שלמה (רש"י) 14 19	יוסי בן יוסי 98 192
21-22 32 82 88 134-135 165	יוסף איש אמת (ספראוודליווער)
259-260	161-162 214
יקותיאל זלמן ליב הכהן 69-70	יוסף היתום 192
ירדן, דוב 60	יוסף דוד ב"ר אברהם יהושע
ישועה בן יהודה (הקראי) 22	העשיל 26
ישכר דובער ב"ר תנחום 132	יוסף משה ב"ר גרשון 68
ישכר המכונה בער משקלאוו 131	יחזקאל מראדזימין 92
ישעיה ב"ר אברהם אבלי 69	ייאלאווע, שלמה 154
ישר (שליכטר), ברוך 57 65 180	יחיאל מיכל מזלוטשוב 65
ישראל בעל שם טוב (בעש"ט)	ילון, חנוך 192 199
29 39 41-42 44 60-61 161-163	ילין, יצחק יעקב 144
ישראל ממעזעביז. עיין: ישראל	יגיי 192
בעש"ט	

מפתח השמות

<p>ליון, יצחק 133
 לוינ-אפשטין 18 16 10
 לוינסקי, יום טוב 161
 לונזאנו, מנחם די 203
 לוצאטו, משה חיים (רמח"ל)
 209 40-36
 לוצאטו, שמואל דוד (שד"ל) 60
 223 211 200 193-191
 לוריא, יצחק (האר"י) 197 156 60
 210-208 205
 לוריא, שלמה (מהרש"ל) 19
 ליב שרה'ס 86-85 46-44
 ליברמן, חיים 125 120 118 116
 ליווא ב"ר בצלאל (מהר"ל) 19
 90 23
 ליטש-ראזענבוים, גרשון 127
 ליטש-ראזענבוים, משה אריה ליב
 128-127
 ליטש-ראזענבוים, משה המכונה
 מאזעס חיים 128-126
 לייבוש מחאטין 75
 לייטר, משה 215 129
 ליינער, גרשון חנוך 157
 ליפטון, מרדכי 71
 ליפקין, ישראל מסאלאנט 138 133
 ליפשיץ, אליעזר מאיר 180
 ליפשיץ, אריה ליב 90 85-84
 ליפשיץ, יעקב קאפיל 148
 ליפשיץ, מאיר 126
 לנדוי, בצלאל 261 257 75
 לעוו, אלעזר 77</p> | <p>ישראל מפאלטשן 53-52
 ישראל חיים ב"ר שמואל הכהן 151
 ישראל ליב ב"ר משה אפרים 53</p> <p style="text-align: center;">כ</p> <p>כהן, יצחק יוסף 191 125
 הכהן, מיכל 148
 הכהן, רפאל חיים 204
 כהן-צדק, יוסף 130
 כהנא, חיים 80 73
 כהנא, יוסף 89
 כהנא, יצחק זאב 140
 כ"ץ, מיכל ליב 100
 כספי, יוסף 29
 כרמי, מרדכי 165
 כרמי, משה 193 170-169 166-164
 כרמי, שלמה חיים 170 165
 כרמיה, אדולף 165
 כרמיה, לואיס 166
 כשדאי, צבי 101</p> <p style="text-align: center;">ל</p> <p>לאוני, אלעזר 160
 לאנדא, אברהם 235
 לאסט, יצחק הלוי 29
 לארבערבוים, יעקב 215
 לבי"א, אליעזר. עיין: בן-ארי, ל'
 לוי יצחק מברדיטשוב 43
 לויין, אריה 139
 לויין, בנימין מנשה 129</p> |
|--|--|

בשערי ספר

232 230-229 226-225 138 125 119

מירסקי, אהרן 193

מלאכי, אלעזר רפאל 218 140

מלכו, יצחק רפאל 104

מלכו, שלמה 208

מנדלי מקוסוב. עיין: מנחם מנדל
מקוסוב

מנדלסזון, משה (רמ"ד) 218

מנחם מנדל מקוסוב 66-65 74-72

מנחם מנדל מקוצק 49

מנחם מנדל מרומאנוב 95

מני, אליהו סלימאן 261

מנצור צאלח ח"ר יעקב 199 195

מעלער, יצחק 27-26

מרגליות, אפרים זלמן 181

מרדכי מזאסלאב 162

מרדכי מלאכוביץ 93-92

מרדכי מנסכין 91

מרדכי גבריאלי ב"ר מאיר 119

מרקוס, אהרן 90

משה 200

משה בן מימון (רמב"ם) 61 29

245 201-199 178 138 136

משה בן נחמן (רמב"ן) 259 15-9

משה סופר מפרשעווארסק 91

משה נחמיה מחסלאוויץ 149

משה צבי מסאווראן 80-79

משולם זוסמן ב"ר אברהם [!]

מאניפולי 74

משולם זוסמן ב"ר אריה ליב

מזיטאמיר 53-52

לעוו, בנימין וואלף 108

מ

מאיר, אלטר 127-126

מאיר יהודה מקראלע 43

מאיר ב"ר יצחק 119-118 116

מאיר מפרמישלאן 56-54

מאיר מרוטנבורג 174 61

מאנדלבוים, יעקב דוב 187-185

מארגולינסקי, יוליוס 119

מארוויק, אליעזר 256-255

מארכס (מארכס), אלכסנדר 129

255

מארכאוויץ, משה 68-67

מאשקאוויטש, דוד 11

מגיד, דוד 135

מהלמן, ישראל 231

מודרן, יהודה 112-111

מויאל, חיים 168-167

מוכין, א' 253

מולין, יעקב ב"ר משה 149

מונטיפיורי, יהודית 142 103

מונטיפיורי, משה 144-142 139 103

מורפורגו, מלכה 191

מזרחי, אליהו 61

מייזלש, רפאל 207

מיכל, חיים 178-177

מיכל הכהן 154 151 148

מיליאס, יוסף מ' 35-34

מילר, דוד צבי היינריך 242

מימון (מיימון), יהודה ליב הכהן

מפתח השמות

סופר, יצחק לייב 241	נ
סופר, משה (חת"ם סופר) 98-97	נאגארה, ישראל 203 193
241 125 115-110 107 103-100	נאטאנזאהן, יוסף שאול הלוי 68
218 244	238 152
סופר, עקיבא 115 110	נאטונעק, יוסף 100
סופר, שלמה 115 113	נאיבואיר, אברהם 21
סופר, שמחה בונם 241 115 113	נאפוליאון 102
סופר, שמעון מערלאו 241	נבון, בנימן מרדכי 146
סופר, שמעון מקראקא 241 115-114	נגארה, ישראל. עיין: נאגארה,
סוקניק, אליעזר ליפא 232	ישראל
סטרעליסקער, מרדכי 179	נח מנסווז' 92
סיטקוב, י' 78	נחמן מברסלב 153
סילאדי-ווינד, לאסלו 46 44	נחמן מטשעהרין 153
סיני ב"ר יעקב 118	נטרונאי גאון 199
סלאנט, בנימין בינש 154	ניומן, יעקב 12
סלאנט, יוסף זונדל 139	נכון, ש"א 191
סלאנט, שמואל 154 140 138	נעטטער, שלמה זלמן 27
סלושץ, נחום 179	נתן דוד מביאלא 239
סמולנסקין, פרץ 126	נתן נטע מאווריטש 50-49
ספיר, בנימין זאב הלוי 141	ס
ספיר, יעקב 140	סאגיס, יוסף 210
ספרד, מרדכי 26	סאלאט, אורי זאב וואלף 68
ספרדי, יצחק 19	סאנדערס, משה 154
ספרין, אברהם מרדכי 58	סאפרין, חיים יעקב 260 58
ספרין, אליעזר צבי 58 47	סג"ל, מרדכי צבי 77
ספרין, אלכסנדר 87 65-62	סדן (שטוק), דוב 218 180 135 68
ספרין, ברוך 59	סופר, אברהם 97
ספרין, יצחק יהודה יחיאל 58-54	סופר, אברהם שמואל בנימין
180 162 87 70 68	(כתב סופר) 98 241 115-113
ע	סופר, יוזפא 97
עבו, שמואל 103	סופר, יוחנן 98

בשערי ספר

פונטיאיר, אוגושטין 166 169-172
 פטאי, יוסף 44 86 104 162
 פטשי, שמעון 101
 פידרו השלישי 34
 פירירא, אהרן רפאל חיים משה 261
 פירשט, יוליוס 134
 פישמאנן, יהודה ליב. עיין: מימון,
 יהודה ליב הכהן
 פישמן, מאיר 246
 פליישער, יהודה ליב 132
 פעלדמאן, אפרים פישל 77
 פערלאוו, שלום 92
 פערלאוו, שלמה חיים 93
 פראנץ יאזעף הראשון (האבסבורג)
 154
 פראנקל, אברהם 140
 פרוכטר, הירץ 78
 פרומקין, גד 144
 פרומקין, ישראל דוב 147 154 157
 פרוסטיץ-שטיינשניידר, דניאל 98
 פרוש, שלום חיים 237-238
 פרידברג, חיים דוב 17 120
 148-150 152-153 155
 פרידלאנד, משה אריה ליב 164
 221 251
 פרידמאן, ישראל מרוז'ין 53 56-57
 פרידמאן, צבי הירש 125
 פרידמן, יצחק אייזיק 113
 פרידמן, נתן צבי 112-113
 פרידמן, ש' 240
 פרידריך השלישי 141

עגנון, שמואל יוסף 108 110
 עהרמאן, דב 87
 עהרענפעלד, שמואל 241
 עהרענרייך, חיים צבי 110
 עהרענרייך, שלמה זמן 101 107
 110-111 114 131
 עובדיה, דוד מסעוד 252
 עובדיה מברטנורה 74 77
 עזרא הסופר 74
 עילם, יצחק 167
 עמדין, יעקב 77 206-207
 עמיאל, משה אביגדור 167
 עמנואל הרומי 60
 עמרם, חיים 148
 עמרם, נתן 148
 ענגלענדער, פנחס 78
 ענגעל, מאזוז 128
 ענתבי, רפאל 204
 עפשטיין, אריה ליב 136

פ

פאהרילע, זאב וואלף 214
 פאלאג'י, אברהם 98
 פאנעט (משפחה) 95-96
 פאנעט, אלימלך אלטר 94
 פאנעט, חיים בצלאל 95
 פאנעט, יוסף 95
 פאנעט, יחזקאל 95-96
 פאנעט, פיליפ 96 260
 פאפ, יצחק 160
 פוגרבינסקי, יוחנן 134

מפתח השמות

קאמעלהאר, יקותיאל 95 קאסאווסקי, חיים יהושע 138 קאפל מקאלאמיה 44 קאפלין, כתריאל דוד 139 קארל, צבי 130 קארלא, הקיסר 22 קארטיק, דובער 127 קובובי, אריה 159-158 קויפמאן, דוד 242 קונטי, וויצינצו 255 קופרשטיין, ל' 225 קורא, ש' [שבתי דניאל] 100 קורודובירו, משה 205 קטן, משה 240 קיטובר, ישראל הלוי 26 קייזרלינג, מאיר 101 קלאר, בנימין 37-38 קלוזנר, יהודה אריה 262 קלוזנר, יוסף 102 223 קלויזנר, ישראל 159 קליהארא, ישראל שמואל 133 קליין, יחיאל צבי הלוי 19 21 259 קליין, מנחם 120-121 קלעפפיש, שמואל זנוויל 256 קמחי, דוד (רד"ק) 98 קמחי, משה 172 קרויס, שמואל 223 קריגר, יוהאן אנטון 160 קרטינו, יעקב 34-35 קרסל, ג' 145 154 261	פריימן, אברהם חיים 61 פריינד, אברהם יהושע 215 פריס-חורב, יהודה 11 פריעד, אהרן 159 פריעד, יצחק 233 פריעד, מאיר 233 פריעד, מנחם 233-234 פריעד, משה שמואל 233 פריעדלאנדער, חיים 125 פרלמן, ז' 225 פרענקיל, דוד 160 פרץ, י"ל 262 פרץ, רפאל חיים בנימין 152
צ	
צבי הירש מזידיטשוב 47 55 76 70-69 צבי הירש מנאדוורנה 75 צבי הירש ב"ר תנחום 253 צבי סופר 161 צהלון, יום טוב 146 צווייג, שטפאן 250 צונץ, יום-טוב ליפמאן 126 191 223 צוקער, אליעזר 112 צוקערמאן, שמואל הלוי 138 157 צינץ, אריה ליב 256	
ק	
קאהן, צבי יעקב 120-121	

ר

- רוזנשטיין, חיים דוב 196
 רוטנבערג, אברהם 147
 רויזענטהאל, ירחמיאל 30
 רולאן, רומן 250
 רוקח, שלום מבעלזא 259
 רות, בצלאל 243, 245
 רותנברג, בנו 246
 ריבקינד, יצחק 186, 252, 255, 262
 רייך, קאפל 113
 רייך, שמואל 113
 רייפמאן, יעקב 133-135
 רייזיס, חיים 130
 רייזיס, יהושע 130
 רימאלט, צבי 187
 רימון, יעקב 140
 רכטמאן, אברהם 162
 רפאל (ורפל), יצחק 86, 261
 רפאל הכהן 118-119
 רפאפורט, חיים יצחק אהרן 150
 155
- ש**
- שאג, דוד 103
 שאלאמאן, יואל משה 147-148, 151
 157
 שארלין, חיים מענדל 152
 שארפשטיין, צבי 180
 שבתי צבי 253
 שוואדראן, שלום מרדכי 214
 שווארטץ, אברהם יהודה הכהן 107
 109-110, 112, 114, 188, 257
- ר' בנימין (פלדמאן-ראדלר;
 התלמי, יהושע) 227
 ראאב, אליעזר 154
 ראבינאוויטש, נחום אליעזר 129
 ראבינאוויטש-תאומים, אליהו דוד
 127
 ראזענבוים, עמרם חסידא 236
 ראטה, אהרן 40
 ראטה, משה אריה 105
 ראטה, משולם 180
 ראטהשטיין, מרדכי 120, 122
 ראפאפורט-הרטשטיין, מאיר אליעזר
 הכהן 15
 ראקער, יהושע 110
 רבין, ישראל אברהם 183
 רבינוביץ, דוד מתת' 238-239
 רבינוביץ, זאב 92
 רבינוביץ, יחיאל יהושע 238
 רבינוביץ, מיכל 232
 רבינוביץ, שאול פנחס (שפ"ר) 102
 רבינסון, יעקב 158
 רובין (ראבין), שמואל אהרן 257
 רובינשטיין, אברהם ("האור") 234
 רובינשטין, אברהם 92
 רובינשטיין, יהודה 129, 131, 135-136
 רובינשטיין, מרדכי 185
 רובינשטיין, משה נתן הלוי 26
 רוזן, ג', קונסול פרוסיה בירושלים
 144
 רוזנבאום, פינחס 126

מפתח השמות

שווארטץ, אברהם יהודה ב"ר יצחק מאיר 190	שטערן (שטרן), מנחם מענדל (הרב) 89 75 64
שווארטץ, אברהם משולם פייביש הכהן 190	שטערן, מנחם מענדל 179
שווארטץ, אהרן 114	שטערן, משה 32
שווארטץ (שוורץ), יוסף הכהן 77	שטערן, שמעון 131
262 248 198 115 113 92	שטרן, אליהו 54
שווארטץ, יצחק מאיר הכהן 189-188	שטרן, יוסף (ירושלים) 90
שווארטץ, נפתלי הכהן 115-114	שטרנבוך, משה 244
189-188	שיף, וואלף בער 185
שווארטץ, פינחס זעליג ב"ר יצחק מאיר 190	שיף, משה (מהר"ם שיף) 90
שווארטץ, פנחס זעליג הכהן 115	שיק, משה 113 100
127 125	שירמן, חיים 198
שווארטץ, שלום הכהן 115	שישא, אברהם הלוי 129 115 112
שווארץ, אברהם יהודה ב"ר יוסף הכהן 189	131
שווארץ, יהוסף 151	שלום, גרשם 231 182 153
שווארץ, נפתלי ב"ר יוסף הכהן 189	שלום שכנא מלובלין 21-19
שוועמער, שמואל 224	שלוסר, יוליוס פון 242
שור, בר-כוכבא 246	שלמה דוב בערוש מגלוגא 136-135
שחראי, א"י 218-217	שלמה הכהן מווילנא 156
שטוק, דוב. עיין: סדן, דוב שטיינהארט, אריה ליב 10-9	שלמה הכהן מליסא 17
שטיינר, נתן 262 252	שלמה לוצקר 91
שטיינר, צבי 240	שלעזינגער, עקיבא יוסף 103 100
שטינמן, אליעזר 43	220 219 217 149
שטערן, גרשון 143	שלקנווערד, אהרן 19
שטערן, חיים שמואל 64	שמואל בגליל העליון 131
שטערן (שטרן), יוסף 89 64	שמואל הנגיד 137
	שמואליאן, ה' 166
	שמעון בן יוחאי 155 88
	שמעון סופר סת"ם 81
	שמער, שמעלקע יוסף 152

בשערי ספר

שניאור זלמן ב"ר ברוך 43	שפרבר, שמואל 28-29 31
שנעבאלג, שרגא פייוש 19 21-22	שצרנסקי, מאיר 42
259-260	שרברק, שלמה 196
שעוועל, חיים דוב 10 12 14 98	שרעבי, שלום 249
129 259	ששון, אליהו 147
שעכטער, שניאור זלמן 38	ששון, משה חי 147
שפיטצער, דוב בער 114 189	
שפירא, דוד שלמה 129	ת
שפרבר, ברוך 28 33	תאומים, יוסף 30
שפרבר (שפערבער), דוד 15	תאומים, צבי 215
247 180 65 33-28	